

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 2. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM

Takács Miklós

Néhány gondolat az avar kor anyagi kultúrájáról

Pap N.- Kitanics M. – Gyenizse P.- Szalai G. – Polgár B.
Sátorhely vagy Majs?

A mohácsi csata centrumtértségének lokalizálása

B. Szabó János

Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
és a magyarországi oszmán hódoltság elitje
(1630–1636)

Nagy Kornél

Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény katolikus (unitus)
egyház a 18. században

Novák Attila

Perről perre. Cionista mozgalom Budapesten az 1950-es években

Andreas Schmidt-Schweizer

A német egység mint kihívás Magyarország számára, 1989/1990

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 2.
LXI. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Takács Miklós** • Néhány gondolat az avar kor anyagi kultúrájáról
a településrégész szemszögéből 165
- Pap Norbert**- **Kitanics Máté** – **Gyenizse Péter**- **Szalai Gábor** –
Polgár Balázs • Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői
– A mohácsi csata centrumtériségének lokalizálása 209
- B. Szabó János** • Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636) 247
- Nagy Kornél** • Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény
katolikus (unitus) egyház a 18. században 267
- Novák Attila** • Perről perre. Cionista mozgalom Budapesten az 1950-es
években 285
- Andreas Schmidt-Schweizer** • A német egység mint kihívás
Magyarország számára, 1989/90 311

MŰHELY

- Kádas István** – **Skorka Renáta** – **Weisz Boglárka** • Kereskedelmi források
a középkori magyar gazdaság szolgálatában 329

TANULMÁNYOK

NÉHÁNY GONDOLAT AZ AVAR KOR ANYAGI KULTÚRÁJÁRÓL A TELEPÜLÉSRÉGÉSZ SZEMSZÖGÉBŐL

TAKÁCS MIKLÓS

SOME THOUGHTS ON THE MATERIAL CULTURE OF THE AVAR PERIOD FROM
THE PERSPECTIVE OF A SETTLEMENT ARCHAEOLOGIST

The aim of the present paper is to survey the results of settlement archaeology of the Avar Period. Having briefly introduced the more important milestones of research history, it summarizes the individual settlement features, and then briefly explores the features of settlement structure that can be reconstructed on the basis of large-scale excavations. The second part of the paper raises three general problems that regard the whole of settlement archaeology of the Avar period.

Keywords: overview of the archaeology of the Avar age settlements, settlement features, settlement structures

A dolgozat célja, áttekinteni az avar kori települések régészeti kutatását. A dolgozat első felében ismertetjük e kutatási terület, több mint fél évszázados múltjának fontosabb állomásait, számba véve a jelentősebb ásatásokat és feldolgozásait. Utána három olyan kérdést vizsgálunk meg, amelyek túlmutatnak ugyan az avar kor településeinek régészeti kutatásán, viszont vizsgálatukba bevonhatók azok a településrégészeti adatok is, amelyekre eddig a korszak kutatói rend szerint nem reflektáltak. E három kérdés az avar kor katonai elitjének a lakhelye, a kései avar településtörténet megnövekedett kiterjedése, valamint az avar kor végének a meghatározása.

I. Bevezetés

Az avar kor telepkutatása sajátos helyzetben, egy folyamatos öngazolási kényszer állapotában van. Pozitív irányból nézve nem lehet vitás, hogy 2019-ben e tudományág már fél évszázadnál is hosszabb múlttal dicsekedhet. Ötvenhét évvel ezelőtt, 1962-ben jelentette meg Trogmayer Ottó a bokros-fehékereszti feltárásról írott jelentését, egy avar

Takács Miklós, az MTA doktora, PPKE BTK Régészettudományi Intézet – MTA BTK Régészeti Intézet. E munka első változata előadásként hangzott el az „Avar kori régészeti kutatások (helyzetkép)” című konferencián az ELTE BTK Régészettudományi Intézet könyvtárában, Budapesten, 2013. december 13-án.

településrészlet előzetes feldolgozását.¹ A kutatást nem e kis kiterjedésű és különleges edénytöredékekkel rendelkező feltárás, hanem a dunaújvárosi avar kori település Bóna István által írt monografikus feldolgozása indította el, 1973-ban.² A dunaújváros-öreg-hegyi, *nota bene* mentőásatásként kivitelezett, feltárásnál maradvá: joggal állítható – ötvenhárom évvel Vágó Eszter és Bóna István 1966-os leletmentése és negyvenhat évvel e feltárás feldolgozásának a megjelentetése után –, hogy az avar kor településrégészete önálló tudományterületté vált, számos új eredménnyel, éves szinten is jelentős publikációs számmal.³ Másik oldalról nézve viszont nem vitás, hogy az avar kor anyagi kultúrájával foglalkozó szakemberek jelentős részében még mindig kétségek élnek a településrégészettel szemben.⁴ Azért, mert e kutatók az 567–568-ban, a Kárpát-medencébe költöző avarokat egy kis létszámú, fegyverforgató elitként és egy „valódi” nomád – tehát a közép-, illetve belső-ázsiai sztyeppéken élő nagyállattartókéval azonos – életmódú társadalomként szemlélik.⁵ Egy ilyen megközelítés következményeként pedig a megtelepedettség legcsekélyebb mértékét is elvitatják a kagánok népétől. E szemlélet szerint avar települések régészeti nyomai után nem is igazán érdemes kutatni, mert kizárólag a nyugat- vagy délkelet-európai avar hadjáratok pusztításait lehet – szintén e szemlélet szerint – e kora középkori *ethnos* egyetlen településrégészeti nyomának tekinteni.⁶ Az Avar Kaganátus belsejében feltárt telepek okán kialakult szemléletnek azonban át kellene kerülniük az alávett népcsoportok felségterületére, azaz – egy másik leegyszerűsítő gondolatmenetben – az idézőjelek közötti és osztatlan tömbként kezelt szlávok régészetébe.⁷

- 1 Trogmayer Ottó: Népvándorláskori telepnyomok Bokros határában. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1960–1962.* Szerk. Bálint Alajos. Szeged, 1962. 3–8.
- 2 Bóna István: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban.* Bp., 1973. (*Fontes Archaeologicae Hungariae.*)
- 3 Az avar kori telepkutatásról szóló dolgozatok teljes bibliográfiája még nem készült el. A fontosabbakat számba veszi az alábbi munka irodalomjegyzéke: Takács Miklós – Vaday Andrea: A Kompolt-Kistéri tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* Szerk. Vida Tivadar. Bp., 2012. 766 – 768.
- 4 Nem lenne helyén való itt adott szakemberek adott megnyilatkozásaira hivatkozni. Sokkal célra vezetőbb Martin Odler láttelepszerű összefoglaló megállapítására utalni: „Avarská archeologická kultura bola definovaná najmä na základe tzv. avarských kostrových pohrebísk.” [Az avar régészeti kultúrát elsősorban az úgynevezett avar csontvázas temetkezések alapján határozták meg.] Martin Odler: Avarské sídliská v strednej Európe. Problémová bilancia. *Studia Mediaevalia Pragensia* 11 (2012) 21.
- 5 Alaposan áttekinti e nézetrendszert, különösképpen a cseh és a szlovák kutatás vonatkozásában Odler: Avarské sídliská, 20. Az Avar Kaganátus történetének meghatározó eseményeként kezeli annak belső átalakulását a „tisztá” nomadizmustól a félnomád életformáig: Vida Tivadar: „... kérték, hogy Pannoniában lakhassanak.” Az avarok letelepedése. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből.* Szerk. Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál. Bp., 2009. 105–122.
- 6 Odler: Avarské sídliská, 20.
- 7 Uo. 63–69. Egyetlen, de igencsak jellemző példaként Peter Donat monografikus ígérennyel megírt összefoglalására utalunk, amely a címében szereplő meghatározás szerint a házak és telkek kora középkori történetét volt hivatva feldolgozni a 7–12. században, egy olyan szemlélettel, amely az adott időben és térségben házépítő etnikai csoportként csak a szlávokkal számol. Peter Donat: *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert.* *Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung.* Berlin, 1980. (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33) 57–62. Donat e mű térképmellékletein a Dunaújváros-öreghegyi

Az avar társadalom gazdálkodási módjának és etnikai összetételének a rekonstrukciója kitöltené egy önálló tanulmány kereteit,⁸ így csak két aspektusra hívnánk fel a figyelmet, röviden. Első helyen arra, hogy az Avar Kaganátusban is dinamikus átalakulások zajlottak, különösen a közrendűek szintjén. Ennek egyes állomásairól Vida Tivadar jelentetett meg a közelmúltban egy igen jó áttekintést,⁹ az újabban megjelentetett paleoökológiai vizsgálati eredmények pedig egy-egy konkrét lelőhely esetében nyújtanak további, életmód-rekonstrukciókhoz igen jól felhasználható adatokat.¹⁰ Továbbá, bár regionális szinten még csak a temetők esetében rendelkezünk elegendő adattal ahhoz, hogy ezek topográfiai helyéből a megtelepedés sajátosságaira is következtetéseket tudjunk levonni, e forráscsoport, tehát az avar temetők regionális térképekre történő vetítése mégis azt tükrözi, hogy e népség(ek) nem a száraz területek, hanem a folyami árterek szélei felé „gravitáltak”.¹¹ Azaz, nem a korábbi szálláshelyeik természeti környezetéhez legjobban hasonlító, azaz a legszárazabb mikrorégiókat keresték, hanem olyanokat, ahol a gazdag vegetáció eleve értelmetlenné tette a hosszú, több tíz kilométernyi legettetőutak kialakítását. Így, a Kárpát-medencén belül zajló átalakulási folyamatok miatt, egészen egyszerűen téves az avarok 568-as gazdálkodási módját automatikusan kiterjeszteni a 8–9. század fordulójáig, azaz az Avar Kaganátus bukásáig.

Az avarok nomadizmusára utaló írott források és az e korból származó településrégészeti leletek közötti ellentétet oly módon is feloldható lehet, hogy az avar közrendűek életmódját – a szakirodalomban elterjedt módszerrel szakítva – nem a Kaganátus etnikai szétszálazásának igényével közelítjük meg.¹² Ehelyett azt tartanánk szem előtt, hogy az avar fegyverforgató elit a Kárpát-medencében egy sajátos hatalmi rendszert tudott életre hívni, és több mint két évszázadon át fenntartani.¹³ Nyilvánvalóan oly

telepfeltárást is szláv lelőhelyként szerepelteti, teljesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy Bóna István a feldolgozásban hangsúlyosan utal arra, hogy a Dunaújváros-öreghegyi telepobjektumokban fellelt kerámia nem a kelet-európai szlávság, hanem a közép-ázsiai területek, tehát az avarság (egyik) őshazájának irányába mutat. Bóna: *VII. századi avar települések*, 73–79.

⁸ A két probléma felvetéséhez a mai napig a legjobb kiindulópontot Bóna István kritikai szakirodalom-áttekintése képezi. István Bóna: *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969)*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 294–307.

⁹ Vida Tivadar: ... kérték, hogy Pannoniában lakhassanak, 105–122.

¹⁰ Pető Ákos – Kenéz Árpád – Herendi Orsolya – Gyulai Ferenc: A késő avar kor növényhasznosítási és tájgazdálkodási potenciáljának értékelése egy dél-alföldi telepen végzett mikro- és makroarchaeobotanikai vizsgálat tükrében. In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete*. Bp., 2012. 173–194.

¹¹ Ezt a következtetést sugallta Bácska, azaz a Duna-Tisza köze déli harmadán kibontott, avar kori temetők helyének térképre vetítése. Takács Miklós: *Einige Aspekten der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels der Donau-Theiß Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2000) 457–472.

¹² Ilyen megközelítésekre leginkább a szlovákiai kutatásban van példa. Összegyűjtötte és kritikailag értékelte az ilyen munkákat: Odler: *Avarské sídliská*, 63–69.

¹³ Az Avar Kaganátus ilyen megközelítésének illusztrálására bőven sorolható magyarországi példák helyett a szomszéd államok kutatásából igyekszünk erre példát találni. Az adott közegben talán Jovan Kovačević tudta a legjobban érzékelteni e megközelítés érvényét azáltal, hogy az avar kor történetéről és régészeti hagyatékáról [*Avar Kaganátus*] címen írt összefoglalást. Jovan Kovačević: *Avarski Kaganat*. Beograd, 1977.

módon, hogy e rendszer működtetéséhez egy sajátos gazdálkodási szervezetet is meg tudott szervezni azokon a területeken, amelyeket uralma alá hajtott, szintén nyilvánvaló módon, azokkal az emberekkel működtetve, akik ott éltek. Ha pedig kicsit tovább visszük az adott gondolatmenetet, azt is be kell látnunk, hogy az Avar Kaganátus legkülönbözőbb részein, falusias településekben lakó közrendűek ezen uralmi képletbe betagozódtak, tehát ugyanúgy a kagán alattvalói voltak, mint a Kaganátus fegyveres elitje. Így a közrendűek lakáskultúrája, eszköz-, illetve szerszámkészlete ugyanúgy része volt a Kaganátus anyagi kultúrájának, mint a fegyverforgató elit fegyverzete, eszközkészlete. Függetlenül attól, hogy a falusias települések közrendű lakói valamilyen török vagy – éppen ellenkezőleg – valamilyen szláv, germán, illetve – a Dunántúl különböző részein – valamilyen vulgáris latin dialektust is vallották anyanyelvüknek. E tény következtében az alábbiakban a településfeltárások eredményeit a Kaganátus politikai kereteit figyelembe vevő módon fogjuk elemezni, az etnikai különállások minden áron való kimutatásának 19–20. századi törekvése, illetve a konfliktusokat a korai középkorig visszavetítő, anakronisztikus célzata helyett. Az alábbiakban – a lehetséges etnikai különbségeket tudomásul véve – következetesen avar kori településekről fogok beszélni. (Egyetlen kivételt téve a kölkedi településfeltárás értelmezésénél.) Az avar kori terminus használata által mintegy meg is kerüljük az etnikai azonosítás nehéz, sőt bizonyos esetekben aligha megoldható problémáját. A településrégészeti kutatás fő kérdése tehát a településkép, és ezáltal az életmód-rekonstrukció kell legyen, és nem az, vajon a Kárpát-medencei térség melyik mai etnikai közössége tudja régebbi időkből levezetni önnön itteni jelenlétét, valós vagy fiktív érvek bevetésével.¹⁴

Az előző gondolatmenet egy pontján, az avar társadalom Kárpát-medencei átalakulására történt utalás során már futólag érintettük a kronológia problematikáját. A kora középkori régészeti leletek keltezésének kérdését egy településrégészeti áttekintésben sajnos akkor sem lehet megkerülni, ha erről a közelmúltban számos áttekintés született.¹⁵ (Így az alábbiakban e problémákra többször is vissza kell majd térni.) A régészeti keltezés módjának, illetve tudománytörténetének ismerete nélkül ugyanis egészen egyszerűen nem lehet megérteni a településrégészeti elemzések következtetéseit, vagy az ezekről folytatott vitákat sem. Az alábbiakban tehát – egy kisebb kitérő árán – érdemes összefoglalni azokat a gondolatokat, amelyek az elmúlt években-évtizedekben a 8–13. századi telepek időrendjéről, és e problémakörön belül is a cserép-

¹⁴ Az észak-balkáni államok történetírása és régészete alapján elemzi e folyamatot: Takács Miklós: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetiében. *Korall* 7 (2006) 163–202.

¹⁵ Az átfogó elemzés igényével írott munkák közül az alábbiakat emelnék ki: Heiko Steuer: Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. *Studien zur Sachsenforschung* 10 (1977) 379–403.; Herbert Jankuhn: Chronologie, allgemeines. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 4. Ed. Heinrich Beck et al. Berlin – New York, 1981. [Zweite, völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage] 606–607.; Matthias Friedrich: *Archäologische Chronologie und historische Interpretation. Die Merowingerzeit in Süddeutschland*. Berlin-Boston, 2016. (Reallexikon der germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 96.)

edények kronológiai elemzéséről jelentek meg a szakirodalomban.¹⁶ Mindez azért is szükséges, hogy az ismertetett munkák mintegy háttérként szolgáljanak az eredmények és vitás kérdések bemutatásához. A nagyobb nyomaték kedvéért már itt, az elején ki kell emelni, hogy az adott korszak régészeti kronológiájának egész rendszere egy olyan hosszú fejlődési folyamat, amelynek ismerete nélkül – érdemes ismételtlen leszögezni – a kérdésfelvetések egy jelentős hányada egész egyszerűen nem értelmezhető.

A kronológiai sarokpontok kimunkálásának vonatkozásában is érdemes visszamenni az alapokig. Triviális tény, mégis rögzítendő, hogy a magyar középkorrégészetben – Európa túlnyomó többségéhez hasonlóan – történeti alapon, tehát az írott forrásokban megőrzött dátumok alapján került kialakításra a régészeti kronológia.¹⁷ Ennek megfelelően osztja a kutatás a Kárpát-medencei korai középkort avar korra, 9. századra és Árpád-korra.¹⁸ Korszakhatárként az 568-as évet, a 8. és a 9., illetve a 9. és a 10. század fordulóját kezeli¹⁹ – e dátumokat az avarok Kárpát-medencei honfoglalásából, az Avar Kaganátus bukásából, illetve a magyar honfoglalás időpontjából levezetve. Településrégészeti szempontból arra érdemes itt felhívni a figyelmet, hogy a középkor iránt érdeklődő településrégészek a történeti alapú kronológiát nem közvetlenül a történet-

- ¹⁶ Vö. Miklós Takács: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erklärungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 1. 223–252.; Takács Miklós: A korongolt korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól. In: *Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiatal kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zsolt. Bp., 2012. 229–269.; Takács Miklós: Die Chronologie der Siedlungen und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8–11. Jahrhunderts. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Ed. Bendeguz Tobias. Mainz, 2012. (RGZM 17) 145–166.; Takács Miklós: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképzései vonatkozásairól – másodsor. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk. Liska András – Szatmári Imre. Békéscsaba, 2012. (Tempora obscura 3) 405–500.; Vaday Andrea – Takács Miklós: Megjegyzések a lassú korongon formált, gömbölyű aljú bográcsok időrendjéhez. A Kompolt – Kistéri tanya 405., 406. és 439. objektum leletanyaga. In: *Sötét idők falvai*. Szerk. Kolozsi Barbara – Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen, 2011. (Tempora Obscura 1) 519–604.
- ¹⁷ Világosan tanúsítja a legújabb, táblázatok soraként megjelentetett régészeti kronológia. Andrea Vaday: Chronological charts. In: *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*. Ed. Zsolt Vicsy. Bp., 2003. 483–486.
- ¹⁸ Az elemzés fő irányától kicsit távolabbra visz, mégsem kerülhetjük meg annak a regisztrálását, hogy a magyarországi középkor-régészek egy jelentős része az adott időszavat nem három, hanem négy részre osztja, azaz e kutatók – e sorok írója számára megkérdőjelezhető módon – megkülönböztetnek egy negyedik időrendi kategóriát is. A honfoglalás és az államalapítás korát csak a régészek egy kisebb hányada tekinti az Árpád-kor részének, többségük önálló korszakként kezeli. Lásd erről Takács: Über die Chronologie, 235–236.
- ¹⁹ Csak a teljesség kedvéért utalunk arra, hogy az itt vázolt korszakbeosztást a Magyarországgal szomszédos országokban nem alkalmazzák. A cseh és a szlovák régészek által kidolgozott sáncvár-időrendet használják, elsősorban Szlovákiában, de egy-egy esetben Horvátországban, vagy még Szerbiában is. Egy olyan rendszert, amely nem a 9–10. század fordulóját kezeli korszakhatárként, hanem 950-et. Lásd erről Miklós Takács: Die Chronologie der Siedlungen, und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8–11. Jahrhunderts. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Ed. Bendeguz Tobias. Mainz, 2012. (RGZM 17) 149–150. Egyes kronológiai bizonytalanságok – különösen a német nyelvterületen – vélhetően a magyarországi, illetve a sáncvár-időrend kettősségének át nem látására vezethetők vissza.

írástól,²⁰ hanem a történetírás kronológiai beosztását a régészetben előbb alkalmazó funerális régészettől, azaz a sírmellékletek elemzésével foglalkozó régészeti ágtól vették át.²¹ Az azonos időrendi kategóriák alkalmazásának észszerűsége vitán felüli, de használatuk során azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a sírok esetében a temetési rítus sajátosságai, illetve a mellékletek összetétele sokkal inkább kifejezik, vagy legalábbis kifejezhetik azt, hogy az elhunytat utolsó útjára bocsátó kisebb közösség e rítus során és által is jelezni kívánhatta hozzátartozását egy bizonyos katonai-politikai elithez. Így az adott lelőhely, ha sírmező, sokkal inkább megfeleltethető egy-egy, az írott forrásokban is szereplő új ethnosszal, mint egy-egy telepfeltárás leletanyaga.

Az eredmények részletes taglalása előtt, a nagyobb nyomaték kedvéért még egyszer érdemes kiemelni, hogy az avar kor régészete hagyományosan a sírok, pontosabban a sírmellékletek értékelését tekinti elsődlegesnek.²² E tárgyak, és közülük is elsősorban az iparművészeti/művészettörténeti értékkel is bíró ékszerek, övtartozékok, fegyverek tipológiai sajátosságai váltak többek között a kronológiai elhatárolás alapjaivá is, különös tekintettel az övtartozékokra: a szíjvégekre és övveretekre. E tárgytipusok tipokronológiai besorolása alapján történt meg a belső periodizáció: tehát a korai, a közép-, illetve a kései avar kor elkülönítése, valamint az avar kor végének meghatározása is.²³ (Az avar kor megszűnésének problematikájáról a dolgozat végén szólok részletesebben.) Vitán felül álló tény tehát, hogy bár az iparművészeti szempontból is értékelhető fémtárgyak a telep-

²⁰ Az avar történelem sokszor idézett összefoglalására lásd Walter Pohl: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München 1988.

²¹ Az avar régészeti kronológia kialakulásának menetéről lásd Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 289–292.

²² Az avar kor kutatását e tekintetben is Bóna István szemléletmódja határozza meg, még akkor is, ha nézetrendszerének különböző elemeit a pályatársai és tanítványai – jórészt a mester halála után – kritikai megjegyzésekkel illették. Bóna István a nagydoktori értekezésében fejtette ki a leginkább átfogóan, hogyan értékeli az avar kor tárgyi hagyatékát: Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 294–307.; Uő: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. I/1–VIII/2.* Főszerk. Székely György et al. Bp., 1976–1989. I. (Előzmények és magyar történet 1242-ig) 265–373.

²³ E kronológiai rendszer kialakulását ismerteti: Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 291–292. A középvav kor keltezéséhez lásd Csanád Bálint: Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. In: *Antaetia.* 29–30. Ed. Béla Miklós Szőke. Bp., 2008. 29–61. Az avar kor régészeti időrendjének újabb áttekintései közül lásd Falko Daim: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf*, NÖ. I. Wien, 1987. (Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Denkschriften 194; Veröffentlichung der Kommission für Frühmittelalterforschung 10; Studien zur Archäologie der Awaren 3) 35–63.; Falko Daim: Avars and Avar Archaeology. An Introduction. In: *Regna and gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world.* Ed. Hans-Werner Goetz et al. Leiden, 2003. (Transformation of the Roman World 13) 463–570.; Peter Stadler: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I.* Beiträgen von Walter Kutschera – Walter Pohl – Eva Maria Wild. Wien, 2005. (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60) 104–129.; Erik Breuer: Bemerkungen zur absoluten Chronologie im Frühmittelalter an der mittleren Donau. *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007) 1–16.; Magdalena Maria Elisabeth Schmid: *Das Gräberfeld von Rákóczi-falva in Zentralungarn und die Chronologie des spätawarenzeitlichen Fundmaterials.* Bonn, 2015. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 272) 19–22. Az így kidolgozott kronológiai rendszer alkalmazását mintapélda-szerűen mutatja be Sz. Garam Éva a zamárdi-rétiföldeki temető elemzésén keresztül. Lásd Sz. Garam Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek.* III. Bp., 2018. (Monumenta Avarorum Archaeologica 12) 49–294.

ásatásokon csak nagyon ritkán szoktak előkerülni,²⁴ az őket elemző szakirodalmat a településrégésznek mégis ismernie kell. Annak következtében viszont, hogy iparművészeti értékkel is bíró fémtárgyak avar kori telepítettételekben csak elvétve szoktak előkerülni, a keltezés kiindulópontjává a leggyakoribb lelettípusnak, a kerámiának kellett válnia.²⁵ Természetesen e korszakban is alkalmazásra kerül a hagyományos – tehát nem archaeometriai vizsgálatok értelmezésén alapuló – régészeti keltezés másik eljárása, a sztratigráfia,²⁶ azaz a talajrétegződések vizsgálata. Ezen eljárásnak azonban sajnos szűk határokat szab az, hogy az avar kori települések szórt jellegűek szoktak lenni. Azaz, a földbe ástott telepjelenségek általában egymástól kisebb-nagyobb távolságban szoktak előkerülni, így viszonylag ritka, hogy az egyik objektum átmetesz egy másikat.

Egy további sajátosság taglalása során is a magyarországi kora középkori településrégészet viszonylag kései kialakulásából kell kiindulni. Közhelyszerű, de megfellebbezhetetlen tény, hogy az avar kori telepek, és így azok kerámiáinak vizsgálata, valamint a nagyrészt ebből levezethető időrendi elemzések is évtizedekkel lemaradtak a sírfeltárás, sírmelléklet-elemzés mögött. Tanulságos az, hogyan vetült rá az első – és fentebb már hangsúlyosan kiemelt – monografikus feldolgozást megalkotó Bóna István tudományos érdeklődése a dunaújvárosi telepítettételekre annak kronológia vonatkozásában. Mivel Bóna István főként avar kori sírokat és leleteiket elemezte, az avar koron belül pedig a korai és a középvavar kor iránt érdeklődött, nem csodálkozhatunk azon, hogy e korszakok emlékanyagának meghatározását tűzte ki célul a dunaújvárosi telep elemzése során is. Az értelmezést egy olyan kronológiai keretbe ágyazta, amelyben nagy szerepet kapott az adott korszakban evidenciaértékű, tényként kezelt középvavar kori bevándorlás.²⁷ Bóna István korai, illetve középvavar érdeklődése abban a tényben is

²⁴ Egy-egy ritka kivétel a Tatabánya-Dózsakert II-es, Muraszombat/Murska Sobota-grofovijai (SLO) vagy a völgyfalvi/zillingtali települések. B. Szatmári Sarolta: Avar temető- és telepítettételek Tatabánya-Alsógalla mellett. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*. 1982–83. Szerk. Selmeczi László. Szolnok, 1982–1983. 77. 18. kép; Matjaž Novšak: Zgodnjnosrednjeveške najdbe sa najdišča Grofovsko pri Murski Soboti. In: *Zgodnji Slovani. Zgodnjnosrednješka lončenina na obrobju vzhodnih Alp./Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*. Uredil Guštin Mitja. Ljubljana, 2002. 1. ábra; Hajnalka Herold: Die Awarenzeit in Burgenland. *Archäologische Ergebnisse zur Siedlung und zum Gräberfeld von Zillingtal. Burgenländische Heimatblätter* 73 (2011) 138. 4. kép. stb.

²⁵ Az avar régészeti hagyatékek keltezési módjainak a kialakulását és első eredményeit máig ható érvénnyel leírta: Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 286–292.

²⁶ A sztratigráfia témaköre az utóbbi évtizedekben a régészeti kutatás gyújtópontjába került, nem csekély mértékben az alábbi elemzés miatt: Edward C. Harris: *A régészeti rétegtan alapelvei*. Bp., 2010. [2. kiad.] A német kutatásban jelentek meg átfogó elemzések arról, miként tudja hasznosítani a középkor régészete az Edward C. Harris által lefektetett posztulátumokat. Pl. Friedrich-A. Linke: Erkennen und Schneiden von Verfärbungen mit Festlegung von Schnittrichtung und Schnittart. In: *Verband der Landesarchäologen der Bundesrepublik Deutschland. Handbuch der Grabungstechnik, Aktualisierung 2011*. 1–8. (<http://www.landesar- chaeologen.de/verband/kommissionen/grabungstechnik/grabungstechnikerhandbuch>. [Kapitel 16. Grabungsmethoden. 16.7.] Legutóbbi megtekintés: 2018. augusztus 31.); *Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit. Grundwissen*. Hrsg. Barbara Scholkmann – Hauke Kenzler – Rainer Schreg. Darmstadt, 2016. 71–74.

²⁷ Vö. Bóna: *VII. századi avar telepítettételek*. A középvavar kori bevándorláshoz kapcsolódó kronológia legösszefogottabb kifejtése uo. 83–84. old. Itt pontos képet kaphatunk Bóna István elemzési módjáról: a történeti és régészeti adatok intuitív összekapcsolásáról.

visszatükröződött, hogy dunaújvárosi telepfeldolgozásában – miközben a korai korszak edénművességéről számos fontos és fél évszázad alatt sem elévült tételt fogalmazott meg – nem tekintette át a kései avar kerámia formai sajátosságait.²⁸ Nem is tekinthette át, hisz az ilyen korú horizont az adott lelőhelyről majdnem teljesen hiányzik – Bóna István összesen csak két darab ilyen korú edénytöredéket tudott azonosítani.²⁹ Sőt e szám a Dunaújváros-monográfia alapján csak egyetlen újabb darabbal, egy pecsétlőhengerral díszített edényoldallal bővíthető az 1973-as publikáció óta eltelt évtizedek ismerethalmozódása ellenére is.³⁰ A kései avar korszakkal szembeni óvatosság talán összefügghetett azzal is, hogy Magyarországon az 1960-as években, illetve az 1970-es évek elején folyt az első, nagyobb kiterjedésű kései avar kori telepésítés, Doboz-Hajdúirtáson. Ezt azonban a korszak kutatása a honfoglalás korára keltezte.³¹

A kései avar korszak települési kerámiáival szembeni pozitív megközelítések első példaként Szőke Béla Miklós 1980-as összefoglaló tanulmánya említhető, amelynek témája a 8–9. századi települések kerámiája volt.³² E tanulmány – túlzás nélkül állítható – igen nagy hatást gyakorolt a 8–9. századi kerámia elemzésére, hiszen még manapság is jórészt azon formai-tipológiai és időrendi keretek között gondolkodunk, amelyeket Szőke Béla Miklós a Szarvasi járás terepbejárásain gyűjtött, kora középkori lelethorizont értelmezésére kidolgozott. Nem kisebbíti e – joggal mondható – korszakalkotó tanulmány eredményeit, mégis utalni kell rá: Szőke Béla Miklós a Szarvasi járás terepbejárásai során gyűjtött, tehát jórészt leletkontextus nélküli cseréptöredékek alapján igyekezett a 8. és 9. század településrégészete számára tipológiai és kronológiai kereteket kidolgozni. Pedig Szőke Béla Miklós célja első körben nem is a kései avar kor edénművességének a rendszerezése volt, hanem annak a bizonyítása, hogy a kézzel formált bográcsokkal, rácsmintás bepecsételéssel ellátott kerámiával stb. fémjelzett lelethorizont nem 10. századi, hanem annál korábbi. Szőke Béla Miklós tanulmányának fontosságát az is alátámasztja, hogy az általa elemzett kerámiatípusok közül kettő is, a korongolatlan cserépbogrács, illetve a sütőharang, az utóbbi évtizedek kései avar kutatásának is a középpontjában maradt.³³

²⁸ Bóna: *VII. századi avar települések*, 73–79.

²⁹ Uo. 84.

³⁰ Uo. 10. 32. tábla, 21. 13. tábla, 22. Megjegyzendő, hogy Bóna István jól érzekelte, hogy e töredék elüt a korai avar kerámiától, de azt inkább az Árpád-korba igyekezett besorolni, igaz, csak bizonytalan módon. A pecsétlőhengerral díszített kerámia keltezéséről lásd Béla Miklós Szőke: *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 185–187.

³¹ Kovalovszki Júlia: *Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori falufeltárásról 1962–1974*. *Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 204–223., különösen 220–222.

³² Szőke: *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte*, 181–203.

³³ A korongolatlan cserépbográcsok vonatkozásában lásd Mesterházy Károly: *Népvándorlás-kori cserépiüstök*. *Folia Archaeologica* 36 (1985) 149–163.; Vida Tivadar: *Újabb adatok az avarkori „fekete kerámia” és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez*. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. 1984/85-2. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1991. 385–400.; Hajnalka Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút* 54. Bp., 2004. (*Varia Archaeologica Hungarica* 14) 43–44.; Takács–Vaday: *A Kompolt-Kistéri tanyai*, 743–769. Az avar kori utánkorongolt, illetve kézi korongon formált cserépbográcsokról lásd Hajnal Zsuzsa: *Adatok az avar kori cserépbográcsok és sütőharangok idő-*

Az 1980-as évek második felének kutatásaiban is jellemző maradt az úgynevezett negatív kronológiai érvek megfogalmazása: így például az eperjes-csikós-táblai telepeltérést feldolgozó Bálint Csanád is arra figyelte a kései avar kori horizontt elkülönítése során, mi az a „már nem”, illetve „még nem” található meg az adott korszak edénytöredékein.³⁴

Jól jellemzi továbbá az avar telepkerámia keltezéséről folytatott vizsgálatok szűk határát az 1980–1990-es évek fordulóján az, hogy 1994-ben Uwe Fiedler, a Németországban, számára hozzáférhető adatállomány alapján egy olyan tanulmányt tett közzé, amelyben a korai avar horizontot mintegy kiterjesztette az avar kor egészére, a kései avar horizontot pedig a 10. századra igyekezett keltezni.³⁵ Gondolatmenete azonban nem talált pozitív visszhangra Magyarországon, egyáltalán nem véletlenül. A keltezés ilyen átalakítása ugyanis ellentmondott mind a kései avar, mind pedig a honfoglalás kori sírokban fellelt edények formai sajátosságainak, miközben ezen edények datálása a sokkal jobban keltezhetőnek számító fémtárgyak kronológiai elemzésén alapult.

Egy további, a magyar kutatás által talán kellőképpen ki nem használt továbblépési lehetőséget villantott fel az 1980-as évek elején feltárt Örménykút-54. lelőhely (Kujándúli feltárás) feldolgozása. E település kerámiájában ugyanis nem a 9. századi időrendi fázisnál, hanem a 10. és a 11–12. századra keltezett fázisok között mutatkozott nagyobb átalakulás, ha úgy tetszik, törés. Vagyis, a 8–10. századra keltezett első három időrendi fázis egyetlen egység három, egymást követő horizontjaként került bemutatásra. Az örménykúti feltárás eredményeinek kismértékű „érvényesülésében” feltehetően az is szerepet játszott, hogy a feltárás csak két évtizedes késéssel került közlésre, akkor is csak részlegesen.³⁶

A továbblépés valódi lehetőségét az avar kori települések időrendi elemzésének területén is az infrastrukturális nagyberuházásokat megelőző, nagy alapterületű mentőásatások beindulása jelentette. Az 1980-as évek végétől több mint száz avar kori település területén folyt nagy alapterületű mentőásatás, miközben az ezt megelőző két évtized alatt csak egy avar településrészlet került feltárásra, Tatabánya határában.³⁷ Az alábbiakban, a dolgozat második fejezetében, e mentőásatások egyes eredményeit fogom ismertetni. Oly módon azonban, hogy itt a bevezetésben kiemelek még egy kronológiai aspektust.

Az 1980-as évek vége után, a nagy alapterületű mentőásatások megindulásával az egyes tisztántúli leletmentési helyszíneken olyan avar kori települések kerültek nap-

rendjéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2008) 267–293.; Vaday–Takács: Megjegyzések, 519–604. A sütőharangokra lásd Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 40–42.; Vida Tivadar: Sütőharangok és sütőfedők. Régészeti adalékok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához. In: *Sötét idők falvai*, 717–817.

³⁴ Csanád Bálint: *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. Bp., 1991. (*Varia Archaeologica Hungarica* [4]) 69–76.

³⁵ Uwe Fiedler: Zur Datierung der Siedlungen der Awaren und der Ungarn nach der Landnahme. Ein Beitrag zur Zuordnung der Siedlung von Eperjes. *Zeitschrift für Archäologie* 28 (1994) 307–352.

³⁶ Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 61–63.

³⁷ B. Szatmári: Avar temető- és telepeltérés, 67–79.

világra, amelyek egy részét már az avar honfoglalás időszakára, illetve a 7. századra lehetett keltezni,³⁸ bár az sem kétséges, hogy a feltárt telepmaradványok többsége inkább az avar kor kései fázisába sorolható. A korai avar horizontba illeszthető telepek számának lassú gyarapodásával ellentétben nem sok előrelépés történt a középvavar kori települési horizont elkülönítése terén. E kijelentés súlyát pedig két körülmény is növeli. Első helyen az, hogy az első monografikus igényű műben, a dunaújváros-öreghegyi telepfeldolgozásban hangsúlyos helyen szerepel a középvavar horizont. Másodsorban azt érdemes itt kiemelni, hogy a 2000-es évek elején a középvavar horizont időrendje az avar kutatás homlokterébe került – az avar kor kutatásának ismeretében mondhatni természetes módon – az adott horizontba tartozó sírleletek elemzése alapján.³⁹

A bevezetés utolsó gondolataként hadd térjek vissza az általános megközelítéshez. Érdemes külön is kiemelni azt, hogy fokozott felelősséget ró az avar kori településrégészet fentebb vázolt sajátos, pozitív és negatív tényezőket is hangsúlyozó megítélése mindazokra, akik e tudományterület eredményeit igyekeznek összefoglalni. Törekedni kell a minél nagyobb tárgyyszerűsége, gondosan elkerülve mind a túlzott következtetéseket, és ezen belül is az egyes leletek, lelőhelyek jelentőségének felnagyítását, mind pedig a magyarázkodásba torkolló, folyamatos öngigazolási kényszert. E két követelménynek a jelen tanulmány keretei között oly módon igyekszem eleget tenni, hogy előbb az avar kori településrégészet néhány újabb eredményéről, utána pedig a még megoldatlan, illetve éppen csak körvonalazott problémákról is szólok.

³⁸ Lásd pl. a Kántorjánosi-Homoki-dűlő nyugati pereme, M3-52-52d. lelőhelyen feltárt teleprészletet. Bajkai Rozália: Avar kori településrészletek Kántorjánosi és Pócspetri határában. In: *Ante Viam Stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Szerk. Szabó Ádám – Masek Zsófia. Bp., 2012. 407–480., különösen 419–420. Itt kell megemlíteni, hogy a közelmúltban, Orosháza térségében, illetve a Maros alsó folyása mentén is sikerült felvetni a 7. századi települési horizont meglétét. Sőt, a Maros menti telepfeltárások esetében a kelteztést radiokarbon-datálásokkal is sikerült alátámasztani. Rózsa Zoltán – T. Bíró Katalin – Tugya Beáta: Avarkori teleprészlet Orosháza határában (Oh. 13. lelőhely – Dél-Alföldi régió, orosházi kistérség). In: *Sötét idők falvai*, 93–146.; Rózsa Zoltán: 7. századi avar teleprészlet Orosháza-Bónum határrészen. In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Szerk. Balogh Csilla – Major Balázs – Türk Attila. Bp., 2018. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10) 625–639.; *Pópyi Dániel*: Avar kori teleprészlet Csanádpalota-Országhatár lelőhelyen. A 7. századi telepek kérdése az Alföldön. *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015) 93–114.

³⁹ A középvavar kor új nézőpontú értékelésének alapja: Bálint: *Der Beginn der Mittelawarenzeit*, 29–61.

II. Az avar kori településrégészet néhány újabb eredménye

Az avar kori településrégészet eredményeinek bemutatását egy, fentebb már említett tény ismételt hangsúlyozásával érdemes kezdeni. Az avar telepkutatás – hadd tegyem hozzá azonnal: a dunaújváros-öreghegyi feltárás óta – az esetek túlnyomó többségében szorosan kötődik a mentőásatások során kibontott teleprészletek értelmezéséhez. Már az 1960-as és az 1980-as évek között is jórészt leletmentésként folyt avar kori telepfeltárás,⁴⁰ és csak elvétve indult ilyen terepmunka tudományos program részeként.⁴¹ E csekély részarányon pedig csak igen kis mértékben tudtak javítani a tudományos programok keretei között végrehajtott terepbejárások.⁴² Sőt az 1980-as évek végétől, a nagy alapterületű mentőásatások megindulásával még kisebb részarányúvá zsugorodott. E tény következtében az eredmények bemutatásának egy igencsak alkalmas módja az, ha az utóbbi három évtized, rohammunkában elvégzett, nagy területre kiterjedő mentőásatásainak az eredményeit tekintem át, a 7–9. századi lelőhely-horizontokra koncentrálva. Mivel az ilyen feltárások jelentőségét az Árpád-kor vonatkozásában, a közelmúltban már megpróbáltam részletesen bemutatni,⁴³ most csak röviden, két tény megfogalmazásának az erejéig térek ki erre. Első helyen arra is

- ⁴⁰ Az ilyen feltárások közleményeit lásd Madaras László: Az avarkori településkutatás néhány újabb eredménye az Alföld központi területein. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Az Arany János Múzeum Közleményei 4) 33–62.; Madaras László: Az avar ház. In: *Építészet az Alföldön I*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös, 1989. 23–32.; Madaras László: Az avar falu. In: *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. Szerk. Tóth László – Madaras László. Szolnok, 1991. (Szolnok megyei múzeumi adattár 32) 227–316.; Tivadar Vida: Avar Period settlement remains and graves at the site of Gyoma 133. In: Andrea Vaday: *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion)*. Bp., 1996. 323–364.; Liska András: Késő avar kori telepnyomok Tömörkény határából./Spätawarenzeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Tömörkény. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba. Szeged, 1996. (Studia Archaeologica 2) 259–268.
- ⁴¹ Az 1980-as évek vége előtt csak három lelőhelyen: Visegrád-Várkertdűlőn, Kölked-Feketekapun és Örménykút–54. Kuján-dűlőn folyt tervásatásként nagyobb volumenű avar kori telepásatás. Az is természetesen igaz azonban, hogy e három lelőhely közül kettőn, a visegrádin és a kölkedin a feltárómunka leletmentésként indult. Lásd erről Soproni Sándor – Méri István: Visegrád-Várkertdűlő. *Régészeti füzetek* 15 (1963) 42.; Kiss Attila: Nagynyárád – Feketekapu. *Régészeti füzetek* 1/24 (1970) 50. [Téves helynév-meghatározással.]; Bálint Csanád – Jankovich Dénes: Örménykút (54. lelőhely). *Régészeti füzetek* 1/35 (1982) 81. Vagyis, csak és kizárólag az örménykúti lelőhely esetében áll az a tény, hogy a feltárómunka kezdetektől fogva tervásatásként folyt, egy Bálint Csanád és Jankovich B. Dénes által elnyert kutatási pályázat keretei között. Továbbá a leletmentésekhez kapcsolódó telepfeltáró munka ténye nemcsak a magyarországi, hanem az adott korszakban még fejlettebbnek számító szlovák településrégészetre is jellemző volt. E tényt tükrözik szlovákiai, avar kori telepfeltárásokat tárgyaló összefoglalások is. Lásd pl. Trugly Sándor: A komáromi avar telep. *Communications Archaeologicae Hungariae* (1996) 125–150.; Jozef Zábajník: On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia. *Archeologické Rozhledy* 40 (1988) 401–437.
- ⁴² Az ilyen keretek között gyűjtött leleteket használta fel Szőke Béla Miklós alapvető fontosságú kronológiai elemzéseihöz. Szőke: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte, 181–203. Jóval kevésbé ismert a Szentés határában, szakdolgozati keretek között kivitelezett terepbejárás avar kori részének értékelése: Liska András: Régészeti topográfiai adatok Szentés környékének 7–9. századi településtörténetéhez. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok évkönyve*. 22/3. Főszerk. Vig Károly. Szombathely, 1996. (Pars Archaeologica 1992–1995) 163–171.
- ⁴³ Takács Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. I. 1–67.

figyelmeztetve, hogy az avar telep kutatás nemcsak Magyarországon, hanem egyes környező államokban, így elsősorban Szlovákiában is igen nagy mértékben kapcsolódik a leletmentésekhez. Sőt e helyzet – érdemes e ponton is kiemelni – nem az utóbbi három évtizedben alakult ki, hanem a telep kutatás mint tudományterület megalakulásának időszakáig vezethető vissza. Továbbá az is igaz, hogy a Magyarországgal szomszédos államokban is megindultak az ezredforduló előtti évtizedtől infrastrukturális beruházásokat megelőző mentőátadások, amelyek ezen arányt még inkább a leletmentések irányában módosították. Így nemcsak a mai Magyarország számos régiójában került elő avar kori telep,⁴⁴ hanem a Kis-

⁴⁴ Ilyen telepfeltárások közleményei (a teljesség igénye nélkül): Belényesy Károly – Mersdorf Zsuzsa: Balaton-öszöd, Temető-dűlő (M7/S10). Késő avar telep jelenségek. In: *Régészeti kutatások Magyarországon*. 2002. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2004. 43–64.; Dani János et al: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004 – 2005 során végzett megelőző feltárásról./Preliminary report on the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő site. In: *Régészeti kutatások Magyarországon*. 2005. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2006. 5–31.; Farkas Csilla: Adatok Sárvár környékének kora középkorához. A Sárvár-Faképi-dűlő nevű lelőhely néhány 9. századi objektuma kapcsán./Beiträge zur frühmittelalterlichen Umgebung von Sárvár. *Savaria* 29 (2005) 73–93.; Kondé Zsófia: Tipológiai és időrendi megfigyelések Rákóczi-falva-Bagi-földek lelőhely avar kori települési objektumain. In: *Altum Castrum 9. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája*. Szerk. Merva Szabina. Visegrád, 2017. 323–348.; Pap Ildikó Katalin: Koraközépkori településrészlet Kemensepálfa-Zsombékoson. In: *Sötét idők rejtélyei*, 119–186.; *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései./Path into the Past*. Szerk. Raczy Pál et al. Bp. 1997.; Skriba Péter: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát–Telekes-dűlő, Vas megye)./Eine Siedlung des 9. Jahrhunderts im Tal des Hosszú-víz (Vát–Telekes-dűlő, Kom. Vas). *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 209–244.; *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk. Szalontai Csaba. Szeged, 2003.; Gabriella T. Németh – Miklós Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen bei Lébény. In: *Antaeus*. 26. Ed. Béla Miklós Szőke et al. Bp., 2003. 97–139.; Takács Miklós – Vaday Andrea: Avar edényekető kemencék Kompolton. *Agria* 40 (2004) 7–104.; Takács–Vaday: A Kompolt-Kistéri tanyai, 743 – 769.; Miklós Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996*. Hrgs. Falko Daim. Eisenstadt, 1996. 379–382.; Takács Miklós: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum. In: *Zgodnji Slovani*, 170–178.; Takács Miklós: Avarkori települések Lébény falu határában. (A Lébény-Kaszás-dombi és Lébény-Bille-dombi lelőhely). In: *Jöttek – mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön*. Szerk. Molnár Attila – Nagy Andrea – Tomka Péter. Győr, 2008. 231–243. [Kiállításvezető]; Takács Miklós: Az átalakulás évszázadai. Egy kora középkori telep kutatási projekt bemutatása. *Magyar Régészet* 2013 tél. (www.magyarregeszet.hu). Legutóbbi megtekintés: 2018. augusztus 31.); Tomka Péter: Az M1 autópálya Győrt elkerülő szakaszának régészeti feltárásai. *Közlekedésépítés- és mélyépítéstudományi Szemle* 44 (1994) 378–384.; Péter Tomka: Die awarischen Brunnen in der Kleinen Tiefebene. In: *Antaeus* 26, 159–177.; Uő: Kleine Öfen – grosse Wannen. Die Besonderheiten einer spätawarenzeitlichen Siedlung. In: *Zborník na počesť Dariny Bialikovej*. Szerk. Gabriel Fusek. Nitra, 2004. 419–426.; Vaday Andrea: Az avar kori telep értékelése. In: *Kompolt-Kistéri. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó J. József. Eger, 1999. (Heves Megyei Régészeti Közlemények) 233–253.; Vaday Andrea: Kutak Kompolt, Kistéri-tanya lelőhelyen. *Agria* 35 (1999) 93–135.; Váradai Adél: Előzetes jelentés a Nagyút határában feltárt római és későnépvándorlás kori teleprészletekről. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája*. Szerk. Bendé Lívía – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba. Szeged, 2000. 125–153.; Sz. Wilhelm Gábor: Késő avar kori településrészlet és temetkezés Kiskundorozsma határában. In: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Pusztaszertől Algyóig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 2010. (Monumenta archaeologica 2) 211–229.; *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004*. Főszerk. Zsidi Paula. [Bp.,] 2005. stb.

alföld északi részén,⁴⁵ a Partiumban és a Szilágyságban,⁴⁶ Dél-Erdélyben,⁴⁷ Bácskában, Bánátban és a Szerémségben,⁴⁸ Szlavóniában,⁴⁹ Mura-vidéken⁵⁰ vagy a Kárpát-medence északnyugati szélén is,⁵¹ azaz a Kárpát-medencének Szlovákiához, Romániához, Szerbiához, Horvátországhoz, Szlovéniához vagy Ausztriához tartozó részein is.

E mentőásatások nemcsak számuk vagy a feltárt négyzetméterek, illetve hektárok nagyságrendje miatt érdemelnek tiszteletet. Általuk sikerült elérni azt, hogy az avar kori településrégészet mintegy kitörjön a csak néhány magyarországi megyére, illetve a Kis-

- ⁴⁵ Zábójník: On the Problems, 401–437., 480.; Ivan Cheben – Jaroslava Ruttkayová – Matej Ruttkay: Výskumy na trase ropovodu vo Veľkom Cetíne. *Študijne Zvesti* 30 (1994) 177–241.; Milan Hanuliak – Ivan Kuzma – Peter Šalkovský: *Mužla – Čenkov I. Osídlenie z 9. – 12. storočia*. Nitra, 1993. (Materialia Archaeologica Slovaca 10); *Archeológia a ropa. Archaeology and oil pipeline. Záchrané archeologické výskumy na trase výstavby preložky ropovodu mimo Žitného ostrova*. Uredil Matej Ruttkay. Nitra. 1995.; *Archeológia na trase plynovodu [1993–1995]*. Glavní i odgovorni urednik Matej Ruttkay. Bratislava, 1997. stb.
- ⁴⁶ Călin Cosma: *Vestul și Nord-vestul României în secolele VIII – X D. H.* Cluj-Napoca, 2002.; Dan Băcuț-Crișan: Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău. *Bibliotheca Musei Porolissensis* 5 (2003); Uő: Așezările din secolele VII – IX de pe cursul superior și mijlocului al râurilor Barcău și Crasna. *Acta Musei Porolissensis* 9 (2007); Uő: Contribuții arheologice privind Nord-Vestul României în secolele VII–XI. Cercetari in Depresiunea Silvaniei. *Bibliotheca Musei Porolissensis* 9 (2014). stb.
- ⁴⁷ Radu Harhoriu – Gheorghe Baltag: *Sighisoara „Dealul Viilor”*. Monografie arheologică I. Bistrița – Cluj-Napoca, 2006.
- ⁴⁸ Dragan Anđelić: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E–75 (Beograd-Subotica)./Two medieval settlements discovered during the building up of the E 75 highway (Beograd-Subotica). *Grada za istraživanje spomenika kulture Vojvodine* 17 (1994) 115–131.; Vojislav Djordjević – Jelena Djordjević – Dejan Radičević: New medieval archaeological researches in the region of Pančevo. *Banatica* 17 (2005) 261–273.; Frank Falkenstein: Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus II. In: *Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß*. Hrsg. Bernhard Hänsel – Predrag Medović. Kiel, 1998. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 14) 99–102.; Uő: Steppenkulturen und Epochengrenzen am Beispiel einer Siedlungskammer am Donau-Theiß-Zusammenfluß, Jugoslawien. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 129 (1999) 107–124.; Milica Janković: Slovensko naselje kod Zemuna./Slav Settlement near Zemun. *Rad Muzeja Vojvodine* 37–38 (1995/1996) 123–137.; Nebojša Stanojević: *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini*. Novi Sad, 1996.; Stanko Trifunović: Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu. *Rad Muzeja Vojvodine* 39 (1997) 113–135. stb.
- ⁴⁹ Nemzetközi szinten sajnos még nem kellőképpen ismert, hogy milyen mértékű fejlődés zajlott le Horvátország északi részén a kora középkori településrégészet vonatkozásában, az utóbbi néhány évtizedben. A szakirodalmi tájékozódást az alábbi két összefoglalás segítheti: Tajana Sekelj Ivančan: *Early medieval pottery in Northern Croatia. Typological and chronological pottery analysis as an indicator of the settlement of the territory*. Oxford, 2001.; Uő: *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovekovnih nalazišta u Torčecu*. Zagreb, 2010. A horvátországi mentőásatások módszertanának, egyes ilyen munkálatok eredményeinek ismertetésére lásd Luka Bekić: *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagre-Goričan*. Zagreb, 2006.
- ⁵⁰ Dašenka Cipot: Zgodnjosredoveške jami iz Popave I. pri Lipovcih. In: *Srednji Vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino./Mittelalter. Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Panonischen Tiefebene*. Uredil Guštin Mitja. Ljubljana, 2008. 59–63.; Branko Kerman: Srednjeveška lončenina z najdišča Gornje njive 2 pri Lendavi. In: *Srednji Vek*, 79–88.; Novšak: Zgodnjosrednjeveške najdbe sa najdišča, 27–32. stb.
- ⁵¹ Hajnalka Herold: *Die awarische Siedlung von Zillingtal*. Mainz, 2010. 207–234. (Monographien des RGZM 80/2) 207–234.; Uő: Die Awarenzeit in Burgenland, 134–157.; Uő: Insight into the chronology and economy of the Avar Khaganate and the post-Avar Period: pottery production and use from the 6th to the 10th century AD. *Acta Archaeologica Carpathica* 49 (2014) 207–229.; Peter Stadler – Hajnalka Herold: Drei awarenzeitliche Brunnen und sonstige Siedlungsgruben von Brunn am Gebirge (Flur Wolfholz, Bezirk Mödling, NÖ) und die Fundkeramik. In: *Antaeus* 26, 179–198.

alföld északi részére, azaz Délnyugat-Szlovákiára korlátozott, szűk keretből, és Kárpát-medencei távlatokban művelhető tudományággá válhasson. A változást két térkép igen jól szemlélteti. Az első, a Szentpéteri József által szerkesztett lelőhelykataszter mellékleteként jelent meg 2001-ben, és még nem tükrözhetette a nagy felületre kiterjedő mentőátasítások miatti változást.⁵² A másik térkép Martin Odler egy 2012-es tanulmányának melléklete, és – minden hiányossága ellenére is – pontosan jelzi azt, hogy az avar kori településrégészet jelenleg már Kárpát-medencei távlatú kutatási terület.⁵³

Egy további öröndetes fejlemény, hogy a feltárások nagyságrendje miatt igen sok lelőhely esetében tovább lehetett lépni az egy-egy települési objektumra koncentrááló elemzési módon a települések egészére kiterjedő vizsgálatok irányába. E tény pozitív mi-voltának a mértékét egész egyszerűen nem lehet túlhangsúlyozni. Miközben arról sem szabad megfeledkezni, hogy elég gyakran így sem lehetett egy-egy adott avar kori települést teljes terjedelmében feltárni – annak következtében, hogy a beruházás szempontjai szerint kijelölt feltárandó terület az esetek egy nem csekély hányadában éppen csak érintette az adott földterület egy másik részén elterülő avar kori település szélét.⁵⁴ Így sajnos a nagyberuházásokhoz kapcsolódó mentőátasítások jelentős száma ellenére sem lehet kétséges az, hogy az avar kori településrégészetnek a legbiztosabb pontja továbbra is az egyes objektumok alaprajzi és rendeltetés szerinti értelmezése.

Az egyes objektumokat elemző szakirodalom rövid áttekintését két megjegyzéssel érdemes bevezetni. Első helyen arra kell utalni, hogy a település e része (is) egy értelmező alapállást követ. Azaz, a telepjelenségeket feldolgozó régész igyekszik egy-egy adott objektum egykori rendeltetését minél hamarabb, lehetőség szerint még a feltárás első fázisában meghatározni, a későbbiekben pedig ezen értelmezési keret egyes kérdéseire az adott objektum esetében megtalálni a válaszokat. Második megjegyzésünk pedig az, hogy az elődök, így Méri István munkásságának,⁵⁵ illetve Bóna István 1973-as monográfiájának⁵⁶ tartós értékét jelzi, hogy az utóbbi évtizedekben, az avar kor vonatkozásában is csak alig néhány ponton sikerült bővíteni a települési objektumok spektrumát, a többhektáros kiterjedésű ásatásokon százas nagyságrendben feltárt jelenségek ellenére is.

Az egyes lakóegységeket elemző szakirodalmat nemcsak a téma fontossága, hanem az ilyen tárgyú megnyilatkozások igen nagy száma miatt (is) kellett az egyes objektumtípusok élére tenni. A szakirodalom áttekintése egyértelműen arra utal, hogy az avar kor

⁵² József Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. I–II. Bp., 2002. (Varia Archaeologica Hungarica 13/1–2) 2. térkép.

⁵³ Odler: *Avarské sídliská*, 2. ábra.

⁵⁴ A lelőhely ilyen mikrotopográfiai elhelyezkedésének mintapéldája a tiszabura-bónisháti teleprészlet: Kondé Zsófia: Egy kút élete – Avar kori településrészlet Tiszabura-Bónishát lelőhelyről. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk. Csécs Teréz – Takács Miklós. Győr, 2016. 337–351.

⁵⁵ Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 49–67.; Uő: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archaeologiai Értesítő* 89 (1962) 211–218.; Uő: *Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában*. Bp., 1964. (Régészeti Füzetek Ser. 2/12.)

⁵⁶ Bóna: *VII. századi avar települések*.

vonatkozásában is a veremház⁵⁷ a legmagasabb számarányban regisztrálható lakóegység. *Nota bene* ez jellemző az Avar Kaganátus összes, tehát a belső, síksági részeire is. Ennek következtében téves e háztípust megkísérelni kiragadni az avar kor anyagi kultúrájának a halmazából, és – adott esetekben akár további indoklás nélkül is – egyik vagy másik alávetett népeség sajátjaként értelmezni.⁵⁸ Az avar kori veremházak többsége a sekély gödrű, szögletes, tehát négyzet vagy téglalap alaprajzú típusba tartozik. Az egyik sarkában elhelyezkedő tüzelőberendezése kőkemence, a tetőszerkezet alátámasztására – az esetek elég nagy hányadában – két oszlop szolgált.⁵⁹ Az előzőekben felsorolt összes jellemző esetében szép számban kínálkoznak kivételek. Nemcsak sekély gödrű ovális vagy kerekded,⁶⁰ sőt adott esetben akár amorf alaprajzú⁶¹ lakóegység-maradványokról lelhetők fel a szakirodalomban adatok, hanem a mély gödrű, négyzet vagy téglalap alaprajzú⁶² házobjektumokról, sőt egysejtű boronaházakról⁶³ is. A tüzelőberendezések esetében, a kőkemencék dominanciája⁶⁴ mellett könnyen gyűjthetők példák agyagkemencére,⁶⁵ vagy – másik vég-

- ⁵⁷ Az utóbbi években megjelent dolgozatok egy részében megfigyelhető egy olyan terminológia használata, amely a „veremházat” mint fogalmat kerüli. (Egy-egy, kiragadott példát lásd Kondé Zsófia: Avar kori földbe mélyített és földfelszíni épületek Rákóczi-falva – Bagi-földek lelőhelyen. *Archaeologiai Értesítő* 140 [2015] 71–92.; Balogh Csilla: *Egy falu a sötét időkben. Avar kori település a Felgyő-Kettőshalmi-dűlőben*. Bp., 2018. 14–19.) Mivel ezt az óvatosságot nem osztjuk, az alábbiakban használni fogjuk ezen, a népi építészet fogalomtárából a településrészletbe átkerült szakszót. Eljárásunk mellett szólhat az is, hogy a „veremház” megfelelő (így a német Grubenhäuser) a nemzetközi kutatási terminológia szerves részei. Lásd pl. Peter Šalkovský: Frühmittelalterliche Grubenhäuser. Probleme der Terminologie Typologie und Rekonstruktion. *Archaeologia Adriatica* 3 (2009) 273–292.
- ⁵⁸ E módszer alkalmazásának klasszikus példája – amint erre fentebb is utaltam – Peter Donat összefoglalása, amelyben a dunaújváros-öreghegyi telepfeltárást oly módon szerepelteti a kora középkori szláv emléksanyag elterjedését bemutató térképein, hogy akár egy szóval is igyekezne cáfolni a Bóna István által kidolgozott avar attribúció érveit: Peter Donat: Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im Mittleren und südlichen Europa. *Balcanoslavica* 4 (1976) 113–125., különösen 144., ill. 4. ábra.; Uő: *Haus, Hof und Dorf*, 57–62.
- ⁵⁹ A régebbi szakirodalomból lásd pl. Bóna: *VII. századi avar települések*, 67.; Madaras: Az avar kori településkutatás, 39–40.; Uő: Az avar ház, 2. ábra, B-2 típus. Az utóbbi évek szakirodalmában ezen alátámasztási rendszert elemzi: Hajnal Zsuzsa: Házak a Kölked-feketekapui avar telepen. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 5. kép (2a, 2b típus); Bajkai Rozália: Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén, Hajdújárás-Mácsi-dűlő. In: *Sötét idők rejtélyei*, 2. ábra. 1. típus; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 2. kép (4a, 4b típus).
- ⁶⁰ Lásd pl. a kompolt-kistéri 6-os, illetve 34-es objektumot. Vaday Andrea: Kutak Kompolt, Kistéri-tanya lelőhelyen. *Agria* 35 (1999) 2., 12. ábra.
- ⁶¹ Bajkai Rozália: Késő avar kori település Hajdúnánás határában. In: *A Déri Múzeum Évkönyve*. 2014. Szerk. Angi János – Lakner Lajos. Debrecen, 2014. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 85) 8–9., 3. ábra, alsó sor.
- ⁶² Jozef Zábajník – Gabriel Fusek: Obydlie na sídlisku z obdobia avarského kaganátu v Nových Zámkoch. *Študijne zvesti* 53 (2013) 5–21.
- ⁶³ Gergely Katalin: Avar kor végi boronaház Nagyálló-Harangod lelőhelyen. In: *Altum Castrum* 9, 349–380.
- ⁶⁴ Lásd pl. a dunaújváros-öreghegyi 15. objektumot. Bóna: *VII. századi avar települések*, 23., vagy a lébénykaszás-dombi 373-as objektumot; Takács Miklós: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum. In: *Zgodnji Slovani*, 3. tábla 6.
- ⁶⁵ Lásd pl. a hajdúnánás-fekete-halmi 42/68-as, 35/96, 40/97. obj. kemencéjét. Bajkai Rozália: Késő avar kori település Hajdúnánás határában. II. Hajdúnánás, Fekete-halom (M3-41). In: *A Déri Múzeum Évkönyve*. 2015. Szerk. Angi János – Lakner Lajos. Debrecen, 2015. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 86) 7–61. 3., 4–6. kép, vagy a Rákóczi-falva-Bagi földkei 8A lh 41., illetve a 8. lh. 59. épületét. Kondé: Avar kori földbe mélyített, 5. kép. 1., 4.

letként – kis méretű tüzelőgödörökre⁶⁶ is. Sőt egyes lelőhelyeken különböző arányokban kibontásra kerültek tüzelőberendezés nélküli épületek is, ez esetben a lakófunkció megléte sem tűnik teljesen bizonyosnak.⁶⁷ Az alátámasztásra szolgáló oszlopok helye is igen csak variábilis. Egyes esetekben teljesen hiányozhatnak is,⁶⁸ máskor viszont a 4, 6, 8, 10, sőt még ennél is több oszlophely bonyolult mértani alakzatokat is kirajzolhat,⁶⁹ esetenként többféle tetőszerkezet rekonstrukcióját is lehetővé téve. Az ilyen, mondhatni sok oszlophelyes veremház-maradványok esetében teljesen jogos oly módon gondolkodni, hogy rekonstrukciójukhoz felmenő falakkal is számolunk.⁷⁰ Egy további, nehéz problémát jelentenek az aszimmetrikus elrendezésű oszlophelyekkel rendelkező házgödörök.⁷¹ Ilyenkor ugyanis külön-külön érdemes megvizsgálni azt, vajon a feltárt oszlophelyek száma és leosztása megegyezik-e az egykori oszlopok számával, vagy esetleg olyan oszlop létezése is felvethető, amelynek gödre csak minimális mértékben nyúlt a padlószint alá.⁷²

Úgy vélem, nemcsak a nagyfokú variabilitásra utaló nyomok regisztrálása kell, hogy foglalkoztassa a korszak településrégészetét, hanem a lakás céljára használt egyéb objektumok nyomainak a felismerése és elemzése is. Az avar kor az ilyen objektumok tekintetében az egyik nézőpontból még akár kedvezőnek is minősíthető helyzetben van, annak következtében, hogy a nagy alapterületű, rendszerint többszattatú, talajba alig mélyedő padlójú, boronaszerkezetű, gerendavázaz vagy sövényfalú épületek nyomainak felismerése már több lelőhelyen is megtörtént.⁷³ Jóval kedvezőtlenebb a helyzet a sátrazás tekintetében, annak ellenére, hogy joggal feltételezhető, a jurt/jurta szervesen hozzá kellett tartozzon az avar kori települések képeéhez. E ponton nem kerülhetjük meg a felszíni vagy a subhumusz szintje alá csak minimális mértékben mélyedő objektumok problematikáját. Az avar kori telepek esetében joggal feltételezhetjük olyan lakóegységek meglétét, amelyek régészetileg alig foghatóak meg, különösen akkor, ha a lelőhelyen gépi eszközökkel folyt a humuszelhordás. Az eljövendő évtizedek tervásatásainak egyik fontos kérdése lehet tehát az, rejt-e az egyes avar kori települési helyek subhumusza olyan adatokat, amelyek egyfelől a földfelszíni épületek, másfelől pedig a sátrazás létezését támasztják alá.

⁶⁶ Lásd pl. a szolnok-zagyvaparti A rész 5. felület házát, vagy az A rész II. felület házát. Madaras: Az avar ház, 9. 27. ábra. Továbbá lásd az Eperjes-Csikós táblai 1. házát. Bálint: *Die spätawarenzeitliche Siedlung*, III. tábla.

⁶⁷ Az utóbbi évek szakirodalmából lásd Bajkai: Késő avar kori település, II. 8–10., 4. ábra, középső sor; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 73., 75.

⁶⁸ Lásd pl. Madaras: Az avar ház, 2. ábra. B-1 típus, 6-9. ábra; Vaday Andrea: Az avar kori telep értékelése. In: *Kompolt-Kistér: Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó J. József. Eger, 1999. (Heves Megyei Régészeti Közlemények) 233–253.; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 78–79.

⁶⁹ Madaras: Az avar ház, 2. ábra. B-4, B-5 típus, 22. ábra. Ugyanezt hangsúlyozta az utóbbi évek szakirodalmában Hajnal: Házak, 5. kép; Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. ábra; uő: Késő avar kori település, II. 4. ábra, felső sor, balról a negyedik alaprajz; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 2. kép.

⁷⁰ Elsőként vetette fel ezt Madaras: Az avar kori településkutatás, 39–40.

⁷¹ Ilyenekre utal Hajnal: Házak, 5. kép; Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. ábra; uő: Késő avar kori település, II. 4. ábra, felső sor; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 2. kép.

⁷² E problémával a Lébény-kaszás-dombi 373-as objektum értelmezése során kellett magunknak is megküzdniünk: Takács: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum, 3. tábla 6.

⁷³ Madaras: Az avar kori településkutatás, 39–40.; Uő: Az avar falu, 270–371.; Hajnal: Házak, 92–95.; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 81–84., 3. kép; Gergely: Avar kor végi, 349–380. stb.

A kezdetek ez esetben is biztatóak: Sz. Garam Éva már az 1970-es években is folytatott telepfeltárást egy olyan tiszafüredi helyszínen, ahol szép számban került napvilágra 8–9. századi kerámia, anélkül, hogy földbe ástott települési objektumokat meg lehetett volna figyelni.⁷⁴ E ponton kell továbbá emlékeztetni arra is, hogy Mesterházy Károly és Horváth Lajos Veresegyház-Szentjakabon egy olyan, 8–9. századi település helyén ásatott, ahol veremházak nem kerültek napvilágra, a kerámiát nagy felszíni, szürke foltokból lehetett gyűjteni, továbbá egy gödörrendszert is sikerült dokumentálni.⁷⁵ Úgy vélem, az ilyen „veremházmentes” telepek további vizsgálata talán előrelépést hozhat az avar kori lakóházkutatás egyes, ma még csak homályosan körvonalazható elemeinek a vizsgálatában.

A fentiekben, csak vázlatosan áttekintett adatállomány alapján nyugodt szívvel kimondható tehát, hogy az avar korban sem létezett „uniformizált”, tehát egy-két változat ismertetésével leírható veremházstípus.⁷⁶ A változatosság tényét húzta alá az utóbbi évek szakirodalmában több telepelemzés. Az alábbiakban három példáról szólok kicsit részletesebben: Hajdúnánáson a tetőszerkezeteket alátámasztó oszlopelrendezések számos válfaját sikerült pontosan leírni,⁷⁷ Rákóczifalván pedig a veremházak felmenő falait, földbe ástott padlójú boronaházak, sőt többszortatú, föld felszíni házak egykori létét sikerült valószínűsíteni.⁷⁸ A rákóczifalvi házmaradványok tudománytörténeti jelentősége is vitán felüli. Az itt kibontott objektumok egy újabb példát hoztak az igencsak változatos házformák avar kori létezésére, amint ezt már a kölked–feketekapui telepásatás 2008-as feldolgozása is bizonyította.⁷⁹ Mind Rákóczifalva, mind pedig Kölked esetében a földfelszíni, többszortatú házakra utaló maradványok kimutatása jelentette a legnagyobb meglepetést. Azon kérdésfelvetéssel megtoldva, hogy levezethetőek-e e házak az avar kor előtti germán települések ilyen épületeiből. A kérdésfelvetés jogosságát az is erősíti, hogy a közelmúltban sikerült egy ilyen, az avar honfoglalás előtti időkre keltezhető ház nyomát regisztrálni a Szatmár megyei Börvelyen [Berverni, Románia].

A sütés-főzésre szolgáló külső kemencék rendszeresen, de a telepjelenségek összességéhez képest igencsak eltérő számarányban szoktak feltűnni az avar kori telepek ásatásain.⁸⁰ Az ilyen, agyagból épített kemencéből és rendszerint ovális alakú előteréből álló objektumok elemzése folyt talán a leginkább a „hagyományos”, tehát a Méri István által még az 1960-as évek elején lefektetett keretek között. Még így is fellelhetők azonban újdonságok a szakirodalomban. Kezdjük talán egy aprónak tűnő, de lényeges megfigyeléssel.

⁷⁴ Sz. Garam Éva: VIII–IX. századi telepnyomok Tiszafüred határában. *Communications Archaeologicae Hungariae* (1981) 137–147., különösen 137.

⁷⁵ Mesterházy Károly – Horváth Lajos: Településtörténeti kutatások Veresegyháza határában. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 121.

⁷⁶ Miklós Takács: Hausbau in Ungarn vom 2. bis 13. Jahrhundert n. Ch. Ein Zeitalter der unifizierten Grubenhäuser? In: *The Rural House from the Migration Period to the Oldest Still Standing Buildings*. Ed. Jan Klapšte. Praha, 2002. (Ruralia 4) 273–280.

⁷⁷ Bajkai: Egy késő avar kori település, 15–18. 2. ábra.

⁷⁸ Kondé Zsófia: Avar kori földbe mélyített és földfelszíni, 71–92.; Uő: Avar kori földbe mélyített, 235.

⁷⁹ Hajnal: Adatok, 267–293.

⁸⁰ Az utóbbi évek szakirodalmából lásd Tomka: Kleine Öfen, 419–426.; Bajkai: Késő avar kori, 35.; Balogh: *Egy falu a sötét időkből*, 20.

Tomka Péternek sikerült a külső kemencék egy új, felül nyitott boltozattal rendelkező típusát kimutatnia, a csorna-mocsári-dűlői lelőhelyen.⁸¹ Tomka Péter meglátása szerint a boltozat hiányzó szakasza arra szolgált, hogy sütéskor a nyílás fölé helyezték a nagy méretű, lapos cseréptepsiket. (A csornai mentőásatás során ezek töredékei is nagy számban kerültek elő.) A vízszintes aljú külső kemencék részletkérdéseinek taglalásán túl a korszak telep kutatásának egy további, megoldandó kérdése az, milyen mértékben volt jelen az avar kor falusi településeinek a lejtős aljú, füstölőkemencének vagy aknakemencének nevezett kemenceváltozat.

A lakóobjektumok, illetve külső kemencék maradványait tagláló szakirodalom rövidre szabott áttekintése után a vízszerezés objektumtípusáról, a kútról kell szólnunk néhány szót. Megállapítható, hogy az avar kori telepek lakói ismerték az eurázsiai távlatban a bronzkorig visszavezethető kútépítési eljárásokat.⁸² Sőt a kút falak megerősítésének, illetve kitámasztásának az avar korban használatos módszerei sem térnek el a bronzkori vagy Árpád-kori példákétól.⁸³ Kötöttebb altalaj esetén csak valamilyen viszonylag vékony anyaggal (talán gyékénnyel, esetleg rőzsével) borították egy-egy, kerek gödörként lemélyülő kút falait.⁸⁴ Porózusabb altalaj esetén a nagyobb alapterületű kútgödör közepébe az avar korban is négyzet alaprajzú gerendavázlat volt szokás építeni, a sarkokat négy cölöppel is megtámasztva.⁸⁵ Sőt egyetlen példa arra is van (Lébény-Kaszás-dombról), hogy az ilyen gerendavázis kút szerkezeti hibáit száraz alapozású kőlapokkal javították ki.⁸⁶

A szakma az MTA Régészeti Intézet által 1998-ban megrendezett konferencia egyes előadásai, így elsősorban Vaday Andrea áttekintése és Tomka Péter kistalpai összefoglalója alapján ismerte fel a kutak jelentőségét.⁸⁷ Olyannyira, hogy az utóbbi évek megelőző feltárásainak a kora középkori kutak kibontása egy sok technikai előkészületet igénylő, de már szinte rutinszerűen végrehajtandó munkafeladattá vált, lett légyen szó a nagykunsági víztározóról, az M35-ös vagy az M6-os autópálya nyomvonaláról.⁸⁸ Az avar kori kutak elemzése nemcsak a gazdasági és a természettudományos vizsgálatokra különösen alkalmas lelet-

⁸¹ Tomka: Kleine Öfen, 419–426., különösen 2–3. ábra.

⁸² Andrea Vaday: Wells excavated in the Carpathian basin during a decade. In: *Antaeus* 26, 25–68.

⁸³ A lébényi mentőásatások során erről személyesen is volt alkalmunk meggyőződni. T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 98–100., 107–108.

⁸⁴ Ilyenre utalhat a lelőhely 236-os víznyerőjének falain megfigyelt vastag faszenes réteg. Váradi: Előzetes jelentés, 127., 131. A lébényi-kaszás-dombi 928-as kútjában lelt faszenes betöltési rétegre lásd T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 13. ábra.

⁸⁵ Péter Tomka: Die awarischen Brunnen in der Kleinen Tiefebene. In: *Antaeus* 26, 7. ábra; T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 102.; Bajkai: Késő avar kori település, II. 11–12.

⁸⁶ T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 102.

⁸⁷ Vaday: Kutak, 93–135.; Uő: Wells excavated, 25–68.; Tomka: Die awarischen Brunnen, 159–177.

⁸⁸ A legújabb avar kori kútfeltárások még jórészt közöletlenek. Az internetről az alábbi avar kútfeltárásokról gyűjthetők adatok: Hajdúböszörmény–Hajdúböszörmény–Három halmi iskola (M35/13–14. lh.): N. n.: Megelőző feltárások az M35-ös autópálya nyomvonalán 2003 és 2006 között. (<http://regeszet.elte.hu/m35>. Legutóbbi megtekintés: 2014. november 5.); Tiszabura-Bónishát 05. lelőhely: N. n.: Az ELTE Régészettudományi Intézetének feltárásai a tervezett nagykunsági víztározó területén. (<http://regeszet.elte.hu/nagykunsag>. Legutóbbi megtekintés: 2014. november 5.) Daruszentmiklósról lásd Schilling László: Hang a kútból. (http://sirasok.blog.hu/2009/04/27/hang_a_kutbol. Legutóbbi megtekintés: 2014. november 5.)

anyag miatt bír fontossággal, hanem mert a vízellátás problematikája az avar kori települések esetében is alapfeladat kellett legyen. Így azt kiemelt szinten kell elemezni.

A viszonylag rövid kutatástörténettel rendelkező kútfeltárások mellett a közelmúltban adatolt másik, de már így is számos példával alátámasztott objektumtípus a sírgödör-szerű, tehát ovális, vagy lekerekített téglalap alakú, nagyjából két méter hosszúságú és nagyjából egy méter szélességű gödör, amelynek alját gyakran kiégették. Ezen objektumtípust Szőke Béla Miklós írta le elsőként, és határozta meg gödörölként 1992-ben, egy nagykanizsai ásás elemzése során.⁸⁹ Második lépésként Tomka Péter tett közzé fontos megfigyeléseket a sopronkőhidai telepfeltárás alapján.⁹⁰ Az infrastrukturális nagyberuházásokhoz kapcsolódó leletmentések ezen objektumtípus ismeretét tanúsították más avar kori településeken is.⁹¹ A sírgödör-szerű objektumokat feltáró kutatók vagy valamilyen tároló funkciót szoktak feltételezni, vagy pedig műhelygödörként igyekeznek értelmezni az ilyen objektumokat. Az is felvethető, hogy az egyes, sírgödör-szerű objektumokat különböző módon is használhatták az avar korban.⁹² Településszerkezeti szempontból a sírgödör-szerű objektumokról csak annyi állapítható meg, hogy a telepfeltárások egy részénél elszórtan, más esetekben viszont egymás közelében, csak az adott település bizonyos részein lehetett őket fellelni.

A kemencéknél, kutaknál és a hossznegyszög alakú objektumoknál jóval nagyobb hatást kellett gyakoroljon az avar kori telepek szerkezetére egy további, bár csak a feltárások egy részén feltűnő objektumtípus, az árok. Az árok jelentőségére már Bóna István is felfigyelt 1973-as, az immár sokadszor idézett dunajváros-öreghegyi monográfiájában.⁹³ Méri István érvelését követő okfejtése szerint az árok az avar kori településeken is elsősorban az egyes kisebb területi egységek (pl. családi lakóhelyek) területi lehatárolását szolgálták, de Bóna István már az állattartás szerepét is kiemelte az árok egy részének értelmezése során.

Az utóbbi két évtized nagy kiterjedésű mentőásatásai új lökést adtak az avar kori településeket tagoló árok elemzésének is, nota bene nemcsak a magyar, hanem legalább ennyire a szlovák régészetben is. Az utóbbi években közölt összesítő alaprajzok⁹⁴ alapján ma már bizonyos, hogy az avar kori telepfeltárások az árok vonatkozásában is több csoportra oszthatók. Az ásások egy nem csekély hányadában nem sikerült árkot vagy annak részletét kibontani. E kategóriába tartoznak pl. a Békés megyei szórványtelepülések,⁹⁵

⁸⁹ Szőke Béla Miklós: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. *Zalai múzeum* 4 (1992) 8. 20. ábra.

⁹⁰ Tomka Péter: A sopronkőhidai 9. századi település. *Arrabona* 36 (1998) 47–48.

⁹¹ Lásd pl. Striba: 9. századi település, 5. kép; Pap: Koraközépkori településrészlet, 4. kép. (18. obj.)

⁹² A „sírgödör-szerű” objektumok alapos feldolgozását Bajkai Rozália végzi, a közeljövőben beadandó doktori disszertációjában, a Kárpát-medence egész területére kiterjedő párhuzamok gyűjtése alapján.

⁹³ Bóna: *VII. századi avar települések*, 64. I–IV. térkép.

⁹⁴ Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. kép; uő: Avar kori településrészletek, 5. kép; Pap: Koraközépkori településrészlet, 2. kép; Takács–Vaday: Avar edénygyártó, 1. kép 3.; Gallina Zsolt – Varga Sándor: Avar kori településrészlet és temető Versend – Rasztina-dűlőn. Előzetes beszámoló az M60-as autópályán feltárt 94. lelőhelyről. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. 2011. Szerk. Anders Alexandra – Lőrinczy Gábor. Szeged, 2011. (*Studia Archaeologica* 12) 1. kép 2. stb.

⁹⁵ Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. Bp., 2013. (*Varia Archaeologica Hungarica* 28) 633.

valamint Budapest-Budatétény-Növény utcai, Ciffer-páci,⁹⁶ a daruszentmiklósi,⁹⁷ hajdúnánás-mácsi-dűlői,⁹⁸ a kántorjánosi-homoki-dűlői,⁹⁹ a kemenespálfa-zsombékosi,¹⁰⁰ a kompol-tistéri-tanyai,¹⁰¹ a Muraszombat/Murska Sobota-grofovskoi,¹⁰² vagy a segesvár-weingarteni.¹⁰³ lelőhely. Több további lelőhely esetében árkok részletei ugyan előkerültek, de a mentőásatás kiterjedése miatt ezek rendszerét nem lehetett értelmezni. E csoportba sorolható a régebben közölt leletanyagból a dunaújváros-öreghegyi,¹⁰⁴ valamint az eperjes-csikós-táblai¹⁰⁵ lelőhely, az újabban közzétett feltárások közül pedig a Bácsstopolya-Ozárrik szállási,¹⁰⁶ kevermes-bakófenéki,¹⁰⁷ vagy a fentebb már említett, csorna-mocsári-dűlői¹⁰⁸ lelőhely. Az avar kori telepfeltárások egy további, nem túl népes csoportjában az árkok olyannyira szórványosan tűnnek csak fel, hogy a telepszerkezetre – az összesítő alaprajzból kiolvasható módon – nem gyakoroltak hatást. Ennek példája a vát-telekes-dűlői¹⁰⁹ vagy a zorkóházi [Nedelica, Szlovénia]¹¹⁰ lelőhely. Ezzel szemben viszont olyan avar kori telepfeltárások soráról is jelent meg híradás vagy előzetes közlés, ahol az árkok a település belső rendjének a kialakítását lényegesen befolyásolták. Alig néhány olyan eset regisztrálható, ahol az árkok az adott település egyes részeit választották el. Az árkok ilyen felhasználásának egyik legszebb és talán legkülönösebb példáját a révkomárom-hajógyári telepfeltáráson tudta megfigyelni Trugly Sándor.¹¹¹ A két, nagyjából derékszöget bezáró árok itt a települést választotta el a temető területétől. Az avar kori településeken regisztrált árkok többsége nem ilyen hosszasan futó, településrészek elválasztására szolgáló objektum volt, hanem téglalap alaprajzú területeket zártak körbe. Bár akad egy-két olyan is, amely ovális, illetve négyzet alaprajzú területet kerített be. Ilyen árkokat sikerült fel-

⁹⁶ Martin Odler: Včasnostredoveké sídlisko Cífer-Pác - Early Mediaeval Settlement Cífer-Pác. *Študijne zvesti* 50 (2011) 36. ábra, 96. lj.

⁹⁷ Kemsei Dóra: Avar településrészlet Daruszentmiklóson, M6 autópálya. In: *Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. Tájékoztató a K. Ö. Sz. 2008. évi tevékenységéről*. Szerk. Csornai Boldizsár – Siklódi Csilla. Bp., 2009. 15.

⁹⁸ Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. kép.

⁹⁹ Uő: Avar kori településrészletek, 5. kép.

¹⁰⁰ Pap: Koraközépkori településrészlet, 2. kép.

¹⁰¹ Takács-Vaday: Avar edényégető, 1. kép 3.

¹⁰² Novšak: Zgodnjosnosrednjeveške najdbe sa najdišča, 1. ábra.

¹⁰³ Radu Harhoriu – Gheorghe Baltag: *Sighișoara „Dealul Viilor”*. *Monografie arheologică*. Bistrița – Cluj-Napoca. 2006.

¹⁰⁴ Bóna: *VII. századi avar települések*, 64. I–III. térkép.

¹⁰⁵ Bálint: *Die spätawarenzeitliche Siedlung*, 27 – 31.

¹⁰⁶ Dragan Anđelić: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E-75 (Beograd-Subotica)./Two medieval settlements discovered during the building up of the E 75 highway (Beograd-Subotica). *Grada za istraživanje spomenika kulture Vojvodine* 17 (1994) III–IV. tábla.

¹⁰⁷ Medgyesi Péter: Késő avar kori kemence Kevermes-Bakófenéken. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei*. 11. Szerk. Költő László. Kaposvár, 1995. 145–164. I. tábla.

¹⁰⁸ Tomka: *Kleine Öfen*, 2. ábra.

¹⁰⁹ Skriba: 9. századi település, 2. kép.

¹¹⁰ Evgen Lazar: Nedelica – zgodnosrednjeveško selišče. In: *Srednji Vek*, 76. 1. kép.

¹¹¹ Trugly: A komáromi avar telep, 21. kép.

tárni a Budatétény-Növény utcai lelőhelyen,¹¹² Debrecen-Bellegelő, Bordás-tanyán,¹¹³ Lébény-Kaszás-dombon,¹¹⁴ Pócspetri-Nyírjes-Felső-Erdőszélen,¹¹⁵ Véménden,¹¹⁶ valamint Délnyugat-Szlovákiában a Bajcs-Csatornák köze¹¹⁷ [Bajč-Medzi kanálmí, Szlovákia] nevű lelőhelyen, és talán még egy további, tisztázatlan kronológiájú lelőhely¹¹⁸ avar kori részében is. A lelőhelyek egy további csoportjába az örménykúti ásatás sorolható, ahol az árkok egy része bizonyosan kerek alaprajzú felületeket kerített, sikerült azonban kibontani olyan árokrezsleteket is, amelyek joggal sejthetően a települést tagolták kisebb egységekre.¹¹⁹ Továbbá: az árkok jelentőségének felismerése oly mértékig áthatotta az avar kor településtudományát az utóbbi években, hogy még az ásatásokat hírlapszerű stílusban megírt, internetes ismertetőkből is rendszeresen szerepel ezen objektumtípus,¹²⁰ természetesen egy-egy ház, külső kemence vagy kút fotója mellett.

Az árkok által körbezárt területeket nagyságuk alapján a kutatók egy jelentős része állattartó helyként, karámként értelmezi. Vezető szerepet játszott a karámként értelmezés elterjesztésében a szlovák kutatás egyik vezető egyénisége, Matej Ruttkay, aki összefoglaló tanulmányt is írt ezen objektumtípusról.¹²¹ Értelmezése csak az egyik, igaz, nagy valószínűséggel felvethető lehetőség, sajnos – a gépi humuszeltávolítás miatt – azonban egyetlen mentőásatáson sem lehetett talajmintát venni a foszfáttartalom arányának megállapítása érdekében. Így érdemes lesz átfogó módon is megvizsgálni azt, vajon ezen árkok – vagy legalábbis egy részük – értelmezhető-e belső lehatárolásként, azaz a rendezett településkép irányába tett első lépésnek.

Ruttkay értelmezése minden kétségen felül az avar kori települések állattartó jellegét emeli ki, ami egy egyszerűsítő gondolatmenetben e települések „avar” jellegének az alátámasztásaként is értelmezhető. Egy-egy szerencsés lelet azonban pontosan rávilágít e gondolatmenet gyengéjére. Így a téglalap alakú árok köré szerveződő, lébény-kaszás-dombi

¹¹² Szilas Gábor – M. Virág Zsuzsanna – Beszédes József: Középső újkőkori, késő avar telepnyomok és a limes-út részlete az M0 autópálya Budatétény-Növény utcai csomópontjának feltárásán. *Aquincumi füzetek* 17 (2011) 101–104.

¹¹³ A feltárás előzetes közlése a feltárt árkoknak csak egy részét mutatja be összesítő térképen: Barbara Kolozsi – László Szabó: An avar settlement on the periphery of Hortobágy. In: *Environmental Historical Studies from the Late Tertiary and Quaternary of Hungary*. Ed. László Hum – Sándor Gulyás – Pál Sümegei. Szeged, 2005. 175–176., 1. tábla. A feltárás teljes feldolgozását Bajkai Rozália végzi doktori disszertációjában.

¹¹⁴ Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen, 378. Számozatlan ábra.

¹¹⁵ Bajkai: Avar kori településrészletek, VIII. tábla.

¹¹⁶ Kárpáti Zoltán – Gutay Mónika: Véménd, Forrás-dűlő, M6 autópálya. In: *Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. Tájékoztató a K. Ö. Sz. 2008. évi tevékenységéről*. Szerk. Csornai Boldizsár – Siklódi Csilla. Bp., 2009. 20.

¹¹⁷ Matej Ruttkay: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bajč-Medzi kanálmí. *Slovenská archeológia* 50 (2002) 50. ábra.

¹¹⁸ A doboz-hajdúirtási lelőhely árokrendszere is esetleg alkalmassá válhat majd az avar kori árokrendszerek problematikájának a vizsgálatára, természetesen csak és kizárólag az adott lelőhely periodizációjának és keltezésének az újrvizsgálása után. E lelőhelyről lásd Kovalovszki: Előzetes jelentés, 204–222.

¹¹⁹ Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 2. alaprajz.

¹²⁰ Egyetlen kiragadott példaként lásd Beszédes József – M. Virág Zsuzsanna – Szilas Gábor: Hétezer éves település, római kori út és avar házak feltárása Dél-Budán. (<http://regeszt-dev.udstudio.com/cikk.php?cikkid=136>. Legutóbbi megtekintés: 2014. október 17.)

¹²¹ Matej Ruttkay: *Žlaby na stredovekých sídliskách juhozápadného*. *Slovenska Archaeologia historica* 18 (1993) 277–288.

település¹²² esetében igenis rendelkezünk olyan lelettel, amely a lakók növénytermesztését is tanúsítja: egy majdnem ép vassarlóval a 463-as objektum betöltéséből.¹²³

Az előzőekben idézett példák mellett az árok mint objektumtípus jelentőségének felismerését jelzi egy sajátos, jórészt megalapozatlan következtetései ellenére is egy fontos tanulságot hordozó településrekonstrukció. Készítője, Szabó Géza alaposan túlértelmezte a csekély objektummaradványokat. Szedres-Apáti-pusztán egy olyan árokrendszer apró részleteit sikerült kibontani,¹²⁴ amelyet a feltáró egy több száz méter kiterjedésű, ovális, nemcsak magát az állattartó helyet, hanem a hozzá tartozó falut is körbekerítő karám részeként értelmezett.¹²⁵ E rekonstrukció – ha megbízhatónak lenne tekinthető – új irányt szabhatna az avar kori településtörténet kutatásának. Sajnos azonban éppen a megbízhatóság a gyenge pontja a képben is vázolt struktúrának, annak következtében, hogy az M6-os autópályát megelőző mentőátásat során a feltételezett óriáskarámnak csak egy viszonylag kis részén folyt feltárómunka.¹²⁶

E rekonstrukció mégsem tekinthető teljesen feleslegesnek, hiszen ráirányította a figyelmet arra, hogy az avar kori (és tegyük hozzá azonnal: úgyszintén az Árpád-kori) árkok értelmezése esetében egy olyan nagyságrenddel is érdemes számolni, amely mintegy meghaladja az egyes települési objektumok, objektumcsoportok szintjét, és az egész településekben való gondolkodás nagyságrendjét vetíti fel. E nézőpont jelentőségét a Kecskemét határában, a Mercedes-gyár területén végzett mentőmunka húzta alá, sajátos módon két alkalommal is. Először 2009–2010-ben, amikor az épülő autógyár komplexumának első ütemét megelőző mentőmunkálatok során egy sajátos Árpád-kori településkomplexumot sikerült dokumentálni. Az előzetes beszámoló alapján egy olyan település csoportról van szó, ahol tíz, kis kiterjedésű, talán leginkább csoportos szórványnak minősíthető, kései Árpád-kori települést (vagy településrészt?) egyetlen közös nagy árok vesz körül. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a Szedres-Apáti-pusztai árokrekonstrukció elkészítésébe talán e sajátos településkomplexum létezésének a híre is belejátszhatott.) Másodszor 2017–2018-ban hívta fel magára a régészettársadalom figyelmét a kecskeméti Mercedes-gyár alatti lelőhelykomplexum. Ekkor, a gyártelep kiépítésének második üteme előtt, több mint 150 hektárnyi kiterjedésű területen az avar kori árkok sokasága került napvilágra. Ezen árkok, a feltárómunkáról szóló előzetes beszámolót tartó Wilhelm Gábor szerint, mind számuk, mind pedig egy részüknek az átlagosnál jóval

¹²² Miklós Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996*. Hrsg. Falko Daim. Eisenstadt, 1996. 378. Számozatlan ábra.

¹²³ Vassarló: viszonylag hosszú nyéltüskéjű, ívelt testű példány, az ívelt vágófelület belső oldala fogazott. Állapota: ép, állaga: restaurált. Őrzési hely: Hanság Múzeum, Mosonmagyaróvár. Közlését lásd Takács Miklós: A lébényi kora középkori lelőhelyek értékelésének időrendi és területi vonatkozásai. In: *Az átalakulás évszázada. Települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein, 7–11. sz. Egy településrégészeti kutatási program tanulságai*. Szerk. Takács Miklós. [Előkészületben.] Hálás köszönettel tartozom Dr. Müller Róbertnek, aki szakértő szemmel megvizsgálta e leletet, és igazolta az adott sarlóforma meglétét az avar kor anyagi kultúrájában.

¹²⁴ Szabó Géza: Rejtélyes körárkok. Adatok az avar kori településszerkezethez. In: *Sötét idők rejtélyei*, 7. ábra.

¹²⁵ Uo. 9. ábra.

¹²⁶ Uo. 7. ábra.

nagyobb szélessége miatt olyan értelmezések lehetőségeit vetik fel, amelyek jelentősen meghaladják a falusias telepek szintjét. Konkrétabb elképzelések megfogalmazása előtt azonban mindenképp érdemes megvárni pontos közlésük megjelenését.

Az előzőekben, az árkok bemutatása során, már az avar kori települések szerkezetére is tettem néhány utalást. Mindenképpen érdemes e kérdéskört összefoglaló szinten is áttekinteni. Ennek élén sajnos azt kell kiemelnem, hogy a jelenleg közölt és időrendileg értelmezhető telepfeltárás-összesítőik alapján még nem rendelkezünk kellő mennyiségű adattal az adott problematika átfogó szintű elemzéséhez. Pedig már a dunaújvárosi, tehát az első monografikus szinten közölt, avar kori telepfeltárás feldolgozója, Bóna István is azt emelte ki, hogy a teleszerkezet megismerése az avar megtelepedés folyamatának pontosabb megismeréséhez is nyújthat lényeges adalékokat. Így jelenleg még csak néhány alapvető megállapítás fogalmazható meg.

Első helyen az, hogy az avar korban igenis számolni kell falusias településekkel az avar szállásterület belső, síksági részein is. (E tény a településrégészek számára magától értetődőnek tűnhet, mégsem felesleges itt ismételtlen megfogalmazni.) Második helyen arra érdemes utalni, hogy az avar falusias telepfeltárásokon számos példát találni részben vagy egészben egymásra ázott telepjelenségekre, ami egy-egy települési hely hosszabb időn át tartó, vagy esetleg ismételt használatát jelzi.¹²⁷ Miközben, szintén a kései avar korban olyan települési helyek is léteztek, ahol a régészeti leletek egy viszonylag rövid ideig tartó megtelepedésre utalnak.¹²⁸ Harmadik helyen pedig azt kell kiemelni, hogy 8–9. századi falusias települések mellett van példa szórványtelepülésekre is,¹²⁹ sőt joggal sejthető, hogy már e korban is léteztek csoportos szórványok, tehát egymás közvetlen közelében fekvő, egymástól mégis lakatlan sávokkal elválasztott szórványtelepülések is. Nézetem szerint az ilyen szállásszerű, illetve csoportos szórványtelepülések esetében érdemes felvetni az edényanyag háztartásonkénti elkülönítésének a lehetőségét, és bevezetni az avar kor kutatásába is az angol nyelvterületen oly nagy sikerrel használt háztartásrégészet módszertanát.¹³⁰ Végezetül azt is ki kell emelni, hogy az Avar Kaganátus

¹²⁷ Külön is kiemeli e tényt egy közelmúltban megjelentetett ásatási jelentés: Szilas–M. Virág–Beszedes: Középső újkőkori, 104.

¹²⁸ Talán e kategóriába sorolható kerámiaja alapján a Rákóczipfalva-Bagiföldeken feltárt település. Kondé: Tipológiai és időrendi megfigyelések, 323–348.

¹²⁹ Az alábbiakban néhány példával szeretném szemléltetni az olyan eseteket, amikor avar kori telepjelenségek alapján egy egykori szállásszerű település meglétével számolhatunk. Ilyen kis települést sikerült feltárnia Jankovich B. Dénesnek az Endrőd–6-os lelőhelyen. Jankovich B. Dénes: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006 lelőhelyen. In: Jankovich–Szatmári: *Régészeti kutatások*, 191–193. Másik példaként pedig a legnyugatibbi fekvésű avar telepfeltárás említhető. Bécs előterében, Mödling közigazgatási határai között fekvő Brunn im Gebirge nevű lelőhelyen négy avar kori kút került napvilágra. Stadler–Herold: *Drei awarenzeitliche Brunnen*, 179–186. Olyan elosztásban, amely alapján ez esetben is számolhatunk egy szórt jellegű, szállásszerű település egykori meglétével. Szintén joggal vélelmezhető a szállásszerű kis település megléte a tiszabura-bónisháti lelőhelyen feltárt, avar kori telepjelenségek csekély száma, illetve területi elrendezése alapján. Kondé: *Egy kút élete*, 337–351. Érdemes kiemelni, itt is egy kút tekinthető a megtelepedés egyik kikristályosodási pontjának.

¹³⁰ A háztartásrégészet fogalmát és elemzési módszerét egy közelmúltban megjelentetett összefoglalás, különösképpen annak bevezetése taglalja. Lásd Ivan Briz i Godino – Marco Madella: *An Introduction*. In: *The Archaeology of Household*. Szerk. Marco Madella et al. Oxford, 2013. 1–5. Az avar kor településrégészeti ku-

területén olyan specializált telepek is léteztek, amelyeken – a preindusztriális kor viszonyainak megfelelően – egyetlen, igaz, stratégiai jelentőségű nyersanyag, a vasérc kohósítása és elsődleges feldolgozása, azaz az úgynevezett vasbucák gyártása folyt.¹³¹ E telepek egy része nagyságrendileg a szállásszerű telepekhez hasonlítható,¹³² de léteztek igen nagy, a korabeli falusias települések átlagos kiterjedését jelentős mértékben meghaladó ipar-telepek. Ilyet Zamárdi határában sikerült feltárni.¹³³

A lehetséges félreértések elkerülése érdekében azonnal szeretném kiemelni, hogy a fentebb ismertetett teleszerkezeti felosztás nemcsak hogy vázlatos, hanem arra sem használható, hogy időrendi „fejlődési sorként” szolgáljon. Mindazonáltal a nomád koncepcióba talán legjobban beillő szórt jellegű, általam szállásszerűként értelmezett telepek között vannak kifejezetten késeiek. Pl. Tiszabura-Bónisháton, Kondé Zsófia gondos elemzése szerint egy olyan kis telep maradványait sikerült egy autópálya-mentőátsátással kibontani, amely a 8. század közepére, második felére keltezhető.¹³⁴

III. Az avar kori településrégészet néhány megoldatlan értelmezési problémája

Az eredmények bemutatásához hasonlóan, az alábbiakban, az értelmezési problémák ismertetése esetében sem törekedhettem a teljességre. Az interpretáció előtérbe helyezése miatt csak egyetlen rövid megjegyzés erejéig kívánok szólni az avar kori településrégészet talán legnagyobb, de nem az értelmezéssel, hanem a tudományszervezéssel, és talán az általános érdeklenséggel is összefüggő problémájáról, a közölt, illetve közöletlen telepfeltárások közötti, igencsak kedvezőtlen arányról.¹³⁵ Településrégészeti nézőpontból akkor járunk el helyesen, ha az 1980-as évek vége óta, azaz a nagy alapterületű

tatásában e módszert Kondé Zsófia alkalmazza. Munkálkodásának első eredményeit lásd Kondé: Egy kút élete, 339–341.

¹³¹ Gömöri János legújabb, a vasolvasztó kemencék területi elterjedésének témájában írott összefoglalását (a régebbi szakirodalom alapos áttekintésével) lásd Gömöri János: Az MRT és a MILK. Régészeti topográfiai munkálatok és Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere. In: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen jövő.* Szerk. Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes. Bp., 2017. 163–174.

¹³² A leírásaik alapján ilyennek tekinthetők a tarjánpusztai, zsira-kenderszeri, illetve a nemeskéri völgyfalvi/zillingtali (A) határban feltárt vasolvasztó kemencék. János Gömöri: Frühmittelalterliche Eisenschmelzöfen von Tarjánpuszta und Nemeskér. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 317–343.; Gömöri János: Vasolvasztó kemencék Zsira-Kenderszeri dűlőben. *Soproni Szemle* 66 (2012) 36–48.; Mathias Mehofer: Archäologische und technologische Untersuchungen zur Eisenverhüttung und Verarbeitung der awarischen Siedlung von Zillingtal. In: *Herold: Die awarische Siedlung*, 207–234.

¹³³ Zsolt Gallina – Péter Hornok – Krisztina Somogyi: Vorbericht über die archäologische Untersuchung eines awarischen Eisenverhüttungszentrums in der Gemeinde Zamárdi, Komitat Somogy (Ungarn). In: *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment*. Ed. Jan Klápšte – Petr Sommer. Turnhout, 2007. (Ruralia 6) 71–81.; Gallina Zsolt: Avar kori vaskohászati és települési centrum Zamárdiban. Kecskemét 2005. In: *A Barbaricum ösvényein... A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai.* Szerk. Somogyvári Ágnes – V. Székely György. Kecskemét, 2011. (Archaeologia Cumanica 1) 179–198.

¹³⁴ Kondé: Egy kút élete, 342.

¹³⁵ E gátló tényezőt az Árpád-kori telep kutatás vonatkozásában mutattam be részletesen, statisztikai adatok felvonnaltásával. Lásd Takács: Árpád-kori falusias települések, I. 1–3.

mentőásatások Kárpát-medencei felfutása óta feltárt, több mint száz avar kori település-maradványra esélyként, és nem a szakma nyakán lógó koloncként tekintünk. E feltárások ugyanis tömördelek hasznos információt tartalmaznak e korszak településeiről is, amelyeket helyes lenne mind nagyobb mértékben bevonni a szakmai információcserébe. Ezt oly módon érhetjük el, ha igyekszünk nemcsak minél több kollégát, hanem minél több fiatal, egyéb szakmai feladatokkal még le nem terhelt régészt a feldolgozó munkába bevonni. Ennek eszköze részint olyan nagy projektek megszervezése lehet, ahol tízes nagyságrendben kerülnek feldolgozásra települtárások. Egyetlen, de igencsak ideillő példaként a 2013 és 2017 között, *Az átalakulás évszázadai, települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században* néven munkálkodó kutatócsoport ténykedésére¹³⁶ utalunk. A továbblépés másik lehetősége, hogy a feltárások egy részét, az egyetemi képzés keretei között, BA-, illetve MA-szakdolgozatok, valamint PhD-értekezések témájaként ajánljunk fel a hallgatóknak, illetve a doktori képzésben részt vevő régész-kollégáknak.

A továbbiakban nem a feldolgozó munka megszervezésének anyagi nehézségeiről vagy a bevonandó/bevonható hallgatók, illetve fiatal szakemberek körében kialakítandó, speciálisan településrégészeti képzés komplex problematikájáról szólnék. Három olyan kérdésselvetést fogok kicsit részletesebben boncolgatni, amelyeket már Bóna István is megfogalmazott különböző munkáiban,¹³⁷ a tudományterület szakmai köztudatában azonban ennek ellenére sem szerepelnek kellő súllyal. A három kérdésselvetés marginalizálódása jórészt arra vezethető vissza, hogy vizsgálatukhoz temetőik topográfiai helyének rendszeresen elmaradó településrégészeti nézőpontú elemzése is szükséges. E kérdések:

1. Hol lakott az Avar Kaganátus fegyveres elitje, illetve vannak-e, és ha igen, hol vannak az Avar Kaganátus uralmi központjai, különös tekintettel a kései avar korra?
2. Miért lett nagyobb az avar temetőik által lefedett terület a kései avar korban?
3. Mely időpont tekinthető településrégészeti szempontból az avar kor végének?

1. Az Avar Kaganátus katonai elitjének a lakóhelyéről, illetve a régészetileg egyelőre még ki nem kutatható uralmi központokról

Az avar kor településrégészeti kutatásainak egyik általános problémája az, hogy a feltárások túlnyomó többsége – joggal sejthetően – a közrendűekről, azaz a korabeli társadalmi piramis alsó felének az életkörülményeiről szól, és csak elenyésző mennyiségű településrégészeti adat kapcsolható a Kaganátus társadalmának felső egyharmadához. A társadalmi piramis felső harmadát elfoglaló, fegyverforgató elit lakóhelyeinek hiánya (vagy csak kimutathatatlansága) tulajdonképpen két kérdés megválaszolatlanságát jelzi. Egyrészt arra kellene választ keresni, vajon vannak-e nyomai a fegyverforgató elitnek az Avar Kaganátus területén feltárt faluszerű, illetve szállászerű településeken. Másfelől

¹³⁶ A kutatócsoport megalakulásáról és első eredményeiről lásd Takács: *Az átalakulás évszázadai*.

¹³⁷ Bóna István: *Késő római és népvándorlás korszak. 3. Avarok. Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 126.; Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 308–314., 321–334.

pedig azt is meg kell vizsgálni, voltak-e az Avar Kaganátusnak olyan hatalmi központjai, ahol e sajátos uralmi képlet egyes vezetői laktak.

Magánbeszélgetések során fel szokott merülni, hogy a Kaganátus fegyverforgató elit-jével összefüggésbe hozható telepmaradványok hiánya talán e társadalmi réteg nomád életmódjával lenne magyarázható. A kérdést általános szinten megközelítve: a régészeti nyomot nem hagyó település elképzelése egy helytelen felvetés. A földre nem mélyedő, könnyűszerkezetű lakóhelyeken élők, így a jurtalakó közösségek is – magától értetődő módon – „termelnek” háztartási hulladékot, azaz az ő esetükben is megvan az úgynevezett apró leletanyag keletkezésének legfontosabb forrása. (E kérdést fentebb már taglaltuk, az objektum nélküli településrégészeti lelőhelyek rövid áttekintése során.) Sőt, talán nem felesleges itt néhány java középkori, illetve újkori példára emlékeztetni az eurázsiai sztyeppen élő nomádok köréből. Ezek alapján bizonyos, hogy a közép- és belső-ázsiai sztyeppéken élő nomádok települési spektrumából sem a érett középkorban, sem pedig az újkorban nem hiányoztak a tartósabb lakóhelyek. Az eurázsiai füves puszták „klasszikus” nomádjainak a települési struktúrája ugyanis rendszerint két elemből áll: a különböző rendű és rangú urak lakhelyeül is szolgáló, úgynevezett nomád városokból, illetve az adott társadalom túlnyomó többsége által lakott, többé-kevésbé ideiglenes szállásokból.¹³⁸ A harmadik elem, az állandóbb jellegű téli szállás csak a nomadizmus sajátos, „átmeneti” formáinál, azaz az úgynevezett félnomád életmód esetében mutatható ki. E sajátos megoszlást érdemes rávetíteni a Kárpát-medence 7–8. századi településtörténetére is. Nézetem szerint ugyanis fontos tanulságokat hordoz az, hogy a közép- és belső-ázsiai sztyeppen „klasszikus” nomádjainál éppen az a falusias jellegű település a hiányzó láncszem, amelyet viszont a Kárpát-medence avar korából már nagy számban sikerült régészetiileg dokumentálni, miközben az Avar Kaganátus vonatkozásában mind a nomád város, mind pedig az ideiglenes szállás kimutatása okoz nehézségeket. Azaz, e ponton az avar kori elit lakóhelyének vizsgálata mintegy beletorkollik az avar kori településszerkezet egyelőre még meglehetősen hiányos ismeretének a problematikájába.

Az ideiglenes szállások vizsgálata tűnik a nehezebbik feladatnak, hiszen az ilyen esetekben – pusztán elméleti szinten közelítve – a felhalmozott hulladék mennyiségét is kisebbnek kell tekinteni. Miközben az is joggal feltételezhető az újkori néprajzi párhuzamok alapján, hogy ugyanazok a helyszínek szoktak újra meg újra ideiglenes szállások helyeként szolgálni, kedvező mikrotopográfiai adottságaik, így pl. egy-egy vízforrás közelsége miatt. Ennek következtében pedig az is felvethető, hogy nem is az ideiglenesen, hanem a ciklikusan lakott szórványtelepülések nyomait kellene a terepen keresni. E ponton azt is érdemes kiemelni, hogy már a Szarvasi járás régészeti topográfiai bejárásai során, tehát az 1970-es évek végén sikerült kései avar kori szórványtelepülések nyomait rögzíteni a terepen.¹³⁹ Sőt, az is joggal sejthető, hogy az utóbbi évek megelőző feltárásai

¹³⁸ Az úgynevezett nomád városokra lásd Györfy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története*. I. Szerk. Gerevich László. Bp., 1973. 233–234.; Polgár Szabolcs: Etil, a kazárok városa. Az urbanizáció kezdetei a Volga-vidéken a középkorban. *Aetas* 26 (2011) 3. sz. 50–67.

¹³⁹ Elterjedési térképeken utal az ilyen telephelyekre. Szőke: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte, 3. 1–5. ábra.

során is sikerült ilyen telepek nyomait kibontani. Csak az ilyen apró települések elkülönítése és pontos vizsgálata alapján lehet majd választ adni arra a kérdésre, van-e közöttük olyan, amelyet esetleg a fegyverforgató elit egy-egy tagja lakott.

A Kárpát-medencei, 7–9. századi településrégészet értelmezésének egyik sarkalatos, bár csak ritkán megfogalmazott kérdése az, vajon igazolható-e az, hogy az egyes feltárt, falusias jellegű, vagy szállásszerű települések nemcsak a közrendűek, hanem a társadalmi elit egyes részeinek a lakóhelyeül is szolgáltak-e. Őszintén be kell vallani, hogy e kérdésre teljesen bizonyos válasz még nincs, azonban így is érdemes egyes adatokat mérlegelni. Első helyen lássuk a településekkel egykorú temetők tanulságát.¹⁴⁰ Általános tapasztalat, hogy az Avar Kaganátus temetői nagy kiterjedésűek, és a feltárt sírok száma rendszerint eléri a százas nagyságrendet – természetesen, csak ha sikerül az ilyen lelőhelyeket nagyobb mértékben feltárni. A kibontott temetkezések között pedig rendszerint vannak melléklet nélküli, vagy igen kisszámú és egyszerű mellékkel rendelkező sírok, illetve gazdag és változatos mellékletekkel, sokszor hátsóval együtt eltemetett egyedek is. A magyar régészek manapság már jóval óvatosabban közelítenek a mellékletek száma és értéke, illetve az eltemetett egyének társadalmi státusa közötti kapcsolatok kérdéséhez, mint akár néhány évtizede. Logikusnak tűnik azon, elsősorban a német nyelvterület régészetében megfogalmazott kritikai hozzáállás, amely e két tényező közötti közvetlen és egyenes arányú kapcsolat helyett egy többtényezős viszonyrendszert feltételez.¹⁴¹ Ennek ellenére azonban a mellékletek változatos, és az életkorral, illetve az elhunyt nemével szintén csak közvetett módon összefüggő megoszlása településtörténeti szempontból – joggal sejtetően – arra utal, hogy az avar kori falusias települések környezetében nyitott temetőkre nemcsak a társadalmi piramis alsó részéből származó egyéneket temettek el. Ha pedig e sejtést kiegészítjük azzal a tapasztalattal, amelyet a Kárpát-medence tágabb földrajzi környezetében, azaz Közép-, Közép-Kelet-, illetve Kelet-Európa kora középkori temető- és telepátásainak tanulmányozása során lehet gyűjteni, és amely – az egyes feltárások etnikai besorolásától lényegében függetlenül – arról szól, hogy a falusias települések egy részében igenis lakhattak a fegyverforgató elit egyes tagjai is, munkahipotézisként azt kell, szinte kötelező erővel megfogalmazni, hogy az Avar Kaganátus területén is hasonló lehetett a helyzet.

Ha azonban elfogadjuk azt az előfeltételezést, hogy igenis érdemes számolni az Avar Kaganátus fegyverforgató elitjének legalább néhány tagjával a falusias vagy szállásszerű települések lakói között, szinte kötelező erővel bele kell futnunk egy jelenleg még megválaszolhatatlan kérdésbe. Nevezetesen abba, hogy – a dolgozat írójának ismeretei szerint –

¹⁴⁰ A kiindulópontot ez esetben is Bóna István 1971-es, kritikai szakirodalom-áttekintése kell, hogy jelentse. Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 314–329.

¹⁴¹ E megközelítés talán legfontosabb összefoglaló elemzése: Heko Steuer: *Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber: Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber*. In: *Herrschaft - Tod - Bestattung, zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle*. Hrsg. Claus Carnap-Bornheim et al. Kiel, 2006. (Universitätsforschungen zu prähistorischen Archäologie 139) 11–25.; Heko Steuer: *Schlüßbemerkung. Prunkgräber in der Diskussion*. In: *Herrschaft - Tod - Bestattung*, 223–230. E szemléletet Bálint Csanád igyekezett meghonosítani a magyar kutatásban. Csanád Bálint: *Das Reichtum der Awaren. „Fürstengräber” – Prunkgräber – Schatzfunde*. In: *Herrschaft - Tod - Bestattung*, 147–159.

ilyen jelenlét még egyetlen konkrét példa alapján sem igazolható teljes biztonsággal.¹⁴² A hiány azonban ennek ellenére sem tekinthető abszolút érvényűnek. Érdeemes e kérdés vonatkozásában számításba venni azt, hogy igenis került elő már avar kori telepfeltáráson is olyan házalap, amely igényesebb (értsd nagyobb anyagi erővel bíró) tulajdonos építkezésére utal. Egyetlen példaként a rákóczi falvi, gerendavázás és a veremházak nagyságát jelentősen meghaladó épület nyomaira utalnak.¹⁴³ Sőt talán arra is ki kell e helyen térni, hogy az Avar Kaganátus fegyverforgató elitjének a körében maradhatott meg leginkább a jurtában lakás szokása, akár több évszázaddal is az 568-as Kárpát-medencei avar honfoglalás után is. A néprajzi analógiák egyértelműen arra utalnak, hogy a jurta a veremháznál jobban szellőző, tehát kellemesebb lakóhely lehetett, különösen nyaranta. Az avar fegyverforgató elit lakóhelyének a kérdése még egyáltalán nem tekinthető megoldottnak azáltal, ha feltételezzük: e társadalmi réteg egy része (vagy csupán egyes tagjai) a korabeli falusias vagy szállásszerű településeken lakhattak. Már pusztán más egykorú társadalmak alapján is, külön utalva arra, hogy e példák egy része az eurázsiai sztyeppéről származik: az Avar Kaganátus, vagy akár csak egyes részei feletti uralom gyakorlása nehezen képzelhető el csupán olyan fegyverforgatók feltételezésével, akik a falusias vagy szállásszerű településeken laktak, és a közrendűektől csak kismértékben különböző életet folytattak. Ne felejtjük el, a korai középkorban a hatalom gyakorlásának alapja, számos elemzés egybehangzó végeredménye szerint, a folyamatosan fenntartott saját fegyveres erő, az úgynevezett kíséret volt.¹⁴⁴ Sőt, a kizárólag falusias vagy tanyaszerű településeket lakó fegyverforgató elit gondolata ellen szólnak az írott források, konkrétan az Avar Kaganátus bukását leíró Karoling-évkönyvek is.¹⁴⁵ Ezek ugyanis avar kézen levő központi helyek létezését jelzik, még akkor is, ha a krónikások egyes megfogalmazásai elég gyakran csak másodkézből származtak, és a szemtanúk elmondásait az egyes leírások szerzői gyakran félre is érthették.¹⁴⁶ Ismét segítségül hívhatjuk a fentebb már utalt közép-, közép-kelet-, illetve kelet-európai analógiákat. E párhuzamok egyértelműen arra utalnak, hogy az egyes területek fölött uralmat gyakorló főemberek olyan központi helyeket kedveltek, amelyeket kisebb-nagyobb mértékben és ráfordítással meg is lehetett erősíteni – ha nem egyébrét, akkor pusztán presztízsokokból, a rezidencia – vélt vagy valós – jelentőségének a kiemelése érdekében. Ilyen uralmi központok kialakítása pedig nemcsak a Karoling Birodalom keleti szélén, a frank hatalom nevében berendezkedő, kisebb-nagyobb

¹⁴² Talán erre is utalhat (a sírbolygatás lehetőségén túl) az, hogy avar településeken is kerülnek elő fegyverek vagy nemesfém-leletek, így övtartozékok is. Lásd pl. a Tatabánya-Dózsakert II. település leleteit. B. Szatmári: Avar temető- és telepeltárás, 77. 18. kép. Az adott település egyébiránt kb. 500 méterre került elő a legközelebbi avar temetőtől, Tatabánya-Dózsakert I-től. Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, II. 556.

¹⁴³ Nem publikált. Hálás köszönettel tartozom Kondé Zsófiának a hivatkozás engedélyezéséért.

¹⁴⁴ Összefoglalóan értekezett e kérdésről a közelmúltban Heko Steuer: *Warrior Bands, War Lords, and the Birth of Tribes and States in the First Millennium AD in Middle Europe*. In: *Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives*. Ed. Ton Otto – Henrik Thrane – Helle Vandkilde. Aarhus, 2006. 227–236.

¹⁴⁵ Összefoglalóan értékeli e forráscsoportot Péter Váczy: *Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1972) 395–420.; Bóna István: *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Bp., 1994. 67–75.

¹⁴⁶ Az Avar Kaganátust tárgyaló Karoling források értelmezésének egy ilyen lehetőségére Bóna István hivatkozott a leggyakrabban. Lásd Bóna: *Az Avar Birodalom végnapjai*, 67–75.

urakra,¹⁴⁷ vagy a birodalom szomszédságában felemelkedő, szláv entitások vezetőire volt jellemző,¹⁴⁸ hanem a kelet-európai sztyeppékre is, különösképpen pedig e nagytájnak a Kárpát-medence központi részeihez talán leginkább hasonlító északi, ligetes övezetére.¹⁴⁹ A szomszédos nagytájáról származó analógiák ismeretében még nehezebben tűnik magyarázhatónak az Avar Kaganátus uralmi központjainak megfoghatatlan volta. A konkrét helyszínek ismeretlensége miatt arról sincs jelenleg fogalmunk, mit is jelenthetett egy-egy kisebb vagy nagyobb uralmi központ, így az elkülönítés kritériumai sem fogalmazhatók még meg. Sőt Bóna István munkássága alapján¹⁵⁰ amellet is sorakoztathatók igencsak meggondolandó érvek, hogy az uralmi központok helye, sőt száma is változhatott a Kaganátus fennállásának több mint két évszázada alatt. Az avar hatalmi központok kutatásának jelenlegi állapotát pontosan tükrözi a *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban* címmel 2019-ben kiadott tanulmánykötet.¹⁵¹ Az egyes elemzések szerzői a központok meglétének a szükségességéről, az egyes, gazdag mellékletű sírok értelmezési lehetőségeiről, illetve egyes tárgytípusok ilyen szempontú értelmezhetőségéről írtak. Mondhatni szinte kényszerből, hiszen magukat a még meg nem talált központokat még nem lehetett elemezni. Miközben a kötet három tanulmánya a Kárpát-medence kora középkori térszervezéséről értekező F. Romhányi Beatrix,¹⁵² az Avar Kaganátus területét hálózatelméleti modellbe ágyazó Szentpéteri József,¹⁵³ illetve az avar kori központok továbbélésének a lehetőségét boncolgató Balogh Csilla¹⁵⁴ azt bizonyította, hogy ilyen központoknak – jelenlegi hiányuk ellenére – létezniük kellett.

Nem a lehetséges helyszínek lokalizálása alapján, hanem egy egészen más módon, a jobb minőségű, értsd: nemesfém alapanyagú övveretek alapján igyekezett kimutatni a kései avar főembereket, és áttételesen, azaz a „jelentősebb lelőhelyek” földrajzi lokalizálása által központjaikat is Bóna István, és az adatait térképre felvivő Szentpéteri József.¹⁵⁵

- ¹⁴⁷ Matthias Hensch: Herrschaft, Wirtschaft und Verkehr, zur Struktur herrschaftlichen Kernräume zwischen Regensburg und Forchheim in karolingischer und ottonischer Zeit. In: *König Konrad I. Herrschaft und Alltag. Begleitband zur Ausstellung, 911. Königswahl zwischen Karolingern und Ottonen. König Konrad der erste, Herrschaft und Alltag.* Hrsg. Gregor K. Stasch – Frank Verse. Fulda, 2012. 143–167.
- ¹⁴⁸ E centrumokat elemzik modern módszerekkel az alábbi kötet egyes tanulmányai: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa.* Hrsg. Čeněk Staňa – Lumír Poláček. Brno, 1996. (Internationale Tagungen in Mikulčice 3.)
- ¹⁴⁹ Egy sor ilyen centrum feltárási eredményeit ismerteti S[vetlana] A[leksandrovn]a Pletněva: Ot kočevij k gorodam. Saltovo – majackaja kul'tura. *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR* 142 (1967).
- ¹⁵⁰ Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 314–324.; Uő: A népvándorlás kor, I. 265–373.; Uő: Dáciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története. I–III.* Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. I. (A kezdetektől 1606-ig) 107–234.
- ¹⁵¹ *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban.* Szerk. Balogh Csilla – Szentpéteri József – Wicker Erika. Kecskemét, 2019.
- ¹⁵² F. Romhányi Beatrix: Szempontok a Kárpát-medence térszervezéseinek változásaihoz (5–14. század). In: *Hatalmi központok*, 399–420.
- ¹⁵³ Szentpéteri József: Túlvilági kapcsolatok. A Kárpát-medencei avar korszak hálózatelméleti alapú megközelítése. In: *Hatalmi központok*, 139–168.
- ¹⁵⁴ Balogh Csilla: Új szempontok a koraavar hatalmi központok továbbélésének kérdéséhez. In: *Hatalmi központok*, 125–138.
- ¹⁵⁵ Bóna: A népvándorlás kor, I. 25. térkép. A 4-es szám alatt, „jelentősebb lelőhelyként” térképre felvett lelőhelyek.

Sajnos azonban e módszer is spekulatívnak bizonyult, bár az aranytartalmú kései avar övveretek elterjedését bemutató térkép minden kétségen felül további következtetések megfogalmazására csábít.

Egy további elemzés alapját jelenthetné az avar temetők topográfiai helyének a vizsgálatát. A korai avar kor esetében a gazdagabb sírok térképezése, a kései időszak esetében pedig a temetők „sűrűsödése” alapján lehet talán elindulni. Mindkét kiindulóponttal szemben fogalmazható meg módszertani jellegű kritika. Egy-egy népvándorlás kori sír gazdagsága – amint azt az utóbbi évek ez irányú elemzései bizonyították¹⁵⁶ – csak áttételesen jelzi az eltemetett társadalmi rangját. A temetők egy-egy kisebb régióon belüli sűrűsödését pedig számos tényező befolyásolhatja. Így pl. az is, hogy az adott területen működő múzeum munkatársai milyen mértékben érdeklődnek az avar kor iránt. E gátló tényező érvényességét a Szeged, illetve Budapest környéki lelőhely-gyakoriság szemlélteti.¹⁵⁷ Így is elgondolkodásra készíthet azonban az, hogy pl. Bácska területén a kései avar temetők a mai Apatin [Apatin, Szerbia] és Szilágyi [Svilojevo, Szerbia], másrészt Hódáság [Odžaci, Szerbia], harmadrészt Bácsfeketehegy [Feketić, Szerbia] és Topolya [Bačka Topola, Szerbia], végül a Tisza jobb partja mentén, a mai Óbecse [Bečej, Szerbia] és Szeged közötti térségében sűrűsödnek.¹⁵⁸ E sűrűsödések valódi tartalmát azonban csak és kizárólag alapos terepbejárások után lenne érdemes tovább boncolgatni.

Visszatérve magukhoz a helyszínekhez: az avar kori központok kutatásának a problematikájáról tudománytörténeti oldalról annyit mindenképp érdemes megjegyezni, hogy az adott kérdésfelvetés már az első világháború előtti időkben megfogalmazódott. E kérdésfelvetés az esetek egy részében összekapcsolódott a Karoling-forrásokban avar „királyi” központként feltűnő *hring* értelmezésével,¹⁵⁹ egy olyan problémával, amelyet sajnos mind a mai napig nem sikerült tisztázni. A *hring* mint fogalom tisztázását sajnos egyáltalán nem segítette az, hogy a kutatók egy része egy-egy adott helyszínben oly módon vélte felismerni annak *hring*-voltát, hogy nem vitte végig a részletes forráskritikai analízist. Győr, majd Temesvár vonatkozásában vetette fel Szőke Béla, illetve Fettich Nándor azt a gondolatot, hogy az adott helyszín esetleg megfeleltethető-e egy *hring*nek. Az adatok kritikus átrostálásának azonban azzal a konklúzióval kellett zárulnia, hogy ajánlatosabb e felvetéseket pusztán egy-egy gondolatkísérletként számon tartani.¹⁶⁰ Nem mellékes itt kiemelni, hogy mindkét régész egy-egy, a magyar államalapítás után vármegyeszékhelyként működő település esetében vetette fel a *hring* lehetőségét, mintegy azon – az eddig

¹⁵⁶ Steuer: Fürstengräber, 11–25.; Uő: Schlußbemerkung, 223–230.; Bálint: Das Reichthum der Awaren, 147–159.

¹⁵⁷ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–5. térkép.

¹⁵⁸ Uo. 4. térkép.

¹⁵⁹ Részletesen áttekinti a *hring*gel kapcsolatos magyar, illetve osztrák szakirodalmat Szőke Béla Miklós: Pannónia a Karoling-korban. (http://real-d.mtak.hu/541/4/dc_205_11_doktori_mu.pdf. A letöltés ideje: 2018. augusztus 31.) [Akadémiai doktori értekezés] 35–38.

¹⁶⁰ Szőke Béla: Az avarok *hringje*. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 61–63.; Nándor Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Bp., 1965. (*Studia Archaeologia* 3) 98–102. A Temesvárba, illetve Győrbe lokalizált *hring* elgondolásának kritikájára lásd Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 313., 329. Az adott forráshely értelmezésének nehézségeit jól tükrözi az is, hogy Bóna István alapvető irodalom-összefoglalásában az adott helyeket már „legendás *hring*ekként” említi. Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 285.

összegyűjtött adatok alapján egyetlen régészeti példával alá nem támasztható – előfeltevésekből kiindulva, hogy a középkori Magyar Királyság igazgatási központjai már a honfoglalás előtt is rendelkeztek volna ilyen szereppel. Tényszerűen megállapítható, hogy még egyetlen Árpád-kori vármegyeszékhely esetében sem sikerült régészeti eszközökkel bizonyítani azt, hogy az adott településnek az avar korban bármilyen központi szerepe lett volna.

Egy másik vonalon haladva, a 19–20. század fordulójának a régészei, és még inkább a lelkes, régészetpártoló amatőrjei az őskori földvárak, római kori erődök avar kori használatát igyekeztek kimutatni. Sajnos csak csekély sikerrel, mert az ilyen lelőhelyeken – egyetlen kivétellel – nem fordulnak elő az avar korba keltezhető leletek.¹⁶¹ E megközelítésnek mégis van egy tudománytörténeti vetülete: az adott törekvés jegyében folyt például az egyik első avar kori telepésítés is a bácskai Kiskér [Bačko Dobro Polje, Szerbia] határában álló Csarnoksánc [Čarnok vagy Veliki Čarnok] területén, 1902-ben, a verbászi [Vrbas, Szerbia] gimnázium egyik tanárának a vezetésével.¹⁶² Sajnos azonban be kellett bizonyosodjon: sem Csarnoksáncban,¹⁶³ sem pedig más, a századfordulón e célból megásott, őskori földvárban nem sikerült avar kori lelethorizontot lokalizálni. Érdemes itt emlékeztetni egy másik délvidéki lelőhelynek, az észak-bánsági Tiszahegyesnek [Idjoš] a magyar kutatásban alig ismert tanulságára. A falu határában álló, nagy méretű földvár belsejében a második világháború utáni években sikerült kézi korongon formált, hullámvonalas kerámiát gyűjteni. A korszak jugoszláviai, történeti-régészeti narratívájának megfelelően e kerámia szláv meghatározással került közlésre. Sőt Miodrag Grbić éppen e meghatározás nyomán indított feltárást a térség korai szláv központjának meghatározása érdekében. A földvár belsejében nyitott kutatóárkokban azonban csak és kizárólag őskori objektumok maradványait sikerült megfigyelnie.¹⁶⁴ Így e földvár részletesebb kutatásaira is csak mintegy ötven évvel később került sor. Érdemes lenne nem csupán a „szláv régészet” szempontjából csütörtököt mondott kezdeményezés tényének a regisztrálásán túl körvonalazni egy nagyobb volumenű anyaggyűjtést. Annak érdekében, hogy pontosabban lehessen látni, mely őskori földvárak esetében lehet számolni avar kori kerámiával jelzett települési horizonttal.

Fentebb, a *hringeket* taglaló szakirodalom futólagos ismertetése során már beleütköztünk a központ-problematika legfelsőbb szintjébe, a kagáni székhely meghatározásának kérdésébe. Szőke Béla, illetve Fettich Nándor ugyanis nem csupán egy *hringet*, hanem

¹⁶¹ Az egyik ritka kivétel a tokodi római erőd. Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, II. 564.

¹⁶² Átfogóan elemeztük e kérdéskört DSc-értekezésünkben. Az ott lefektetettek rövid kivonatára lásd Miklós Takács: Die ersten Schritte der Archäologie der Völkerwanderungszeit und des Mittelalters im südlichen Gebieten des Karpatenbeckens. In: *Lebenswelten Zwischen Archäologie und Geschichtsfestschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Mainz, 2018. (Monographien des RGZM 150) 412–413.

¹⁶³ Nem említ középkori horizontot a lelőhely sztratigráfiáját alaposan leíró Marija Jovanović. Vö. Marija Jovanović: Stratigrafija keltskog naselja Čarnok u Bačkoj. *Rad Muzeja Vojvodine* 54 (2012) 63–70.

¹⁶⁴ Miodrag Grbić: Gradište kod Kikinde. *Starinar* 1 (1950) 113–118.; Uő: Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. *Starinar* 2 (1951) 133–138. E munkák értékelését lásd Takács Miklós: A nemzetépítés jegyében, 187. Lásd még Berta Adrián: A Nyugat-Bánság szlávként meghatározott lelőhelyei (6–12. század). In: *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medencében*. Szerk. Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara. Debrecen, 2018. 31., 59.

a kagán székhelyét igyekezett Győrött, illetve Temesvárott megtalálni.¹⁶⁵ Felvetésük Bóna István által megfogalmazott kritikája¹⁶⁶ nézetünk szerint kellő cáfoló erővel bír. Temesvár esetében még azt kell Bóna István 1971-es okfejtéséhez hozzátennünk, hogy a Temesköz központi, illetve keleti része – a temetők tanúsága szerint – az Avar Kaganátus egy igencsak ritkán lakott területe lehetett.¹⁶⁷ Mivel ugyanez jellemezte a Szerémség 7–8. századi településképét is,¹⁶⁸ felettébb valószínűtlen, hogy az avar kagánok itt, ezen az alig lakott területen, az antik Sirmium romvárosban létesített székhelyükön székelték volna a Kaganátus végnapjaiban, ahogyan azt előbb Szőke Béla Miklós,¹⁶⁹ majd, jóval óvatosabb formában Hrvoje Gračanin¹⁷⁰ is állította. (Hrvoje Gračanin szerint csak az egyik kagáni székhely lehetett az avar kor elején romvárossá váló Sirmium területén.) Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban itt kell megemlékeznünk Bóna István, Trogmayer Ottó, és a nézetrendszerüket elfogadó Szentpéteri József azon elgondolásáról,¹⁷¹ amely a Solt határában emelkedő Tételhegyre lokalizálta az Avar Kaganátus egyik uralmi központját. Számunkra ezen elgondolás tűnik a legvalószínűbbnek, még akkor is, ha a konkrét nyomok fellelése érdekében megindított ásatás még nem hozott végleges eredményt.¹⁷² Két érv szól nézetünk szerint a Bóna–Trogmayer–Szentpéteri-féle azonosítás mellett. Egyfelől az, hogy nagy többségükben a Duna–Tisza köze nyugati sávjában sikerült feltárni a leggazdagabb mellékletekkel ellátott avar sírok többségét, a Tételhegy pedig az e sírok helye által bezárt sokszögnek a belső részén, sőt (a nyugati, Duna által lezárt iránytól eltekintve) a közép-pontjában fekszik. Nézetünk szerint az is nagy súllyal kell latba essen, hogy Tételhegy a Duna–Tisza köze nyugati harmadának topográfiai szempontból legmagasabb pontja.

Egészen új vetületbe helyezi az avar kori uralmi központok problematikáját a közel-múlt két további fontos ásatása. Az egyik ilyen a bényi [Biňa, Szlovákia] hármassánc legújabb, az archeometriát igen nagy mértékben felhasználó kutatása.¹⁷³ A Pavel Bednar és Matej Ruttkay által vezetett sáncátvágások célja új adatokat szerezni nemcsak a sánc-építés technikájáról, hanem e földmű, nota bene a Kárpát-medence legnagyobbak közé tartozó „földvárainak” egyike építési technikájáról és koráról. A dendrokronológiai adatok alapján az a valóban nem várt eredmény született, hogy a bényi sánc nem a magyar államalapítás idején, hanem a kései avar korban került felhordásra. Ezen – eddig még csak néhány konferenciafeszólásban ismertetett eredmény – a korábbi elgondolásoktól teljesen eltérő képet sugall az avar kori központok kialakításáról. Hiszen – és ezt folyama-

¹⁶⁵ Szőke: Az avarok hringje, 61–63.; Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, 98–102.

¹⁶⁶ Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 313., 329.

¹⁶⁷ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, G5, G6, G7 szelvények.

¹⁶⁸ Uo. H4, G5 szelvények.

¹⁶⁹ Szőke: Pannónia a Karoling-korban, 282.

¹⁷⁰ Hrvoje Gračanin: *Avari, južna Panonija i pad Sirmija. Scrinia Slavonica* 9 (2009) 36.

¹⁷¹ Szentpéteri József: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. *Tisicum* 22 (2013) 169–177.

¹⁷² Szentpéteri József: *Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Régészeti Kutatások Magyarországon 2009*. Bp., 2010. 53–80.; Uő: *Castrum Tetel. Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Szerk. Révész László – Wolf Mária. Szeged, 2013. 357., 359.

¹⁷³ E kutatás első eredményeiről Pével Bednár számolt be Visegrádon, 2017. szeptember 22-én, A 9. század és az átmenet a Kárpát-medencében és a Dunántúlon című konferencián. Szlovák nyelvű, többszerzős előadása: Peter Bednár – Joachim Henning – Matej Ruttkay: *Biňa v 9.-12. storočí – kontinuita mocenského centra?*

tosan szem előtt kell tartani – a bényi sánc, hatalmas méretei és a félkör alakú, a Garam folyó felé teljesen nyitott(!) alaprajza miatt valódi védelmi funkcióra teljesen alkalmatlan. Így a dolgok jelen állása szerint a kései avar korban volt egy olyan építető, aki e monumentális földkonstrukciót leginkább annak okán hordathatta fel, hogy hatalmát ez által is érzékeltesse. A másik lelőhely a kecskeméti Mercedes-gyár, a maga igen kiterjedt és az átlagosnál jóval szélesebb árokrendszerével, amely talán szintén valamilyen központra utalhat.¹⁷⁴ Mindkét lelőhely ismertetésének a végén azonban azt is le kell szegezni, hogy mindkét esetben feltétlenül meg kell várni a pontosabb közleményeket ahhoz, hogy az elemzőmunkát egy valóban megbízható alapról lehessen indítani.

2. Az Avar Kaganátus szállásterületének kiterjedő hatáiról

Az avar temetők Kárpát-medencei léptékű térképezése arra utal, hogy a kései avar sírmezőkkel fedett terület, azaz – joggal sejtethetően – a kései avar kori szállásterület lényeges mértékben, mintegy egynegyedével volt nagyobb, mint a korai avar koré.¹⁷⁵ A korai és kései avar szállásterület közötti különbségre elsőként Bóna István igyekezett a szakma figyelmét ráirányítani, egy 1968-as, Prágában megjelentetett cikkében.¹⁷⁶ Szintén a kései avar temetők Kárpát-medencén belüli, megnövekedett kiterjedését eredményezte a Szentpéteri József által szerkesztett ADAM-2 leletkataszter adatainak térképre vitele,¹⁷⁷ és ugyanezt regisztrálta Jozef Zábójník is egy 2004-es, összefoglaló munkájában.¹⁷⁸ A Zábójník-cikkhez csatolt vaktérkép e folyamat képi ábrázolására is igencsak alkalmas, különösen akkor, ha a két eltérő időrendi horizont közötti különbséget ki is színezzük, egyben a térképén szereplő néhány kisebb hibát is kijavítjuk. Az egyik ilyen pontatlanság a Kisalföld délkeleti része, ahol is – Tomka Péter kutatásai nyomán ezt már biztosan tudjuk¹⁷⁹ – a Rábától nyugatra levő területek ugyan nem voltak lakatlanok a korai avar korban, de csak a kései avar korban váltották fel nagyobb lélekszámra utaló temetők az itteni, gyér megtelepedést sugalló, magányos sírokat. Másfelől, a nyíregyházi múzeum régészeinek, így első helyen az Istvánovits Eszter, továbbá Jakab Attila és Lukács József, valamint a szege-di egyetem doktoranduszaként e megye 8–11. századi települési leleteinek feldolgozásába bekapcsolódó Takács Melinda újabb kutatásai alapján az sem kétséges, hogy a Felső-

¹⁷⁴ Sz. Wilhelm Gábor: Kecskemét–Mercedes 2018 – Módszerek és eredmények. Előadás a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat által 2018. május 22-én, *Ásatási beszámoló* címen szervezett konferencián, a Magyar Nemzeti Múzeumban. [Előkészületben.]

¹⁷⁵ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–4. térkép; Jozef Zábójník: *Slovensko a Avarský Kaganát*. Bratislava, 2004. 1. ábra.

¹⁷⁶ István Bóna: Abriss der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5–7. Jahrhundert und die Avarensiedlung von Dunaújváros. *Archeologické rozhledy* 20 (1968) II. tábla.

¹⁷⁷ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–4. térkép.

¹⁷⁸ Zábójník: *Slovensko*, 1. ábra.

¹⁷⁹ Tomka Péter: Korai avar sírok Börcs-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye)./Frühawarenzeitliche Gräber in Börcs-Nagydomb (Kom. Győr-Moson-Sopron). *Archaeologiai Értesítő* 130 (2005) 137–179.

Tisza-vidék is beletartozott a kései avar sírok elterjedési területébe.¹⁸⁰ Ezzel szemben, és harmadrészt, a Bánság keleti szegletében megegyezik egymással a korai és kései avar temetők elterjedési területe.¹⁸¹ Igencsak ígéretes kutatási helyszínnek tekinthető az Avar Kaganátus délnyugati határterülete az újabb telepásatások tükrében. Az utóbbi évtizedben ugyanis több kelet-szlavóniai helyszínen – így Privlaka, 182 Stari Jankovci¹⁸³ – olyan telepeltárások folytak, amelyek a Kaganátus központi részén már ismert szögletes veremházakat, valamint egyéb, az ilyen településeken szokásos objektumtípusokat hoztak felszínre. Éles ellentétben a Száva–Dráva köze középső, illetve nyugati harmadával, ahol a szögletes veremház – egyetlen kivételtől eltekintve¹⁸⁴ – gyakorlatilag ismeretlen. Helyette ugyanis olyan, nagy méretű ovális gödröket sikerül az itteni 7–9. századi települési helyeken kibontani, amelyek szintén az egykori lakóépületek – ez esetben feltehetően boronházak – alsó rétegeit jelölik.¹⁸⁵

E kis virtuális körút után térjünk vissza alfejezetünk alapvető kérdésfeltevéséhez: az Avar Kaganátus települési területének a kiterjedéséhez. Miért különbözik egymástól a Kárpát-medence több peremvidékén a korai, illetve kései avar temetők elterjedési területe? Miért jelöl ki a kései avar temetők elterjedési területe a korai avar temetőkénél nagyobb területet? Úgy véljük, e két kérdésre a jelenleg rendelkezésre álló adatmennyiség alapján még nem lehet pontos választ adni. A jelenséget azonban így is érdemes regisztrálni. Egyben arra is utalva, hogy a kései avar temetők nagyobb elterjedési területének a háttérben nem állhat az avarság letelepedésének, a nomád életmód lassú felhagyásának a folyamata. Egy ilyen folyamat ugyanis az eurázsiai sztyepp vonatkozásában a települési terület zsugorodását szokta eredményezni.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Összefoglalóan ismertette e kutatások eredményeit Istvánovits Eszter – Takács Melinda: *Avarok és/vagy szlávok? A Felső-Tisza-vidék a honfoglalás előestéjén*. Előadás az *Avarok régművészeti kutatásai*. (Helyzetkép) című konferencián. MTA BTK RI – ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Bp., 2013. december 13. [Előkészületben.]

¹⁸¹ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–4. térkép.

¹⁸² Marija Šmalcelj: Privlaka – „Gole njive”, opć. Vinkovci – avaroslavenska nekropola. *Arheološki pregled* 22 (1980) 143–144.; Krešimi Filipec: Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska. In: *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*. III–IV. Ed. Sanja Mijač Božek. Sisak, 2003. 135.; Fabijan Novak – Antonia Oroz – Stjepan Tomić – Krešimir Filipec: Srednjovjekovna keramika iz lončarske peći s lokaliteta Privlaka-Gole njive. In: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora. Knjiga sažetaka./ Mediaeval Settlements in the Light of Archaeological Sources. Book of Abstracts*. Glavni i odgovorni urednik Tajana Sekelj Ivančan. Zagreb, 2015. 70–71.

¹⁸³ Krešimir Filipec: Ulomci keramičkih posuda iz ranosrednjovjekovnog naselja Stari Jankovci – Gatina. In: *Srednjovjekovna naselja, u svjetlu arheoloških izvora*. (Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologie Instituta za arheologiju.) Glavni i odgovorni urednik Tajana Sekelj Ivančan. Zagreb, 2017. 77–109.

¹⁸⁴ Tajana Sekelj Ivančan: Early medieval settlements between the Sava and Drava Rivers. A few examples of the village in the 9th century. In: *Beatus homo*, 12. ábra. (Lelőhely: Torčec – Prečno polje.)

¹⁸⁵ Összefoglalóan ezen objektumtípusról lásd Ivančan: Early medieval settlements, 625–647.

¹⁸⁶ Roger Blench: "You can't go home again". Pastoralism in the new Millennium. 21–67. (<https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/6329.pdf>). A letöltés ideje: 2018. május 05.) A demográfiai kép elemzésén keresztül közelíti meg e kérdéskört, mongóliai példák alapján Sara Randall: Issues in the demography of Mongolian nomadic pastoralism. *Nomad People* 33 (1993) 209–229.

3. Mely időpont tekinthető településrégészeti szempontból az avar kor végének?

A dolgozat e fejezetét is a fentebb már alkalmazott módon, azaz néhány nyilvánvaló megállapítással kell bevezetni. Első helyen azt kell rögzíteni, hogy az alább ismertetendő elemzések és viták kiindulópontját az Avar Kaganátus megszűnését taglaló írott források jelentették és jelentik, így az írott forrásokból kikövetkeztetett időrendi megállapítások képezik azt az alapot, amelyekhez a régészeti leletek kronológiáját is igazítani kellett. Második helyen pedig arra a szintén nyilvánvaló tényre kell itt is felhívni a figyelmet, hogy bár az avar kor megszűnéséről szóló viták és eszmecserek igen nagy hatást gyakoroltak az avar kor településeinek keltezésére, mégsem kétséges, hogy a kérdésfelvetés a temető kutatása során fogalmazódott meg. Olyannyira igaz e tény, hogy a funerális régészettel foglalkozó régészek nem is várják azt, hogy a településkutatások részéről új impulzusok érkezzenek az avar kor végének meghatározásáról szóló vitákban. Annak következtében sem, hogy a kerámia keltezése – ahogyan erre fentebb, e dolgozatban magam is több helyen utaltam – szintén több ponton küzd kronológiai nehézségekkel.

Érdeemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért: az írott források értelmezése játszott és játszik alapvető szerepet az avar kor megszűnéséről folytatott vitában. Így súlyosan esik latba az, hogy az avarok 8. század végi – 9. század eleji kiirtásának a tétele már a 19. században megfogalmazódott, és történelemszemzedékek sora fogadta el azt.¹⁸⁷ Sőt e tétel a magyar történeti kutatásban mintegy újjá is született a 20. század második felében, néhány neves történész elemzése nyomán. Első helyen Váczy Péter összefoglalását kell említeni, a frank–avar háborúkról,¹⁸⁸ a másodikon pedig azt, hogy szintén az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején jutott Györffy György arra a történelmi szempontból nehezen értelmezhető, és a forrásanyag nagyarányú megsemmisülése miatt egész egyszerűen eldönthetetlen feltételezésre, hogy a Kárpát-medence a magyar honfoglalás idején toponomasztikai szempontból tabula rasának lenne tekinthető.¹⁸⁹ Az onomasztikai tabula

¹⁸⁷ A régebbi szakirodalom legfontosabb tételeit összegyűjtötte Szőke: Pannónia a Karoling-korban, 70. 440. lj., 72–73. 454–456. lj.

¹⁸⁸ Váczy: Der fränkische Krieg, 395–420.

¹⁸⁹ A tétel egyik első megfogalmazása, ekkor még csak az úgynevezett szolgálónépi helynevek vonatkozásában: Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* (1972) 270. Utóbb azonban Györffy kiterjesztette a tabula rasa-konceptiót a Kárpát-medencei helynévanyag egészére. Lásd Györffy György: *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. III. 327. „...a 895–900 között beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak, városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően tabula rasát teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar-kori onogur-bolgár maradvány népesség csak vízneveket mentett át a 9. századból, melyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a községnek.” A két koncepció között nézetünk szerint igen nagy az eltérés. Míg a szolgálónépi eredetű helynevek esetében igenis van egy olyan birtokos, aki a helynévadást is döntő módon befolyásolhatta, más típusú települések esetében ilyen birtoktörténeti szemponttal csak korlátozott mértékben számolhatunk. Továbbá a ténytudás kedvéért szögezzük le: mivel a Kárpát-medencei, 9., illetve 10–11. századi települések közül alig néhányról szól írott feljegyzés, nyelvészeti alapon pedig szintén csak néhány helynév vezethető vissza erre a korra, a forrásanyag hiánya egész egyszerűen nem teszi lehetővé azt, hogy a Kárpát-medence kora középkori helyneveinek jelentős részéről megállapíthassuk, ténylegesen a honfoglalás után

rasa elmélete ugyanis csak a Kárpát-medence bizonyos régiói esetében tűnik védhető álláspontnak, és ilyen esetekben is csak különböző mértékű kétségek árán. Ennek ellenére, Györfly György álláspontja nagy mértékben látszott erősíteni az avar kori lakosság bolgárok általi kiirtásának – vagy enyhébben fogalmazva – végzetes mértékű ritkításának a tételét. Egy olyan gondolatot, amely vörös fonalként követhető a szlavisztikai szakirodalomban, egészen e tudományterület 19. századi megszületéséig. Nem szabad azonban megfeledezni arról, hogy Krum katonai akciójáról csak egy későbbi, 10. századi forrásból,¹⁹⁰ az avarok kihalásáról pedig a 11. századtól keltezhető Nestor-krónikából¹⁹¹ értesülhetünk. Ennek következtében a korszak egy másik jeles kutatója, Szőke Béla Miklós magát a Krum-hadjárat megtörténtét is kétségbe vonja,¹⁹² jogosan utalva Vaszil Gjuzev azon megjegyzésére, amely szerint a Krum által vezetett irtóhadjárat feltételezését már az a tény is kétségbe vonja, hogy a bolgárok 811–814 között avar segédcsoportokat is felhasználtak Bizánc elleni hadjárataikban.¹⁹³

Különösen kedvező fogadtatásra talált az avar katonai elit 9. század eleji kiirtásának tétele az avar presztízstárgyak kutatásában. Mondhatni a régészeti kutatást fél évszázadra meghatározta az, hogy Bóna István elfogadta a bolgár irtóhadjárat elgondolását.¹⁹⁴ E tény súlya annak következtében nő meg igazán, ha nemcsak Bóna István kutatástörténeti jelentőségét vesszük figyelembe, hanem azt is, hogy az avar kori anyagi kultúra időrendje hagyományosan – tehát az avar kor régészeti kutatásának a dualizmus kori kezdetei óta – a jellegzetes avar presztízstárgyak, kicsit leegyszerűsítve: az öntött avar övgarnitúrák időrendi besorolásán nyugszik. Így alig lehet túlbecsülni azon tény erejét, hogy az avar övgarnitúrák gyártásának megszűnését a kutatás a 8–9. század fordulójára, az Avar Kaganátus bukásának idejére tette.¹⁹⁵ E megközelítést látszott erősíteni azon meggyőződés, amely az övgarnitúrákban az avar hatalom jelképét igyekezett láttatni, egyes szerzőknél azon meggyőződéssel is kísérve, amely szerint az övgarnitúrák nemcsak a szabad felnőtt férfi státusát jelképezték volna, hanem egy sajátos, talán az avar központi hatalom által is befolyásolt (sőt irányított!) beiktatás eredményeként kerültek volna

keletkeztek-e. Különösképp vonatkozik e kijelentés a szláv eredetű helynevekre. A „keltezhetetlenség” mint gátló körülmény miatt pedig Györfly hivatkozott feltételezését igazolhatatlannak kell tekintenünk. Annak ellenére is, ha szerzője, a fentebb idézett helyen szinte kinyilatkoztatásszerűen fogalmazott is.

¹⁹⁰ Olajos Terézia: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001. 27–28.; Szőke Béla Miklós: *A Kárpát-medence a Karoling-korban. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának katalógusa*. Bp., 2014. 14. Részletesen elemzi e forráshely lehetséges régészeti értelmezéseit Szőke Béla Miklós: *A 9. századi Nagyalföld lakosságáról*. In: *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30.–december 1-én elhangzott előadások írott változata*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 33–38.; Szőke: *A Kárpát-medence*, 7., 70–81.

¹⁹¹ Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp., 1906. 33–35.; *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. 170. Részletesen elemzi e forráshelyet Szőke: *A 9. századi Nagyalföld*, 33–38. Lásd még Uő: *A Kárpát-medence*, 72.

¹⁹² Szőke: *A 9. századi Nagyalföld*, 33–38.; Uő: *Pannónia a Karoling-korban*, 70–81.

¹⁹³ Szőke: *Pannónia a Karoling-korban*, 73.

¹⁹⁴ István Bóna: „Cunpald fecit”. *Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarmission in Pannonien*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1966) 279–323.; Uő: *A népvándorlás kor*, I. 343;

¹⁹⁵ A régebbi szakirodalomban a leghatározottabban képviseli Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, 95–98.

tulajdonosukhoz.¹⁹⁶ A központi hatalomhoz köthető övveretgyártó műhelyek létezésének a lehetőségét azonban igencsak megkérdőjelezték az újabb kutatások. Egyik megközelítésben azáltal, hogy kiderült: a kései avar övek mintakincse regionális alapon számos, nagyjából megyényi körzetre oszlik.¹⁹⁷ Másfelől pedig a bronzból öntött övveretek kísérleti újragyártása azt támasztotta alá, hogy e tevékenység minimális eszközigénnyel és nagy alapterületű műhelyek kialakítása nélkül is folytatható.¹⁹⁸ Az avar korral foglalkozó régészek – az esetek egy részében – még nem vonták le e két kutatási eredmény kronológiai következményeit. Pedig e két eredmény alapján igencsak megfontolandónak tűnik az, hogy érdemes-e az Avar Kaganátus politikai rendszerének gyors, alig egy évtized alatt bekövetkező bukása alapján a bronzból öntött övveretek hasonló, szintén gyors eltűnésével számolni. Vagy ez utóbbi folyamatot egy hosszabb, az Avar Kaganátus léte által biztosított belső kereslet szakaszonként történő, tehát egyes régiókban akár jóval hosszabbnak is felfogható megszűnésével korrelálni. Kifejezetten pozitív fejleményként értékelendő az, hogy igenis több évtizede és szép számban gyűjthetők olyan megnyilatkozások, amelyek e folyamat újragondolásának szükségességét hirdetik.¹⁹⁹

Ha el is tekintünk az avar fémművesség igen rövid idő alatt, mondhatni egy csapásra történt összeomlásának a tételétől, azt mindenképp el kell fogadni, hogy a 8–9. század fordulója, tehát az Avar Kaganátus bukása után igen nagy mértékben visszaszorult az olyan, időrendi szempontból érzékeny presztízstárgyak gyártása, amelyeken a 8. század időrendje alapult. Az új korszakra jellemző, és szintén megbízhatóan keltezhető lelet-típusok pedig csak a Kárpát-medence olyan részein terjedtek el, amelyek a 9. században, újonnan feltűnő központok hatása alá kerültek.²⁰⁰ Azaz, miközben a Kárpát-medence egyes régióiban felgyorsult az új presztízstárgyak importja, illetve gyártása, az ilyen központoktól távolabbra, „hatókörükön” kívül eső régiókban a stagnálással és a korábbi presztízstárgyak, elsősorban is az övtartozékok egyre egyszerűbb szintű reprodukálásával kell számolnunk. E folyamatot fejezte ki a Falko Daim által – *nota bene* jórészt övtartozékok alapján – összeállított kronológiai séma. E felosztás első formájában a kései avar kor IIIb. fázisával (Spätawarenzeit IIIb = SpA IIIb.) zárult, amelynek kezdetét Falko Daim 800 utánra tett. Utóbb, és újabb kutatások következtében e kategória új nevet kapott: a magyarra

¹⁹⁶ E gondolat talán legrészletesebb kifejtésére lásd Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, 96–98. Lásd még Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 318–319. Az új kutatási eredmények közül meghatározónak tekintendő Szenthe Gergely okfejtése. Szenthe Gergely: *Műhelyhagyományok és technológiatranszfer. Elmélkedés az avar kor fémműveseinek a kilétéről*. In: *Hadak útján. Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak XXIII. Konferenciakönete*. Szerk. S. Dr. Perémi Ágota. Veszprém, 2017. 197–198., 202–203.

¹⁹⁷ Fancsalszky Gábor: *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz övvereteken*. Bp., 2009.

¹⁹⁸ Szenthe Gergely: *A késő avar kori Kárpát-medence és a külvilág kapcsolatai: technológia, forma és kulturális rendszer. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből* [Új sorozat 9] 19 (2014) 109–130.

¹⁹⁹ E ponton elegendő, ha arra a két, *Az Alföld a 9. században* című konferenciára utalunk, amelynek tanulmányai örvedetes módon nyomtatott formában is olvashatók. Lásd *Az Alföld a 9. században.*; *Az Alföld a 9. században II. Válogatás „Az Alföld a 9. században II. Új eredmények” című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból*. Szerk. Takács Melinda. Szeged, 2017. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4.)

²⁰⁰ Szőke: *A Kárpát-medence*, 101–105.

sajnos egy szóban le nem fordítható *Endawarenzeit*, azaz avar kor végi horizont megnevezést, amelyet azonban csak a szakma egy része használ.²⁰¹

Mintegy összefoglalva a fentebb elmondottakat be kell látni, hogy az egyes avar temetők használatának a felső időhatárát kideríteni igyekvő kutatóknak manapság is egy nehéz dilemmával kell megküzdeniük. Vajon a keresett felső időhatár bizonytalansága inkább magyarázható-e a jól keltezhető leletek eltűnésével vagy pedig a temetőt használó közösség kihalásával?

Az újragondolás folyamatának részeként megindult a forrásanyag átrostálása is. Az alapot a Szentpéteri József által szerkesztett leletkataszter²⁰² jelenti, amelyben, ha az utóbbi évtizedekben folytatott régészeti feltárásról volt szó, maga a feltárások vezetője adta meg az előkerült leletanyag alapadatait, így a kronológiáját is. A Mészáros Boglárka által kivitelezett revíziós munka²⁰³ során az bizonyosodott be a Tiszántúl vonatkozásában, hogy a kései avar kori keltezés 9. századra történt kiterjesztése elég gyakran túlzottan optimista volt. Így a 40 lelőhelyből csak 18 esetében állta ki a próbát az avar kor végére történt datálás, a Békéscsaba és Nyíregyháza közötti térségben. E 18-as szám azonban így is továbbgondolásra késztet, különösen ha tudjuk, hogy a kronológiai revíziót kiállt lelőhelyek között 5 telepfeltárás is van.

Áttérve a telepfeltárásokra, a korábbiakhoz hasonlóan itt is néhány kutatástörténeti előzményt vázolok, mintegy bevezetésképpen. Első lelőhelyként Doboz-Hajdúirtásra kell utalni, amelynek 1975-ös közlése – érdemes megismételni – honfoglalás kori telepként írta le a feltárás első középkori fázisát.²⁰⁴ A korai keltezésben – Kovalovszki Júlia szíves szóbeli közlése szerint – a feltételezett szaltovói gyökerek mellett az is szerepet játszott, hogy a kézzel, illetve kézi korongon formált bográcsok töredékei azonos objektumok betöltéséből is előkerültek. A dobozi közlés után tehát, a mi kutatás perspektívájából nézve igencsak sajátos módon, a kérdés az volt, vajon az adott horizont a 10. század elé nyúlik-e vagy sem. A kérdést Szőke Béla Miklós 1980-as edényanyagközlése oldotta meg, amely az adott horizont formakincsét is, és annak 8–9. századi keltezését is pontosította.

Sajnos jórészt ismeretlen maradt egy 1984-ben, még csak egy rövid utalás formájában közölt adat. Egy mártélyi²⁰⁵ külső kemence szája mellett egy korongolt bogrács töredékét sikerült kibontani, miközben az objektum betöltésében kései avar kerámia került elő. Ezen esetben is természetesen külön megvizsgálandó, az azonos objektum jelenthet-e valós időrendi kapcsolatot, vagy a korongolt bogrács csak egy későbbi bolygatás eredményeként

²⁰¹ Daim: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, 150. Az újabb kutatások áttekintésére lásd Schmid: *Das Gräberfeld von Rákóczi*, 19–22. A magyar kutatásban Szőke Béla Miklós elemezte e fázist. A közelmúltban nagydoktori értekezése számos pontján tért ki e problematikára. Szőke: Pannónia a Karoling-korban, 10–11., 107. stb. (Összefoglalóan 410–412.)

²⁰² Vö. Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*.

²⁰³ Mészáros Boglárka: Szempontok az Alföld legkésőbbi avar horizontjába sorolható lelőhelyek kritikai vizsgálatához. In: *Az Alföld a 9. században II*, 53–71., különösen 66.

²⁰⁴ Kovalovszki: Előzetes jelentés, 220–222.

²⁰⁵ B. Nagy Katalin: Az avar kaganátus. In: *Hódmezővásárhely története. I. A legkorábbi időktől a polgári forradalomig*. Főszerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984. 241.

került az adott leletkörnyezetbe. Így is érdemes azonban a mártélyi példát számon tartani, egyelőre még csak lehetséges párhuzamként.

A nagy előrelépés lehetőségét az 1980-as évek elején a Bálint Csanád által megszervezett, örménykúti projekt hordozta magában. Annak érdekében indultak feltárások az adott település bel-, illetve külterületén, hogy el lehessen dönteni, vajon terepbejárásokkal lokalizált, avar kori települések megélték-e a magyar honfoglalás korát. Az örménykúti 54-es lelőhely Herold Hajnalka által kivitelezett, részleges feldolgozása lényegében pozitív eredménnyel zárult, mert az elemzés szerint a lelőhely négy fázisa közül az első három együttesen kitölti a 8., illetve a 10. század közötti időintervallumot, vagy legalábbis ezen időintervallum bizonyos részeit.²⁰⁶ Az örménykúti ásatás ezen eredménye azonban még szakmai körökben sem terjedt el igazán. Talán részben az elemzés viszonylag kései, 2004-es megjelenése miatt, vagy a feldolgozás szerzőjének igencsak óvatos és némi utángondolást igénylő stílusa miatt is.

A kései avar, illetve a „kaganátus utáni” kor edényművességén belül kimutatható átalakulás tényét elsőként Tomka Péter mondta ki határozott módon, az 1990-es évek elején, a sopronkőhidai 9. századi településrészlet feldolgozása során.²⁰⁷ Következtetése megbízhatóságát nagy mértékben növelte az, hogy a telepjelenségek betöltésében kibontott edénydarabokat a méltán híres sopronkőhidai temető edényeivel tudta összevetni. Az edényművesség átalakulásának folyamatát nemcsak a Kisalföld nyugati szélén, hanem a néhai Avar Kaganátus egyes, keletebbre fekvő részein is nyomon lehetett követni. A Duna–Tisza közén a Kompolt–Kistéri-tanyán feltárt két kemence gazdag leletanyaga adott erre módot, amint azt a 2004-ben, Vaday Andreával közösen megjelentetett tanulmányunkban bizonyítani igyekeztünk.²⁰⁸ A felsorolt elemzések végkövetkeztetése nagy vonalakban összecsengenek egymással. Hiszen mindkét, földrajzi szempontból egymástól távol fekvő régióban a kézzel formált edénytöredékek részarányának drasztikus csökkenését lehetett megfigyelni. E megfigyelések erejét az is növeli, hogy a szlovák régészeti kutatásban, a közelmúltban, Matej Ruttkay is kimutatta a kézzel formált kerámia 9. századi visszaszorulását.²⁰⁹ Olyan területeken, amelyek szintén távol estek az újonnan létesült hatalmi központok hátszárától. Ugyanakkor azonban azt is látni kell, hogy a kézzel formált – kézikorongolt edények részarányának az átalakulását nem minden kései avar kori lelőhely leletanyagában lehet vizsgálni (lásd pl. a Rákóczipfalva-Bagi földeki²¹⁰ vagy a lébény-kaszás-dombi²¹¹ feltárás leleteit). Az esetek egy részében talán a településhasználát rövid ideje miatt nem lehetséges az edényformázás átalakulását bemutatni, más

²⁰⁶ Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 76.

²⁰⁷ Tomka: A sopronkőhidai, 53–54.

²⁰⁸ Takács–Vaday: Avar edényégető, 40–42.

²⁰⁹ Ruttkay: *Mittelalterliche Siedlung*, 250. 23–27. ábra.

²¹⁰ Kondé: Tipológiai és időrendi megfigyelések, 323–328.

²¹¹ E lelőhely esetében néhány alaposan feldolgozott objektum, így a 373-as veremház, illetve a kutak leletanyagát vesszük alapul. T. Németh–Takács: *Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen*, 102–103. 14–17. ábra; Takács: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum, 170–178.

esetekben pedig – szintén joggal sejthetően – más, az adatfelvételt és az elemzést szintén nehezítő körülmények miatt.²¹²

Az újabban megjelentetett, azaz az infrastrukturális beruházások eredményeire már reflektáló szakirodalom áttekintése során is érdemes az okfejtést azon tény ismételt kiemelésével bevezetni, hogy a korszak megszűnésének problematikája az avar régészet egyik, talán legnehezebb kérdése, nemcsak a telepeltárások vonatkozásában. A településrégészet első pillantásra csak keveset segíthet a vázolt dilemma megoldásában, mivel itt olyan lelettípusokkal, így elsősorban cserépedény-töredékekkel kell keltezni, amelyek eleve, tehát a népvándorlás kor egészének a vonatkozásában is bizonytalanabb eredményt tudnak csak adni, mint az övdíszítmények vagy az ékszerek időrendi besorolása.²¹³ Az adott korszak településkutatása azonban már ma is több ponton tud adalékot nyújtani e problematika megoldásához, a kerámia keltezéséhez kapcsolódó nehézségek ellenére is.

Első helyen egy olyan tényre kell ismételten utalni, amelyet egy korábbi tanulmányomban²¹⁴ már ismertettem. Már több mint fél tucat kései avar kori telepet sikerült feltárni a Kaganátus nyugati, illetve déli kapujában, és ezek egyikében sem kerültek elő a 8–9. századi háborús pusztítás nyomai. Különös jelentőséggel bír e vonatkozásban a lébény-kaszás-dombi,²¹⁵ illetve zimony-sóderbányai [Zemun-Šljunkara, Szerbia]²¹⁶ lelőhely. E telepek a hadfelvonulási útként szolgáló limesút adott szakaszától csak pár száz méterre kerültek elő, égésrétegek vagy az egyes objektumokba beledobált emberi vázak nélkül. A Kaganátus kapuiban fekvő, kései avar kori telephelyek tehát a jelenleg ismert adatállomány alapján arra utalnak, hogy a frank és bolgár hadjáratok²¹⁷ – joggal feltételezhetően – nem hasonlíthatók az 1241–1242-es tatárjáráshoz²¹⁸ vagy a 16–17. századi török dúlásokhoz. Végső választ e kérdésben is természetesen csak számos további ásatás tanulsága alapján lehet majd megfogalmazni, a jelenleg rendelkezésre álló adatok azonban nézetem szerint már alkalmasak a fentebb vázolt munkahipotézis kialakítására.

A vasművesség a másik pont, ahol az avar kori anyagi kultúra egy sajátos szegmensének a továbbélésével lehet számolni. Gömöri János már több évtizede megfogalmazta azon tételét, amely szerint az Árpád-kori vaskohók egyik típusa a Kárpát-medence nyugati részén avar kori előzményekből lenne levezethető. E felfogását az avar kori kutatás-

²¹² A gátló tényezők közé tartoznak a lelőhely más, korábbi korszakokból származó, és az avar kori objektumok betöltésébe beszüremkedő leletei. Így például Lébény-Kaszás-domb esetében az, hogy az adott lelőhelyen már a kései bronzkorban is létesült település, és annak lakói az avar korhoz megtévesztésig hasonlító, kézzel formált kerámiát állítottak elő.

²¹³ A kora középkori kerámia keltezési lehetőségeiről a közelmúltban is írtunk. Vö. Takács: Über die Chronologie, 223–252.; Takács: Die Chronologie der Siedlungen, 145–166.

²¹⁴ Takács Miklós: A honfoglalás kor és a településrégészet. Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs et al. Bp., 2014. 139.

²¹⁵ E lelőhely feltárásairól lásd Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen, 379–382.; Uő: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum, 170–178.

²¹⁶ Janković: Slovensko naselje kod Zemuna, 123–137.

²¹⁷ Bóna: Cunpald fecit, 323–324.; Uő: A népvándorlás kor, I. 343.; Váczy: Der fränkische Krieg, 395–420.

²¹⁸ Ezeket összefoglalóan áttekinti Laszlovszky József: Az ország pusztulása. In: *A tatárjárás (1241–42)*. Szerk. Ritoók Ágnes – Garam Éva. Bp., 2007. 39–43.

sal foglalkozó egyetlen szakember sem vonta kétségbe, sőt azt Gömöri János 2012-ben, illetve 2018-ban meg is ismételte, a zsira-kenderszeri, illetve Somogy megyei, kései avar kori vasolvasztó kemencék közlése során.²¹⁹ Fontos kiemelni, hogy a Gömöri János által posztulált vasolvasztás-technológiai kontinuitásra több történeti magyarázat is megfogalmazható, így nem feltétlenül szükséges az avarság Árpád-korig történő továbbélését feltételezni, ahogyan ezt Gömöri János tette. Más módon közelítve ugyanis egy 9. században beköltözött, eltérő etnikai hátterű közösség tagjai is továbbörökíthették e technológiát. Mindenesetre a vasművesség terén tapasztalható „technológiatranszfer” szintén ellentmond az Avar Kaganátus népessége gyors és teljes kiirtásáról szóló elgondolásoknak, különösen ha az avar gyökerű vasolvasztási technológia mibenlétét további ásatási leletekkel is sikerül alátámasztani.

A fenti két példa, bár mindkettő igen érdekes adalékokat tartalmaz, inkább azt a kronológiai környezetet mutatja meg, amelyben a további elemzések elvégzendők. A 9. századi továbbélést ugyanis egy-egy lelőhely egyedi feldolgozása során, az adott telepjelenség vagy telepjelenségek leletanyagának részletes elemzésével lehet valóban bizonyítani. Nem lehet kétséges, hogy az infrastrukturális nagyberuházások során kivitelezett mentőásatások értékelése során is igen nagy szükség mutatkozik ilyen elemzésekre, azaz telepjelenségek és csoportjaik egyedi vizsgálatára a Kaganátus utáni, azaz a 9. századi horizontba sorolás igazolására, annak érdekében, hogy a korábbi időszakban inkább csak sejtett vagy körvonalazott formai-időrendi sajátosságokat ellenőrizni, számukat esetleg bővíteni lehessen.

Örömmel állapítható meg, hogy ilyen munka már számos lelőhelyen megindult, sőt az eredmények már az esetek egy kisebb hányadában közlésre is kerültek, lásd pl. a fegyői,²²⁰ hajdúnánási,²²¹ kemenespálfai,²²² pócspetri,²²³ sárvári,²²⁴ vati,²²⁵ zamárdi²²⁶ stb. telepet ismertető közléseket. Örömmel konstatálható az is, hogy a fentebb már utalt, *Az átalakulás évszázadai...* néven, 2013 és 2017 között működő, kora középkori településrégész kutatócsoport több tagja is ilyen korú telepfeltárások monografikus szintű feldolgozását végezte el, hangsúlyosan figyelve az edényanyag formai jellegzetességeire és az időrendi besorolás problematikájára.²²⁷ Igencsak szerencsés körülmény, hogy a hivatkozott dokto-

²¹⁹ „Tehát úgy tűnik, mintha az Árpád-kori vassal adózó szolgálónépek egy folyamatos, honfoglalás előtti vastermelő kultúra továbbvívői lennének. Mintha a köznép szorgalmas vasmunkásai fölött elviharzottak volna a hatalmi váltások vérzivataros évtizedei, évszázadai.” Gömöri: Vasolvasztó kemencék, 47. „A kohótipológia nem zárja ki, inkább támogatja a 8–9. századi kohászati hagyományok továbbélését a 10–11. században.” Gömöri János: Technológia-kontinuitási kérdések a somogyi vasvidék „izzó” vasbucái fényében. In: *Két világ határán*. Szerk. Varga Máté – Szentpéteri József. Kaposvár, 2018. 78.

²²⁰ Balogh: *Egy falu a sötét időkből*.

²²¹ Bajkai: Egy késő avar kori település, 9–44.

²²² Pap: Koraközépkori településrészlet, 119–186.

²²³ Bajkai: Avar kori településrészletek, 412–418.

²²⁴ Farkas: Adatok, 73–93.

²²⁵ Skriba: 9. századi település, 209–244.

²²⁶ Gallina–Hornok–Somogyi: Vorbericht über die archäologische, 71–81.

²²⁷ A kutatócsoport tagjairól, munkálkodásáról, az első eredményekről lásd Takács Miklós: Az átalakulás évszázada. Települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein, 7–11. század. *Természet világa* 2016/1. [különszám] 68–71.

ri disszertációk formájában elkészített monografikus feldolgozások egy jelentős hányada esetében már a nyilvános védés is megtörtént,²²⁸ azaz, ezek az elemzések kiállták a szakmai kritika próbáját.

Az eredmények két megközelítésben is értékelhetők. Pozitív megközelítésben kimondható, hogy az utóbbi évek szakirodalmában több sikeres próbálkozás is regisztrálható a Kaganátus összeomlása utáni, azaz 9. századi horizont elkülönítésére, a Kisalföld délnyugati, illetve központi részén, a Duna–Tisza köze északi harmadában vagy az Észak-Tiszántúlon.²²⁹ Az eredmények Kárpát-medencei szintű számbavételét az nehezíti, hogy e sajátos horizont jellemzőit elsősorban regionális szinten lehet jól felismerni és leírni. Talán az is segítheti a regionális egységek elkülönítését, ha a 9. századi Kárpát-medence politikai térképét nem az újonnan kialakult uralmi képletek határai, hanem az egyes új központok „hatóköre” alapján rekonstruáljuk.²³⁰ Ez esetben ugyanis megkapjuk azokat a régiókat, amelyekre az új központok már nemigen tudtak hatni, így a 8–9. század fordulóján lezajlott háborúk után az avar kori lakosság viszonylag háborítatlanul tudott továbbélni, korábbi anyagi kultúrája, így többek között fazekassága továbbvitelével.

Negatív megközelítésben viszont az sem kétséges, hogy a kései avar korba keltezhető telepek esetében sajnos továbbra is gyakran megfogalmazódik egy kronológiai bizonytalanság – a cserépanyag több nagyságrenddel történt megszapordása ellenére is. A kései avar telepek felső lezárását, tehát az elhagyás időpontját rendszerint nem lehetett pontosan meghatározni, de joggal feltételezhető, hogy a 9. századba is átnyúltak.²³¹ Számos további példával lehetett a már Szőke Béla Miklós által lefektetett megfigyelést²³² alátámasztani, tehát azt, hogy a 8–9. század kerámiája egyetlen egységként szokott feltűnni a telepfeltárásokon – természetesen a 9. század elején alapított új központok²³³ és közvetlen

²²⁸ Merva Szabina: „...circa Danubium...” a késő avar kortól a kora Árpád-korig. 8–11. századi települések a Kisalföld középső részén és a Dunakanyarban. Bp., 2018. [Doktori disszertáció]; Pap Ildikó Katalin: Vas megye 9–12. századi településeinek kerámiája. Szombathely, 2016. [Doktori disszertáció]; Rác Tibor: Árpád-kori falusias települések Pest megye területén. Építmények, településszerkezet, települési formák. Bp., 2016. [Doktori disszertáció]; Takács Melinda: Egy kora középkori település a Nyírségben. Adatok a Felső-Tisza-vidék középkori településtörténetéhez. Szeged, 2018. [Doktori disszertáció.]

²²⁹ Pap: Koraközépkori településrészlet, 119–186.; Farkas: Adatok, 73–93.; Takács–Vaday: Avar edényégető, 7–104.; Vaday–Takács: Megjegyzések, 519–604.; Bajkai: Egy késő avar kori település, 9–44.

²³⁰ A 9. századi területi konstelláció vonatkozásában utal a centrumok szerepére az anyagi kultúra egyes területi egységei szerinti „kikristályosodása”. Lásd Szőke Béla Miklós: A határ fogalmának változása korai középkorban. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 183–187.

²³¹ Részletesen elemzi e jelenséget Takács–Vaday: Avar edényégető, 40–42.

²³² Szőke: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte, 181–203.

²³³ Az ilyen, újonnan felemelkedő központok legtipikusabb magyarországi példája Zalavár. Zalavár jelentőségét összefoglalóan ismerteti Szőke: *A Kárpát-medence*, 48–105. Az utóbbi évek kutatásainak egyik, igencsak pozitív fejleménye, hogy két további helyszín: Kaposvár–Kaposzentjakab, illetve Visegrád–Sibrik-hegy esetében sikerült olyan, 9. századi leletkontextusból származó leleteket kibontani, amelyek alapján joggal felvethető központként való azonosításuk. Vö. Online rövid beszámoló a kaposzentjakabi bencés apátság területén 2016-ban végzett régészeti feltárásról. *Archaeologia – Altum Castrum* 2017. 2–10. (<https://archaeologia.hu/content/archaeologia/460/molnar-szentjakab-2016.pdf>. A letöltés ideje: 2018. augusztus 30.); Buzás Gergely – Borusz Katalin – Merva Szabina – Tolnai Katalin: Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon/Archaeological investigations on Sibrik Hill at Visegrád. *Communications Archaeologicae Hungariae* (2017) 213–214.

környezetük kivételével. Így az 1990-es évektől egyre aktuálisabbá vált a kérdés, milyen mértékben „fedi át” egymást a Kárpát-medencében a 8. és a 9. századi edényművesség, különösen azon régiókban, amelyek az Avar Kaganátus összeomlása után, a 9. század folyamán nem váltak újabb hatalmi góccok hátszögévé. E jelenség felismerése nyomán terjedt el az avar kori, és különösképpen a kései avar kori telepek időrendi elemzésénél egy sajátos megoldás: a „felülről nyitott” időrendi lezárás alkalmazása.²³⁴ Az tehát, hogy a kibontott leletanyag elég határozottan jelzi egy-egy település 8., sőt adott esetben akár 7. századi indulását, azt azonban már nem, mikor is szűnt meg pontosan. Csak az állapítható meg több-kevesebb valószínűséggel, hogy a megszűnés időpontja a 8–9. század fordulójára tehető.

Úgy véljük, a kétféle, pozitív, illetve negatív előjelű megközelítés létezésének jogoságát egy-egy konkrét példával is érdemes alátámasztani. E ponton a negatívnak minősített példával érdemes indítani. Takács Melinda doktori értekezésében az M3-as autópálya egyik igen nagy kiterjedésű mentőátszátásának kora középkori fázisait dolgozta fel, tiszteletre méltó alapossgal. Értekezésének egyik alapkérdése az: vajon lehet-e a Nyíregyháza-Rozsrétszőlő-Szelkő-dűlői telepfeltárás 8–9., illetve 10–11. századi fázisa egyetlen népeség által lakott település két, időrendi szempontból egymást követő fázisa? Vagy pedig két olyan önálló, tehát eltérő népeség által lakott településről lehet szó, amelyet csak a közös mikrotopográfiai helyszín köt össze? Takács Melinda nagy körültekintéssel végbevitt elemzése nem hozott határozott eredményt arra vonatkozóan, hogy a két időrendi fázist több kötné össze, mint a közös települési helyszín. Az elemzés eredménye tehát – ha a továbbélés problémakörének a nézőpontjából szemléljük – nem hozott pozitív eredményt. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a 8–11. századi Kárpát-medence körülményei között a települési hely állandósága egészen mást kellett jelentsen, mint akár a középkor későbbi századaiban. Akár azzal számolunk, hogy a lelőhelyen egykor lakó népeség(ek) gazdálkodási módja a félnomad állattartás lehetett, akár pedig azzal, hogy szezonális (tehát téli-nyári), vagy csak időszakos szállásváltás zajlott egy valamivel már megtelepedettebb gazdálkodási mód keretei között, mindkét gazdálkodási mód magában foglalja a települési helyszín ciklikus változtatását, váltogatását. A 13. század előtt ugyanis – amint erre a közelmúltban Rác Tibor Ákos mutatott rá nagy pontossággal – még nem vált el egymástól a lakóhely funkciójú belterület és a munkahely funkciójú külterület, így a falusias települések mikrotopográfiai állandóságával sem érdemes számolni.²³⁵

Egy sajátos, bár összességében talán mégiscsak pozitívnak minősíthető példával egy fentebb már utalt lelőhely, a kompolt-kistéri-tanyai egyik kútjának a betöltésében kibontott leletegyüttes szolgálhat.²³⁶ E kútból a „kaganátus utáni” horizont edényanyaga is, de egy gömbölyű aljú, fémbográcsot utánzó alakú cserépbogrács 43 töredéke is előkerült. Sőt, ami e leletegyüttest valóban kronológiai szempontból relevánssá teszi: a korongolt, gömbölyű aljú bogrács darabjait a kút gödre által vágott, kis méretű, ovális objektum alján húzódo iszaprétegben sikerült meglelni. Vagyis e töredékek, joggal sejtethetően, még az

²³⁴ Az avar kori telepek keltezésének e sajátosságáról lásd Takács–Vaday: Avar edényégető, 40–42.

²³⁵ Rác Tibor Ákos: Az Árpád-kori települési formák változásai és terminológiája. *Studia Comitatensia* 1 (2014) 170.

²³⁶ Vaday–Takács: Megjegyzések, 519–604.

adott gödör használata idején kerültek ezen iszapos rétegbe, ami kizárja azt, hogy másodlagos eredetű hulladékként lehessen értelmezni őket. Mivel a gömbölyű aljú, fémbográcscot utánzó bográcsok Kárpát-medencei feltűnésével a 10. század második felétől, harmadik harmadától számolhatunk, e leletegyüttes erős érv amellelt, hogy igenis érdemes számolni azzal: a „kaganátus utáni” horizont meg-, sőt, túl is élhette a honfoglalást. Településrégészeti szemmel nézve viszont azt is ki kell emelni, hogy egyetlen kút későbbi használata még nem feltétlenül jelenti az adott település továbbélését, mert – amint erre egészen napjainkig vannak példák – kutak legelőkön, tehát településektől távol is kialakításra kerültek vagy használatban maradhattak.

Az elemzés lezárásaként az 1960-as évek közepéig szeretnék visszatérni az avar továbbélést taglaló szakirodalomban. Egy olyan időponthoz tehát, mielőtt még Bóna István – elfogadva az e tárgyban tett történelmi állásfoglalásokat – azt kezdte el hangoztatni, hogy Krum bolgár kán 9. század eleji hadjárata tulajdonképpen népirtás lett volna.²³⁷ Úgy vélem – osztva számos, a dolgozat különböző pontjain említett kollégám nézőpontját –, hogy az tudná továbblendíteni az avar kori telepek kutatását, ha a jelenleginél nagyobb figyelmet fordítanánk azokra a megnyilatkozásokra, amelyek az avarok kiirtásáról szóló auktorhelyeket nem kezelik kész tényként. E megnyilatkozások élére magának Bóna Istvánnak egy 1965-ös, még Váczy Péter és Györffy György népirtás-elméletének elfogadása előtt megfogalmazott gondolata kívánkozik: „E szűkös adatokból kiviláglik, hogy a Tiszántúlon, így Orosháza környékén is, az avar birodalom bukása után még évtizedekkel is avar lakossággal számolhatunk. (...) S ha ennek bizonyítására régészeti módszereink egyelőre elégtelenek is, feltételezhetjük, hogy egyes avar csoportok megélik a magyar honfoglalást.”²³⁸ Sőt felfogásunk szerint nem lenne felesleges, ha – az így gondolkodó kutatók örömdetesen gyarapodó számát növelve – minél többen azon is eltöprengenénk, kiterjeszhető-e az idézett vélekedés a Tiszántúl középső harmadának más tájaira, vagy esetleg a Duna–Tisza köze középső, illetve északi harmadának különböző mikrorégióira is,²³⁹ oly módon gondolkodva a 9. század régészetéről, és benne a településrégészetéről is, hogy a Kárpát-medence központi, síksági részének az egyes régióit az alábbi két kategória egyikébe osztjuk be, vagy azon kistájak közé, ahol érvényesült egy-egy újonnan kialakult hatalmi központnak az anyagi kultúrát is átalakító szerepe. Esetleg ama régiók közé, ahol ilyen hatás híján az avar korban már kialakult anyagi kultúra folytatódott tovább, mondhatni „poszt-kaganátusi” keretek között.

²³⁷ Bóna: *Cunpald fecit*, 323–324.; Uő: *A népvándorlás kor*, I. 343.

²³⁸ Bóna: *Késő római*, 126.

²³⁹ Talán szörszálhasogatásnak is tűnhet, mégis érdemes leírni, hogy e megközelítés Bóna Istvántól azután sem volt teljesen idegen, hogy az 1960-as évek második felében Deér József nézetrendszerét tette magáévá. Elgondolása a 9. századi avar továbbélés kérdésében ciklikusan változott, így az 1971-es szakirodalmi áttekintő munkájában ismét egy „optimista” megközelítést részesített előnyben. Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 324–329.

SÁTORHELY VAGY MAJS? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtárságának lokalizálása

PAP NORBERT – KITANICS MÁTÉ – GYENIZSE PÉTER –
SZALAI GÁBOR – POLGÁR BALÁZS

SÁTORHELY OR MAJS?

The Environmental Features of Földvár – Localizing the Central Area
of the Battle of Mohács

Földvár is a medieval community with a large estate to the south of Mohács. According to István Brodaries's report on the Battle of Mohács, the centre of the clash was here in 1526. The exact location of this village has been debated for about a hundred years. The authors of this paper examined the geographical references of medieval and modern sources and compared them with the features of the reconstructed landscape from sixteenth- and seventeenth-century sources, based on old maps, written sources and geoinformation modelling. Based on this, it was established that the environment of Majs does not correspond to the geographical features of medieval Földvár and that the description of the battle site also points to Sátorhely as the likely location. The village was somewhere in the administrative area of today's Sátorhely, and the boundaries of the estate were clearly identifiable as the area connected to the "great ditch" north of the village, to the Danócz marsh / Vizslaki meadow in the east and to the valley of the Borza Stream in the west.

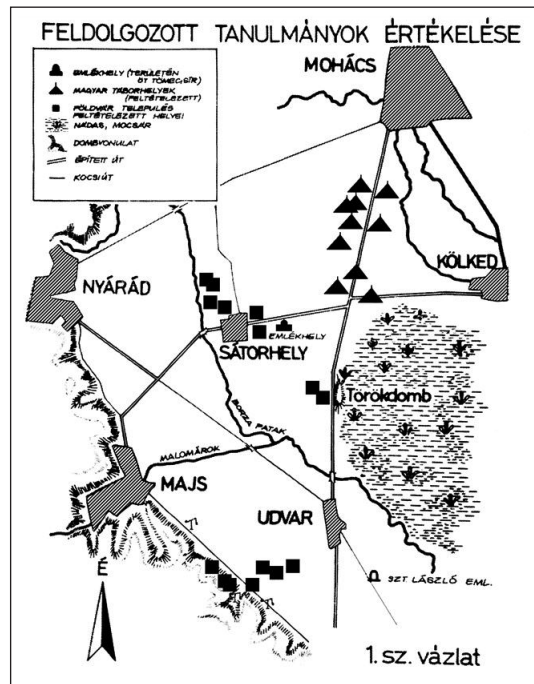
Keywords: the Battle of Mohács (1526), Földvár, Sátorhely, Majs, landscape reconstruction, maps

A mohácsi csatater kutatásának hosszú ideje a legfontosabb viszonyítási pontja a Brodaries által említett Földvár falu és templomának helye. Ennek megfelelően számos koncepció született a település elhelyezkedésére vonatkozóan. Két főbb megközelítés emelhető ki. A „civil” történészek – elsősorban a középkori, latin nyelvű oklevelekre

Gyenizse Péter, docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos főmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos tanácsadó, MTA BTK TTI. Polgár Balázs, régész, gyűjteménykezelő, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című (az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló) projektje keretében készült.

támaszkodva – igyekeztek a szomszédsági viszonyok és a bizonytalan tartalmú tájlelemek számbavételével meghatározni a település legvalószínűbb helyét. A másik megközelítés katonai nézőpontú, amelynek alapja az 1526. évi csatáról készült kevés és részben szubjektív forrás elemzése. Az ennek révén kialakult „belső kép” alapján próbálták a kutatók az annak leginkább megfelelő helyeket megtalálni. Ebből is több változat született. A felvetések ugyan nem különíthetők el tisztán „civil” és „katonai” hipotézisekre, de a katonatiszti előélettel bíró szakírók uralták a vitát, elsősorban az első és második világháborús tapasztalatok biztosította tekintélyre alapozva.

A mohácsi síkon található Földvár falu lehetséges elhelyezkedésére vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes. Arról, hogy pontosan hol is fektült ez a település, amelynél az összecsapás centruma volt, számos feltételezés látott napvilágot mind a tudományos szaksajtóban, mind pedig laikusok írásaiban. N. Ipoly Mártának a *Hadtörténelmi Közleményekben*, 1977-ben közölt írása,¹ annak csatolt térképe áttekintést ad a különböző elképzelések topográfiájáról (1. ábra). Ábráján tizenöt különböző Földvár nevű helyet jelölt meg, két csatatérre alkalmasnak tűnő, sík térségben csoportosulnak. A kiterjedt síkságon Sátorhely településnél szorosabban egymás közelében hat, illetve kisebb távolságra innen, délkeleti irányban, a Vizslaki-rét mellett még további kettő helyszín fekszik. A másik lehetséges csatahelyet a nyugati tereplépcső mentén, Majs-tól délkeletre feltételezték, ahol egyes szerzők hét potenciális Földvár településhelyet valószínűsítettek. Az N. Ipoly-féle tanulmány megjelenése óta egy további, tizenhatodik helyszín merült még fel. Ez a faluhelyek második csoportjához tartozik; a mellette érvelők az 1990-es évek óta a majsai katolikus templomtól kisebb távolságra, északkeletre fekvő középkori falunyomot tekintik Földvárnak.²

1. ábra. N. Ipoly Márta térképe a mohácsi csatátér lehetséges Földvár-helyeiről³

¹ N. Ipoly Márta: A mohácsi csata és csatátér megválaszolatlan kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények* 24 (1977) 206–222.

² Négyesi Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107 (1994) 4. sz. 62–79.

³ N. Ipoly: A mohácsi csata, 208.

Mivel vizsgálatunk célja az 1526. évi csata lokalizációja, azon belül is a táborok, a felvonulási utak, a harcrendek elhelyezkedésének, a fegyveres harc helyszíneinek és a menekülés útvonalainak a meghatározása, így Földvár kapcsán meglehetősen nagy, összecsapásra alkalmas helyszín központi fekvésű elemét kell keresnünk. Ez egyébként a vizsgálatainkat megkönnyíti, hiszen a két oldalon, együttesen mintegy százezer fő részvételével vívott csata elhelyezésére nem tizenöt vagy tizenhat, hanem csak két sík terep jöhet szóba. Az egyik a Borza-pataktól északkeletre, a Duna menti mocsártól nyugatra található. A másik a síkság nyugati részén, a Borza-pataktól délnyugatra, Majs keleti előterében fekszik. A jelen vizsgálat során a két lehetséges síkot és faluhelyet hasonlítottuk össze.

Szakirodalmi áttekintés

A Földvár falu helyével kapcsolatos tudományos vitában 1926-ban, a csata 400. évfordulója idejére datálható felbuzdulás idején következett be jelentős fordulat. A kutatók többsége az 1920-as évekig egyetértett abban, hogy a település helye nem más, mint a későbbi Sátorhely (Földvár) major.⁴

Előbb Gergely Endre főhadnagy vetette fel, hogy a kérdéses falut máshol kellene keresni, majd Gyalóky Jenő alezredes írt tanulmányt *Földvár* címmel, amelyben összegezte a korabeli vitákat, kialakítva saját álláspontját is.⁵ Úgy vélte, hogy a névegyezésen kívül minden más érv az ellen szól, hogy az egykori falu és a 18. századi major között kontinuitás állna fenn. Így amellett érvelt, hogy valahol a Borza-pataktól délre kell keresni. Ugyancsak 1926-ban jelentkezett elgondolásaival Halmay Barna százados, aki Gyalókyval párhuzamosan jutott arra a következtetésre, hogy Földvár valahol Sátorhelytől délebbre feküdt.⁶

Gyalóky Jenő fentebb említett munkájában azt írta,⁷ hogy egy közelmúltban végrehajtott alaposabb kutatás bebizonyította: nem Sátorhely majornál volt a csata. Nem adta meg pontosan, mire gondol, de a szöveg kontextusából kiderül, hogy főként Gergely Endrének a Törökdombon végzett régészeti vizsgálataira célozhatott. Ugyanakkor megemlítette Halmay nevét is, aki szerinte másoktól függetlenül jutott ugyanerre a következtetésre.⁸

A 400. évfordulót megelőzően Gergely Endre valóban ásatásokat vezetett a Törökdombon, de a munkálatok csalódást okoztak: nem sikerült megtalálnia az – Evlia Cselebi

- ⁴ Vö. Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (1889) 177–208., 441–462.; Leopold Kupelwieser: *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526*. Wien–Leipzig, 1899.; Németh Béla: A mohácsi véstől a török kiűzetéséig. In: *Baranya multja és jelenje*. II. Szerk. Várady Ferenc. Pécs, 1897. 393–496.; Szurmay Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban*. Bp., 1901.; Ortvay Tivadar: *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Bp., 1910.; Hummel Gyula: Földvár. *Dunántúl* 1926. július 23.
- ⁵ Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.; Gyalóky Jenő: Földvár. *Hadtörténelmi Közlemények* 27 (1926) 290–300.; Vö. Uő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv*, 193–276.
- ⁶ Halmay Barna: *Az 1526-iki mohácsi csata és igazi helye*. Debrecen, 1926.
- ⁷ Gyalóky: Földvár, 291–293.
- ⁸ Vö. Halmay: *Az 1526-iki mohácsi csata*.

által említett⁹ – oszmán halottak maradványait, csak főként római és kevés középkori leletet azonosított be. Ez Gergely szemében teljesen lerombolta a Sátorhely-központú csatater legitimációját, ezért felvetette, hogy a csatateret és egyben Földvár falut is máshol kell keresni.

A tűzértiszt Gyalókey olyan magaslatot keresett, amelyek kielégítették a csatáról kialakított „belső képére” vonatkozó igényeit. Mivel Sátorhelyet túlságosan „laposnak” tartotta, a Brodarics-féle leírás alapján markánsabb terepi egyenetlenségeket, domborzatot várt el a csata lehetséges helyétől. Úgy vélte, hogy a 18. századi forrásokban olvasható Földvár pusztára (*praedium*) beköltözött telepések a már régen elpusztult településről mit sem tudhattak, és nem áll fenn folytonosság a névhasználatban, ezért a középkori Földvár nem itt állhatott. Úgy gondolta, hogy csak a Borzán túl, déli és nyugati irányban vannak olyan helyszínek, amelyek megfeleltethetők a csataternek (2. ábra). Ám e helyeken a modelljében szereplő Földvár maradványai nem kerültek elő, és ebből következően a csatarendet sem tudta ellentmondásmentesen rekonstruálni.

A csata kutatásának következő nemzedéke Gyalókey gondolatait vitte tovább. Az ütközet helyét Perjés Géza¹⁰ délebbre, a síkság szélén húzódó teraszperemnél feltételezte, míg Bende Lajos¹¹ a peremre, de a Dunához közelebb tette a maga rekonstrukciójában. Az előbbieken túl további helyszínek is felmerültek naiv interpretációkban, jellemzően ezek is a síkság déli részén.

A Gyalókey-féle diszkontinuitás-tézist az sem rengette meg, hogy a Gergely-féle kutatásokban keresett halottak egy része Sátorhely mellett, az 1960-as és 1970-es években öt tömegsírban kerültek elő. A feltáró régészek a testeket jobb híján a keresztény tábor őrzők maradványainak vélték. Az első két tömegsírt azonosító Papp László régész sajátos, különálló nézetet képviselt, mivel Földvár falu helyét a mai Újistálló közelében feltárt középkori településsel azonosította. Ugyanakkor a csata centrumának tekintett falut ő is a tereplépcső Majstól délre fekvő részére tette, az egykor ott létezett és elpusztult Merse falu helyére. Ezzel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy Brodarics a nevet illetően tévedett.¹² Bár középkori fegyvermaradványokat is talált, az áttörés ezúttal is elmaradt.

Az 1990-es években a technológiai lehetőségek bővülése – főként a fémkereső detektor használata – új korszakot nyitott a kutatásban. Előbb Négyesi Lajos hadtörténész, majd Bertók Gábor, Szabó Máté, Szajcsán Éva és Gáti Csilla régész az 1990-es évek elején

⁹ Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 6. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu–Dizini. Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı. İstanbul, 2002. 112–113. Korábbi hiányos és hibás magyar fordítása: *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1904. 196., 192. A vonatkozó új fordítást lásd Pap Norbert – Fodor Pál – Kitanics Máté – Morva Tamás – Szalai Gábor – Gyenizse Péter: A mohácsi Török-domb. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 332–333.

¹⁰ Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979.

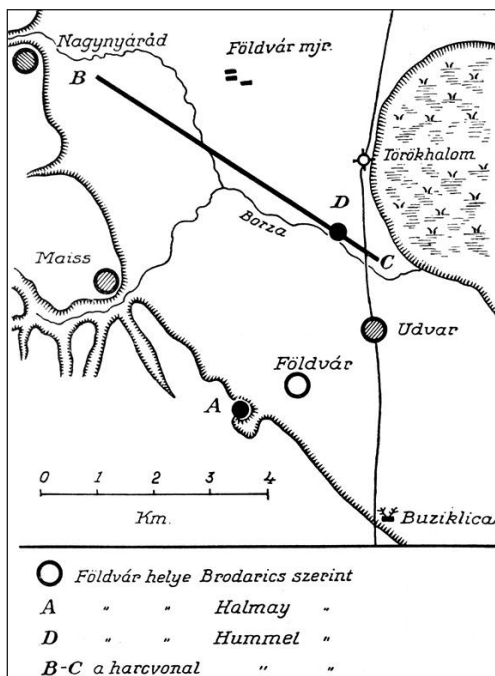
¹¹ Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 532–567.

¹² Papp László: A mohácsi csatahely kutatása. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*. 1960. Szerk. Dombay János. Pécs, 1961. 197–253.

és 2009 óta,¹³ több hullámban végzett munkája során egy újabb helyen, a mai Majstól északkeletre tárt fel és gyűjtött be akár a mohácsi csatához is köthető tárgyakat, fegyverek töredékeit, illetve vizsgálta egy már jóval korábban azonosított egyutcás falu maradványait.¹⁴ Az említett szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy ez volt a középkori Földvár falu.

Összefoglalva ez eddigieket: az 1920-as évektől kezdődően a szakirodalomban arra nézve konszenzus alakult ki, hogy Földvár nyomait valahol délen vagy nyugaton kell keresni, és nem zajlott érdemi vita arról, volt-e Sátorhelynek középkori előzménye, és hogy ez azonos lehetett-e Földvárral.¹⁵

Úgy véljük, hogy a település helyének meghatározásában, a kérdés eldöntésében csak a források földrajzi tartalmának feltárása, a telepítési tényezők vizsgálata, a tájrekonstrukció és a régészeti jelenségek együttese segíthet.

2. ábra. Gyalóky Jenő Földvárra vonatkozó helyértelmezése (1926)¹⁶

¹³ Szabó Máté – Bertók Gábor – Gáti Csilla – Szajcsán Éva: A mohácsi csatater kutatása – az első országos fémkeresős szakmai hétvége és tanulságai. *Magyar Régészet* 2016. nyár 1–7. (http://files.archaeolingua.hu/2016NY/Szabo_et_al_H16NY.pdf. A letöltés ideje: 2018. 04. 28.)

¹⁴ A Majstól északkeletre található településfoltot Papp László már az 1960-as években azonosította. Az 1968. évi régészeti jelentésében így fogalmazott: „Nem lehet vitás, hogy a középkori falutelepülés maradványai a feltehetően itt a mohácsi csata alkalmával elpusztult Majsa falu emlékét tartották fenn. A falu újratelepülése utóbb a mai község helyén ment végbe. – Mindezzel kapcsolatban közelebről megvizsgálandók a középkori településhelynek mintegy folytatásaként a mai Malomárkon túl, északra, már az előző években történt terepbejárásaink alkalmával felfedett középkori település nyomai is.” Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár, Majs, 1167–83. 3. Teóriáját 1969-ben a régészeti füzetekben is publikálta a következőkkel: „Megtaláltuk a középkori Majsa község települési helyét a mai falu K-i szélétől néhány száz m-re, mintegy 400 m É–D-i kiterjedéssel.” Papp László: Majs. In: *Az 1968. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek*. I. 22. Szerk. Sz. Burger Alice. Bp., 1969. 83.

¹⁵ Bende: A mohácsi csata; Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975; Perjés: *Mohács*; B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006.; Bertók Gábor – Polgár Balázs: A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 919–928.

¹⁶ Gyalóky: Földvár, 297.

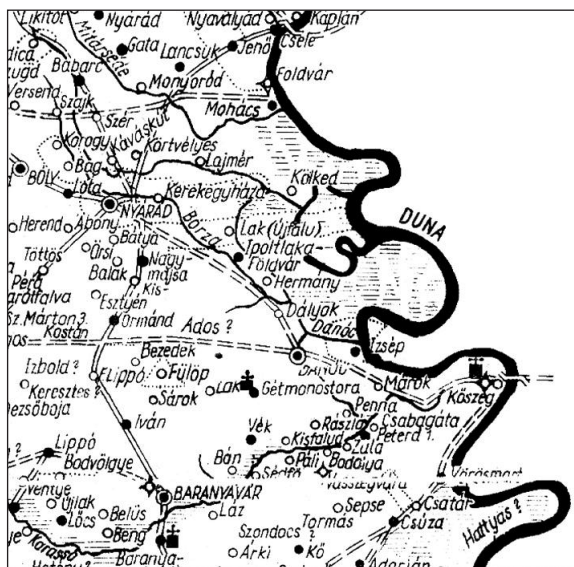
A középkori Földvár földrajzi jellemzői az írott történeti források alapján

Gyalókeynak a csata centrumát a Borza-pataktól délre helyező argumentációjában is megbújik az az érvelés, hogy Földvár birtokának határai a középkorban alakultak ki. Így ír erről: „Ez a Földvár nevű terület 1338-ban, egy hosszas birtokper következményeként, kettészakadt. Északi része – 'Lak seu Wyfolou' – az eddigi birtokosoké, a Becheyeké maradt. Déli felét a szekszárdi apátság kapta. Ezt hajdanában Ipolthlokanak, 1338-ban már Feuldwarnak hívták. A két birtok között a Borza-patak (akkor: Barza) jelezte a határt. Ebből tehát máris bizonyos az, hogy Földvár egész területe 1338-tól fogva – a Borzától délre esett, ennél fogva a keresett falunak is ott, a pataktól délre, kellett lennie.”¹⁷ Az iratok alapján tehát úgy ítélte meg, hogy a szekszárdi apátság birtokába visszakerült terület a Borzától délre volt, és annak a központját nevezték Földvárnak.

Györffy György a középkori oklevelek alapján arra jutott, hogy Ipoltlaka-Földvár a Borza északkeleti oldalán feküdt. A pataktól nyugatra jelöli Nyárad, Bátya, Nagymajsa és Kismajsa településeket (3. ábra). A térségi topográfiát illetően Györffy rekonstrukciója remek. Az utakra vonatkozó interpretációja azonban a mohácsi csatával kapcsolatos kérdésekben aligha válhat támponttá. Jól ismert, hogy az oszmán csapatok Baranyavár felől érkeztek Buziglicára (Györffy térképén a délebbre fekvő Lak mellett kellene lennie), és ott váltak szét két irányba. Ez az út azonban a térképen nem is szerepel, pedig még a római időkben építették ki a *limes* támogatására, így létezését nem lehet kétségbe vonni.¹⁸ Györffy a Nagymajsa és Földvár között húzódó, a Kismajsa és Nagymajsa birtokok között

¹⁷ Gyalókey: Földvár, 291.

¹⁸ A kutatás során tisztázni kellett a Lajmér-patak esetleges befolyását a csata lefolyására. Az utóbbi csak egy időszakos vízfolyás volt, amely nyugatról keletre haladva a Kölkedi-csárdánál keresztezte az észak-budai utat. Az első katonai felmérés azt írja róla, hogy nyaranként kiszárad. A térség két fő vízgyűjtő területe (a Borzái és a Lánycsók-pataké) közé beékelődve egy kicsi vízgyűjtő található, az táplálta (Babarci-völgy). Miután a vízrendezést követően már egyáltalán nem volt utánpótlása, teljesen el is apadt, így 1938 körül a medrét beszántották. 1526-ban feltehetőleg volt benne víz, de csupán a töredéke a Borzáéknak. – Ami az utakat illeti, a vízrendezés előtti időszakból van leírásunk a délről (Dályok felől) Nagynyárad felé vezető útról, ami a Borzától nyugatra halad. Az első katonai felmérés Sátorhelynél feljegyezi (1783), hogy a rétek itt északi irányban mocsarasak. A Nyárad felé vezető út a mocsarak és a „kellemetlen rétek” miatt rossz. Ez még a második katonai felmérés idején is vizenyős terület volt (1858), pedig már előrehaladt a vízrendezés. Vizsgálataink szerint a Borza-patak völgye Sátorhelytől nyugatra volt a legjobban elmoszarosodva, ahol 300-500 méter is lehetett a vizenyős terület szélessége esős időben. Ebből pedig az következik, hogy az út a középkorban csak száraz időkben volt használható, ha a Borza megáradt, akkor nem. A térségbeli fő észak-déli út nem ez, hanem a Borza keleti oldalán lévő római eredetű hadiút volt, melynek régészeti bizonyítékai is vannak. – A régészeti bizonyítékok mellett a 17. század végi térképi ábrázolások is azt erősítik, hogy a Mohács és Baranyavár közötti csapatmozgások során az ősi hadiutat használták. Ezek közül a keresztény seregek törökellenes hadmozdulatait ábrázoló, 1691. július 15-i táborhelyet feltüntető térképen a csapatok a Törökdombtól (Wachthügel) délre, a Duna és a hadiút között táboroztak. A Mohácsról induló és Baranyavár felé tartó hadiút mellett a „Weeg nacher Baranivar” felirat látható. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Veldt Lager zwischen Mohaz und Baranivar den 15. July 1691. [H III c 182/37]. A siklói uradalomról 1700-ban készített térképen a Mohácsról Baranyavárra tartó fő közlekedési út szintén a hadiutat követi. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratos Térképek (= OSZK Kt), [TK 2145]. Universum dominium Siklossiense modo divisum in quator partes.

3. ábra. Ipoltlaka-Földvár környezete
Győrffy György térképén (1963)¹⁹

elválasztó szerepet betöltő utat sem ábrázolja, amiről azonban pont az a forrás ad tájékoztatást, amelynek alapján az 1338-as birtokmegosztást ismerteti.

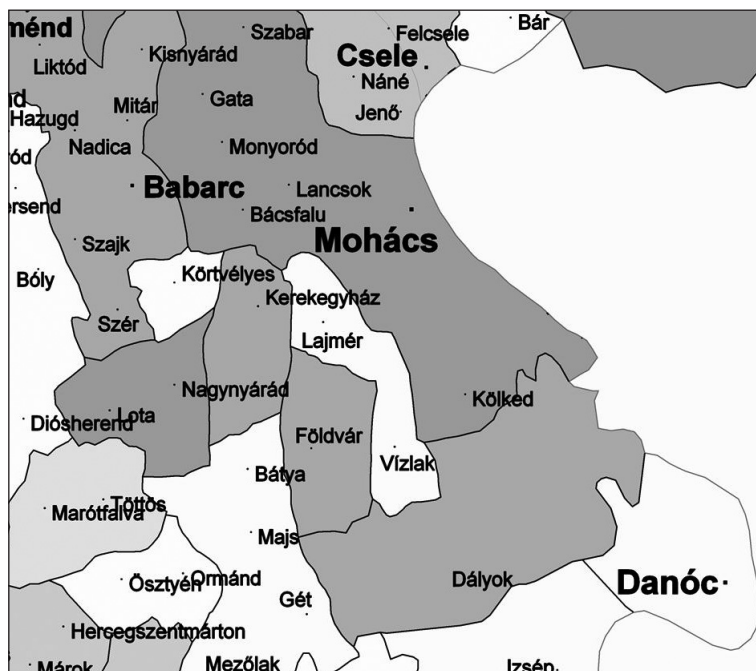
Bende szintén számos középkori oklevelet tekintett át, és térképet is készített, amelyen elhelyezte a középkori oklevelekben említett helységeket. Ő is az 1338-as birtokmegosztás kapcsán született ítélet alapján határozta meg Földvár helyét az alábbi módon: „... Majstól, helyesebben Kismajstól keletre a domb alatt semmiféle más falu, csakis Földvár állhatott.”²⁰ Papp László régésszel vitatkozva, az oklevelekben talált utalások alapján arra a következtetésre jutott, hogy az újkori Földvár pusztja területén Földvár nevű település nem állt. Bende a Mohácsi-síkságot nyugatról határoló tereplépcső elé helyezte a kérdéses települést, a Borza-pataktól nyugatra, Kismajstól keletre. Úgy vélekedett, hogy a Papp által feltárt, Majstól délkeletre fekvő középkori település valójában Kismajsa volt.

Engel Pál a 15. század végén Földvár birtokot úgy ábrázolja a térképén, hogy azt nyugatról Kerekegyháza, Bátya, Majs, északról Lajmér, délről Dályok, keletről pedig Vízlak határolja (4. ábra).

Jelen vizsgálatban hipotézisünk úgy szól, hogy a keresett település a Duna menti mocsárvidékhez közel, attól nyugatra, egy kisebb kiemelkedésen helyezkedett el. Mivel a község több száz éven át – még a háborús körülmények ellenére is – fennmaradt, telepítő tényezői olyan erősek lehettek, hogy lakosai érdemesnek tartották többször is újjáépíteni. A jelentős kiterjedésű birtoktest, amelynek központja volt, feltételezi, hogy jó közlekedési

¹⁹ Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. I. (Térképmelléklet: Baranya vármegye a XIV. század elejéig.)

²⁰ Bende: *A mohácsi csata*, 540.

4. ábra. Földvár birtok és szomszédságai a 15. század végén Engel Pál szerint²¹

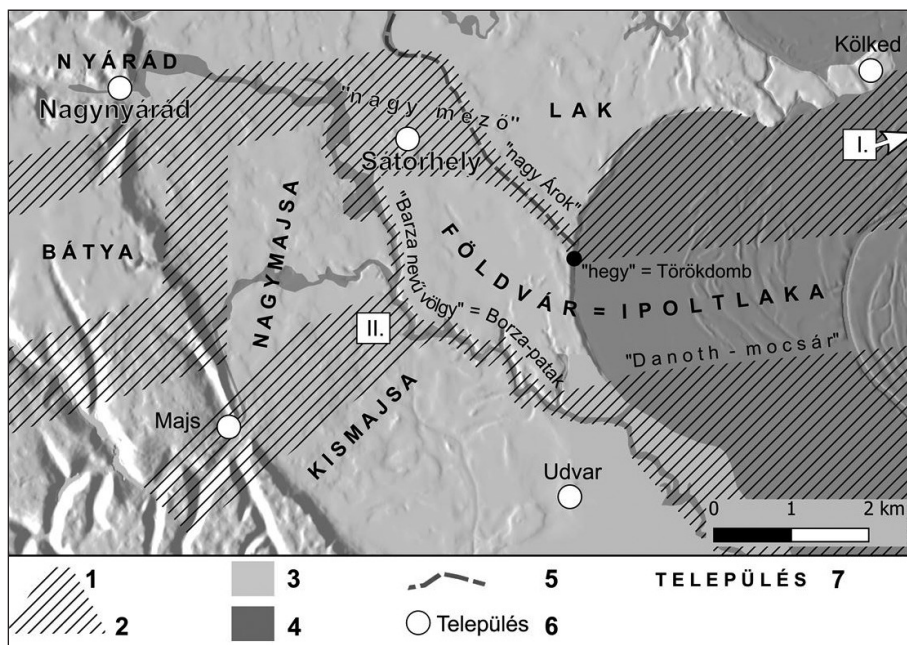
adottságai lehettek, amit nem utolsósorban a csata eseményei is alátámasztanak. A középkori oklevelek több alkalommal is említik, így tulajdoni viszonyai mellett a birtok határaitól, illetve a szomszédos birtokokhoz fűződő kapcsolatairól is meglehetősen világos képünk van. Mivel a korábbi kutatások ugyanabból az iratcsoportból más és más következtetést vontak le, azt látjuk célravezetőnek, ha nagyon szorosan követjük az eredeti dokumentumoknak a földrajzi környezet stabil természeti elemeire, illetve a régészet által már feltárt objektumokra vonatkozó utalásait, és ezek alapján a lehető legpontosabban hajtjuk végre azok azonosítását.

Hangsúlyozzuk, hogy nem célunk a Mohácsi-síkság középkori birtokait érintő határok topográfiai tisztázása. A jelen vizsgálat során abban az egyetlen kérdésben kívánunk állást foglalni, hogy Gyalókay vajon joggal állította-e, miszerint Földvár területe 1338-at követően a Borza-völgyétől délre terült el. Csupán a Borza-patak határszerepének tisztázására vállalkozunk, minden más felvetésünk kizárólag a térség történeti földrajzi viszonyaival kapcsolatos további gondolkodás alapjául szolgálhat kiindulópontként.

Földvár első okleveles említése, Ipoltlaka formában, 1223-ból való.²² 1337-ben Pál országbíró tudatja: Tábor fia Gergely 1223-ban elismerte, hogy a szekszárdi apátság kincs-

²¹ Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* Bp., 2001. CD-ROM.

²² *A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo.* I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Bp., 1871–1931. VII/1. 1.

5. ábra. Földvár birtoknak a Dunától nyugatra lévő határai az 1338-as határjárás szerint
Jelmagyarázat: 1 = földrajzilag jobban lokalizálható határszakasz, kisebb bizonytalansággal; 2 = földrajzilag rosszabbul lokalizálható határszakasz, nagyobb bizonytalansággal; 3 = a Baranyai-dombság és a Mohácsi-sík ármentes terasza; 4 = patak völgyek, valamint a Duna mocsaras, vízzel borított ártere; 5 = a mára nagyrészt feltöltődött egykori folyómeder; 6 = jelenlegi települések központja és neve; 7 = az ábra címében szereplő határjárásban megnevezett településekhez tartozó birtoktest, közigazgatási terület; I. = Örvény-fok [Ewrem] Kölkedtől keletre, a térkép határán túl; II. = a Nagymajsról Ipoltlakára vezető út feltehetőleg a majsi vízfolyás (ez nem azonos a mai Malomárokkal) Borzába torkollása alatti szakaszon keresztezte a Borzát. Ezt mutatja az első katonai felmérés is. Erre enged következtetni a légi- és műholdfelvételeken beazonosítható Nagymajsa főutcája is.

tarából rabolt, ezért II. András király Gergely Ipoltlaka nevű *praedium*-át a szekszárdi apátságnak adta. Ezután azt az egyháztól elidegenítették, az Ipoltlaka nevet Földvárra [Feuldwar] változtatták. Becsei Imre azt állította, hogy királyi adományból birtokolta. A Becseiek ezt – mármint hogy a szekszárdi apátság birtokát bitorolnák – cáfolták, mondván Földvárt sohasem nevezték Ipoltlakának. Végül elismerték, hogy Ipoltlaka, másképpen Földvár, a szekszárdi apátságot illeti, de mert azt a saját birtokaik veszik körül, kéri a határok pontos kijelölését.²³ Két, egymást kiegészítő határbejárásra került sor. Az alábbiak szerint tisztázták Nagymajsa birtok határait: „... a határ először és főképpen²⁴ kelet

²³ *Anjou-kori oklevéltár.* I–. Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged, 1990–. XXI. 654. sz. 374–376.

²⁴ Itt is *meta principalis*-ről van szó, csak ez alkalommal így fejezték ki.

felől a Borza-völgyben kezdődik, ahol három föld-határjel található egy útnál amelyek a következőképpen választanak szét: az első kelet felől a szekszárdi egyház egykor Ipolitlakának most pedig Földvárnak nevezett birtokát, a második észak felől Becsei Imre fiai, Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa birtokát, a harmadik pedig dél felől a fentemlített kismajjai nemesek már említett birtokát [Kismajját] különíti el; innen egy ideig nyugati irányba megy egy útnál lévő kettős földhalom-határjelhez, mely út Nagymajjáról Ipolitlakára vezet, ennek az útnak a déli oldalától kezdve a délre eső rész a kismajjai nemesek földjét különíti el, észak felé pedig a fentemlített Töttös és Vesszős Nagymajsa birtokát határolja; ezután egyenesen nyugati irányban halad egy nagy útig, mely Danóc városba²⁵ visz, az út nyugati oldalánál két földhalom-határjel van, amelyek közül az észak felé eső Nagymajsa birtokot, a dél felé néző pedig Kismajsa birtokot különíti el, innen egyenesen nagy távolságra nyugat felé [menet közben] egy határjel érintésével egy úthoz ér, mely út tudniillik Nagymajjáról megy Kismajsára a templom felé, ennek az útnak a keleti oldalán két földhalom-határjel található, melyek közül az észak felé eső a fenti Töttös és Vesszős mesterek már említett Nagymajsa nevű birtokát, a másik, dél felé néző pedig a kismajjai nemesek [földjét] különíti el, innen egyenesen nyugati irányban halad egy hegyig, azon [ti. a „hegytetőn”] két igen régi földhalom-határjel van, melyek közül az északi Töttös és Vesszős mesterek, a déli pedig a fentnevezett kismajjai nemesek birtokát határolja el, innen tovább egyenesen nyugati irányba megy egy völgyön keresztül, és felfelé haladva bemeleg az erdőbe, itt egy útba torkollik, az út mindkét oldalán egy-egy földhalom-határjel van, melyek közül az északi Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa birtokát, a másik, dél felé eső pedig a kismajjai nemesek földjét különíti el; ezután nyugati irányban ezen az úton megy két földhalom-határjelig, melyek az út egy-egy oldalán helyezkednek el, amelyből az északi Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa, a déli pedig a kismajjai nemesek birtokát választja el; innen nyugatnak [tartva] a Benedek-fiak, János és Péter földjét éri el, és itt elkanyarodva észak felé egyenesen haladva a Faydas-szeg erdőbe, István, László és Gergely bátyai nemesek földjéhez menve északi irányban két földhalom-határjelhez ér, amelyek közül a déli Nagymajsa birtokot, az északi pedig Bátya földet,²⁶ tudniillik a fent említett László és István nemesek birtokát különíti el; innen észak felé halad²⁷ [s] beletorkollva egy igen régi útba, az út mindkét oldalán egy-egy földhalom-határjel van, amelyből a déli Töttös és Vesszős mesterek birtokát, az északi pedig a bátyai nemesek [földjét] különíti el; majd ugyanezen az úton észak felé nem nagy távolságra két, az út két oldalán emelt földhalom-határjelhez ér, s ezen az úton menve tovább észak felé két földhatárjelhez ér, amelyek az út északi oldalán helyezkednek el; innen

²⁵ „... ad civitatem Danoch vocatam...” A szóhasználat ellenére, jóllehet vásáros hely volt, valószínűleg nem volt több népesebb jobbágyfalunál. Erre mutat, hogy a pápai tizedjegyzék szerint plébánosa 1333-ban 16 garas, azaz 80 báni dénár tizedet fizetett, míg Majsáé ugyanekkor 100 báni dénárt. Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország*, I. 264–265., 296., 338.

²⁶ Bathya, Bátya: a mai Majs falutól északra feküdt, Alsó-Batin és Felső-Batin alakban maradt fenn a neve.

²⁷ A *vadit ad septemtrionalem plagam* meglehetősen [a birtok] északi oldalát jelenti. Az, hogy a határjárás lejegyző hiteleshelyi kiküldött az *ad partem septemtrionalem* és az *ad septemtrionalem plagam* fordulatokat a határ e szakaszán felváltva használja, talán szántóföldi táblák mentén haladó, „lépcsősen” északnak tartó határra utal.

északi irányba egy földhalomból emelt határjelig megy, s tovább északi irányban két földhalom-határjelig megy, melyek közül a déli a fenti Töttös és Vesszős Nagymajsa, az északi pedig a bátyai nemesek [birtokát] különíti el; itt keleti irányba fordul, egy völgybe leszállva e hegy lábánál elér egy utat, s ott az útnál két föld-határjel van, amelyből a déli Töttös és Vesszős mesterek, az északi pedig a bátyai nemesek birtokát határolja; innen egyesén megy kelet felé – menet közben sok földhatárjelet érintve – két földhalom-határjelig, amelyek közül a déli Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa földjéé; majd innen észak felé fordul, s egyenesen nagy távolságot bejárva két földhatárjelig megy; ezt követően észak felé ismét jókora távolságot bejárva elér két földhalom-határjelhez, amelyek közül az egyik kelet felől Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa, a másik pedig nyugat felől a bátyai nemesek birtokát különíti el; e határjeleknél a határ véget ér, és [itt a határ] kapcsolódik a pécsi püspökség Nyárad nevű földjének²⁸ határához.”²⁹

A határjárás alapján Nagymajsa birtok határainak pontosítása a Borza-völgyéből indult, egy Ipoltlaka és Nagymajsa között húzódó, nyugatra tartó út mentén. A leírás szerint a határbejárás kiindulópontján Földvár keletre, Kismajsa délre, míg Nagymajsa északra fekszik. A határ pontosan nem azonosítható távolságig nyugatra halad, majd északnak fordul. Nagymajstól északra Bátya föld fekszik, melyet előbb déli határai mentén, majd keletről övez a nagymajjai határ. Északon a határ Nyárad birtokkal is érintkezik, ott záródik a leírás.

A Lak és Nagymajsa nevű Becsei-birtokok Földvárral közös határait 1338 januárjában ugyancsak határjárás tisztázta. Ebből kiderül, hogy Nagymajsanak a fenti leírásból hiányzó keleti határa maga a Borza-völgy. A Becsei-birtokot (északon Lak, nyugaton Majsa) a szekszárdi apátság birtokától az alábbiak szerint különítették el: „... az egykor Ipoltlakának, most pedig Földvárnak nevezett birtokot határjelei az alábbiak szerint különítik el: az első és fő határjel a Nagy-Duna³⁰ mellett nyugat felől kezdődik két fűzfa fölött, melyek alatt két földhalomból emelt határjel van, az egyik a szekszárdi egyház egykor Ipoltlaka, most Földvárnak nevezett birtokát különíti el dél felől, a másik pedig észak felől a fent említett Töttös és Vesszős mesterek Lak nevű birtokát határolja, innen a fent említett határjelek érintésével a Duna-szigeten³¹ nyugati irányban haladva [a határ] két jegenyefához ér, melyek alatt két földhalom-határjel található, amelyek közül az egyik dél felől a szekszárdi egyház fent említett birtokát [azaz Földvart]; a másik pedig észak felől a fenti Töttös és Vesszős mesterek előbbi birtokát [Lakot] határolja; ezután nyugatnak tartva két fűzfához megy, amelyek alatt két földhalom-határjel van, és ezek a fent említett módon

²⁸ Nagynyárad környékéről van szó.

²⁹ A határjárásra 1338 januárjában került sor. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL), 87074. (Esterházy hg. cs. lt. rep. 96.1.1). A szerzők köszönik Nógrády Árpádnak, hogy fordítását a rendelkezésükre bocsátotta.

³⁰ A 18. századot megelőzően a Nagy-Duna a Mohácsi-sziget keleti oldalán folyt, amit Öreg-Dunának is hívtak. Ez volt a folyó főága, a 18. század során viszont a nyugati ág vált a főággá. Arról a helyzetről, hogy az Alföld felé eső ág, azaz a keleti a nagyobb, míg a Mohács melletti ág a kisebb, Brodarics is beszámolt a mohácsi csatáról szóló művében. Lásd Brodarics István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. [Ford. Kardos Tibor.] Bp., 1983.

³¹ A Mohácsi-sziget.

határolnak [azaz dél felől a szekszárdi egyház Földvár, észak felől pedig Töttösék Lak birtokát]; majd tovább egyenesen, a Kis-Dunát³² nyugati irányban átszelve [a határ] két fűzfához ér, ahol két földhalomból emelt határjel áll, s ezek a fent említett módon határolnak; ezt követően [a határ] továbbra is egyenesen nyugatnak tart, és több földhalom-határjel érintésével a Danóth-mocsárhoz³³ ér, amelyet más néven Örvénynek [Ewrem³⁴] mondanak, innen egyenesen nyugati irányban [egy] hegyre³⁵ megy fel, ahol két földhalom-határjel található, melyek a fent említett módon határolnak, [majd] tovább halad nyugat felé a nagy Árokhoz,³⁶ ahol két földhalom-határjel található, egy igen régi dél felől, mely a szekszárdi egyház fent említett birtokát választja el, a másik, új [határjel] pedig észak felől, mely a fent mondott Töttös és Vesszős mesterek már említett birtokát különíti el és határolja; innen [egy] nagy mezőn haladva nyugat felé két földhalom-határjelhez ér, melyek a fent megismert módon határolnak. Tovább [haladva] e mezőn két földhalom-határjelhez megy, melyek [ugyancsak] a fent már említett módon határolnak, [innen] továbbra is nyugatnak tart, s több földhatárjel érintésével e mezőn halad keresztül, majd elér egy Barza nevű völgybe,³⁷ amelyben két földhalom-határjel található, melyek közül az egyik nyugat felől a fenti Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa nevű birtokát, a másik pedig kelet felől a szekszárdi egyház fenti birtokát [Földvár] különíti el; innen tovább e völgyben délnek fordul, és [abban] haladva [ott] ahol a Majsa³⁸ faluból az Ipoltlaka avagy Földvár nevű faluba tartó út megy keresztül három földhalom-határjelhez ér, melyek az útnál [a birtokokat] az alábbiak szerint különítik el, az első kelet felől a szekszárdi egyház fent említett birtokát, a másik dél felől a kismajjai nemesek már említett birtokát [ti. Kismajsa], a harmadik pedig észak felől, amely a fent említett Imre-fiak, tudniillik Töttös és Vesszős mesterek Nagymajsa nevű birtokát választja el; a fent említett, egykor Ipoltlaka, most pedig Földvár nevet viselő birtok határai így végződnek.”³⁹

A határ kijelölése abból a célból történt, hogy Földvárt, a szekszárdi apátság tulajdonába visszakerülő birtokot a Becsei-birtoktól (északon Lak, míg nyugaton Nagymajsa) elválassza, de teljes körülhatárolás nem következett be, hiszen nem az volt a cél. A határszakasz a következő vonalat követte: a Mohácsi-sziget keleti szélétől, a Duna főágától kiindulva nyugat felé áthaladt a Kis-Dunán, a mohácsi ágon. Tovább haladt a Danóc-mocsáron

³² A Kis-Duna a szekcsői, vagy másképpen mohácsi Duna-ágot jelölte a korban.

³³ Danóth- vagy Danóc-mocsár a későbbi Vizslaki-rét középkori neve. Mivel az egykori Danóc [Danóvác] város Izsép közelében feküdt, a 18. században olykor Izsépet is Danóvácnak nevezték.

³⁴ A későbbi Vizslaki-rét. Az Örvény [Ewrem] név megjelenik Pesti János *Baranya megye földrajzi nevei* című kötetében az Örvény-foknál, a Mohács és Kölked közötti térségben. In: Pesti János: *Baranya megye földrajzi nevei*. I–II. Pécs, 1982. II. 493., 536.

³⁵ Györffy és később Bende Lajos is mint a Törökdombot azonosítja, mely a mocsár (Örvény [Ewrem], Danóc-mocsár, Vizslaki-rét) nyugati peremén magasodó, római eredetű *burgus* maradványait rejti.

³⁶ A mocsárba (Örvény [Ewrem], Danóc-mocsár, Vizslaki-rét) torkolló, napjainkra feltöltődött egykori folyómeder, mely a Törökdomb északi előterében húzódik és délkelet-északnyugati irányban szeli át a síkságot Nagynyárád irányába. A Törökdombtól nyugatra lévő árok határoló jelentőségét Györffy is említi.

³⁷ A Barza (brza = gyors) nevű völgy, a későbbi Borza-patak medre.

³⁸ A középkori Majsa.

³⁹ A *zichi és vásoneői gróf Zichy-család*, I. 528–529. Eredetije: MNL OL DL 76567. A szerzők köszönik Nógrády Árpádnak, hogy fordítását a rendelkezésükre bocsátotta.

(másként az Ewrem [Örvény] nevű helyen), elért egy hegyig (Törökdombig), ezután nyugat felé haladva előbb egy nagy árok (*magnum Aruk*) következett, majd a „nagy mező” nevű helyen áthaladva nyugaton elérte a Borza-patak völgyét és annak medrében, dél felé haladt tovább a Nagymajsa birtokot dél felől lezáró Kismajsa birtokig (5. ábra). A birtok szigeti kiterjedésére támpont lehet, hogy Bende a már említett munkájában úgy vélte, a Mohácsi-szigeten fekvő Földvári-tó a birtok része volt.⁴⁰

Vizsgálatunkban ugyan nem tűztük ki célul, hogy egyértelműen tisztázzuk Földvár északi irányú kiterjedését, illetve a birtok északi határát, de szeretnénk a további gondolkodáshoz néhány kiindulópontot adni. Györffy a Dunától nyugatra fekvő Földvár, Lak és Kerekegyház birtokokat szabályos, nyugat–keleti pásztáknak ábrázolta áttekintő térképén. Engel a 15. század végi állapotok meghatározásakor valamiért homlokegyenest ellentétesen értelmezte a helyzetet: a kérdéses birtokokat észak–déli fekvésűekként mutatta be. A pécsi püspöki birtok, Kölked pedig a Vizslaki-réttől északra, egy az ártérre benyúló földnyelven feküdt. A birtokok szomszédsági viszonyai igen komplikáltak tűnnek.

Földvár birtok északnyugati határszakaszához ugyanakkor találunk néhány támpontot az 1338-as határjárások szövegében. Felismerhető a leírásból az ártér nyugati peremén fekvő Törökdomb, a Törökdombtól északnyugatra fekvő „nagy árok”, a Barza/Borza középső szakaszának délre, illetve délkeletre forduló völgye, végül felsejlik Nagymajsa, Nyárád és Földvár birtokok összekapcsolódó határa a Borza északi, a Nyárádi-völgyből kifolyó, keleti irányba tartó felső szakaszához kapcsolódóan.

A felsorolt tájelemek Földvár északnyugati határát a Törökdombtól Nyárád irányába, délkelet–északnyugati csapásúnak érzékeltetik. Lak ennek alapján nem szabályos (téglatest alakú), hanem egy nyugatról (a Borzától) kelet felé szélesedő birtoktest, amely átnyúlik a Mohácsi-szigetre is. Laktól északra pedig a szintén Becsei-birtok Kerekegyház vélhetően a Dunáig terjedt ki, bár ebben az esetben rejtély, hogy pontosan meddig, mivel Kölked egy északon és délen mocsárral övezett földnyelvként nyúlik be az ártérbe. Lehetőséges, hogy ennek alapján Kerekegyház a korszakban északabbra feküdt, mint azt eddig a kutatók gondolták. Mindazonáltal Engel jóval északabbra helyezte, mint Györffy, bár nem feltételezte a birtoknak a Dunáig tartó kiterjedését. Látható tehát, hogy a Földvártól északra fekvő birtokok határainak tisztázása további kutatást igényel azokban az esetekben, ahol nem volt a birtokok elhatárolásához megfelelő természeti objektum, mint amilyen a Borza volt nyugati irányban.

Engel rekonstrukciója alapján, 30 évvel a mohácsi csata előtt a földvári birtok szomszédsági viszonyai jól ismertek és definiáltak, és mivel azt követően változásról nincs tudomásunk, azt kell feltételeznünk, hogy a fentiekben felvázoltak szerint maradtak a csata előestéjéig. A 15. század végi, a Mohácsi-síkságot érintő birtokrend Földvár nyugati határaitól jól megfelel annak a képnek, amit a jelen vizsgálatok más módszerekkel történő eredményei kimutattak. Györffy topográfiai leírásával kapcsolatban vizsgálataink

⁴⁰ Földvár *praedium*nak a Mohácsi-szigetre kiterjedő területét Mikoviny Sámuel is bemutatta 1720–1725 körül készített térképén (lásd 6. ábra).

nagyfokú egyezést mutatnak, ugyanakkor a térségi útrendszernek és vízfolyásoknak a középkor viszonyaira vonatkozó interpretációja nem alkalmazható a mohácsi csata korára.

Gyalókay állítása, miszerint a Becseiek birtokát kettéosztották, és a déli része került volna a szekszárdi apátságához, nem helytálló. A Borza éppen ellenkezőleg, a nyugati Becsei-birtokok és a keletre fekvő szekszárdi apátsági terület között töltött be határfunkciót. Gyalókay – bár számos helyes, és az általunk végzett vizsgálatok által is igazolt állítást tett a térségi topográfiára – figyelmen kívül hagyta az oklevelek világos utalásait a Borza-patak medrének elválasztó funkciójára, ezért tévedett Földvár meghatározását illetően. A vizsgálati terület korabeli földrajzi adottságait nem ismerte, és ez több ponton is félrevidte helymeghatározásait. Súlyos torzulásokhoz vezetett az is, hogy az általa elemzett források nem a települések helyét, hanem a településekkel egyező nevű birtoktesteket írták körül. Azokból nem lehet egyenesen következtetni a települések helyére. A jelen tanulmány szerzői csak abban az esetben értelmezik a középkori települések helyét, ha azokat régészeti feltárással is sikerült meghatározni. Egyéb esetekben csak a birtokok keretei között említik őket.

Földvár az 1526. évi csata idején és az oszmán hódoltság korában

Gyalókay részben azzal indokolta feltevését – miszerint a csata központját jelző falu a Borza-pataktól délre helyezkedett el –, hogy a névegyezésen kívül semmi nem bizonyítja a török időkben elpusztult Földvár falu Sátorhely (Földvár) major helyén való fekvését: „Már hallottuk, hogy Földvár 1583-ban végképen eltűnt. Elfogytak utolsó, egynéhány viskóban tengődő, lakosai s velük együtt megszakadt a hagyomány folytonossága is. A török világ elmúltával német és rác telepesek jöttek a hajdani magyar lakosság örökébe és semmit se tudhattak a régi Földvárról, amelynek már 1675-ben se volt semmi nyoma.”⁴¹ Éppen ezért kiemelt figyelmet fordítottunk Földvár oszmán hódoltságkori időszakára. Megvizsgáltuk, hogy a diszkontinuitásról szóló Gyalókay-tézis megállja-e a helyét.

Az 1526-os csata résztvevői a terep több adottságát is leírják, amelyek egymással jól egybevágnak. A már említett „árok” megjelenik a leírásokban is. Lutfi pasa említi, hogy a síkon keresztben, a keleten található vízig egy „árok” húzódik, amelytől északra felsorakozott a keresztény sereg: „... egy kém hírül hozta, hogy a gyaurok, azon kívül, hogy ilyen nagy számmal vannak, még egy nagy árkot is ástak, melynek egyik vége egy hegyig, másik pedig a Dunáig nyúlik s melyen lehetetlen áthatolni.”⁴²

⁴¹ Gyalókay: Földvár, 294.

⁴² Lutfi pasa: Az Oszmán-ház története (a kezdetektől 1554-ig). 1550-es évek [Részlet]. In: *Mohács*. Szerk. B. Szabó János. Bp., 2006. 227. Lutfi a beszámolójában egy mesterséges, a síkságot átszelő, ássott árokról ír. Mivel a síkság kelet–nyugati átmérője a kérdéses középső szakaszon 4-5 kilométer, az irdatlan volumenű földmunka elvégzésének semmi értelmét sem látjuk, és annak más forrásokban nincs nyoma. A rendelkezésre álló szűk időkeretben – maximum néhány nap alatt – elvégezni sem lehetett volna. Úgy véljük, a keresztény sereg felállításáról hírt hozó török felderítőket az tévesztette meg, hogy míg a síkság patak völgyei

Brodarics István a felsorakozott sereg közepén foglalta el helyét. A csata helyszínének leírása során Földvár környezetében több földrajzi jelenséget is említett, amelyek vissza-köszönnek a fentebb említett középkori oklevelekből: „Velünk szemben hosszan elnyúló domb feküdt, mint valami színpad, e mögött volt a török császár tábora; a domb legalján egy kis falu templommal, neve Földvár. Itt állította fel az ellenség az ágyúkat.”⁴³ Megadta tehát Földvár település nevét és említette templomát is. Ezen túl több más földrajzi objektumot is felsorolt. Legfontosabb, hogy beszámol a Lutfi által „árok”-ként említett „völgyről”, ami „balra” egy mocsárig húzódott, melyen túl a Duna volt. A mocsár helyét a Duna és a csatatér között határozta meg: „Mint fentebb már mondtuk, ezen a helyen óriási, széles síkság terül el, sem erdő, sem cserjék, sem víz, sem domb nem bontotta meg, csak bal felől, közöttte és a Duna között volt egy iszapos, mocsaras víz, sűrű sással és nádassal, ahol utóbb sok halandó pusztult el.”⁴⁴ A völgyről, illetve árokról a csata leírása során tesz említést: „Végül azonban nemcsak a félelem, de a füst is ellepett mindent, és akadályozta a látást; ezért hadaink kénytelenek voltak nagyrészt a völgybe lemenni, ama mocsaras víz mellé, de a hátramaradtak szüntelenül bátran harcoltak az ágyúk előtt. Egyébként azok is visszatértek, akik a völgybe húzódtak le, hogy újra kezdjék a harcot, de sem az ágyúk erejét és füstjét nem lehetett már elviselni, meg nagyrészt a hadsereg is menekülőben volt már, tehát ők is futni kényszerültek.”⁴⁵ Ez a völgy vagy árok tehát alkalmas volt fedezéknek, ahová a lovasok vissza tudtak húzódni. Istvánffy Miklós szintén hangsúlyozza az „árok” vagy „völgy” jelentőségét: „Lovasaink egy része a völgybe húzódott, mely a domb és egy, a közelben lévő mocsaras tó között volt...”⁴⁶ Egy cseh forrás is említi, hogy keresztben egy széles árok volt, amely a mocsár mellett tele volt vízzel, és ahol súlyos harcok zajlottak: „egy mély árok húzódott keresztben, tele vízzel, és mellette a mély mocsár.”⁴⁷

Ez a Földvár falu északi előterében található, több résztvevő által is említett „völgy” vagy „árok” megfeleltethető a középkori dokumentumokban említett Földvár birtok északi határát képező „nagy ároknak”, amely a középkori Danóc-mocsár mellől, a később Törökdombnak nevezett kiemelkedéstől indult, és észak-északnyugati irányban húzódott. Ez az árok ma már nem, vagy alig látszik, de műszerekkel – az üledékekkel feltöltődött egykori folyómeder – azonosítható, és ezzel a korabeli birtokhatár egy része is rekonstruálható. Az árok jól látszik a terület domborzatmodelljén, illetve a térségről készült távérzékelési felvételeken (műholdképeken, LIDAR-felvételeken). A jelenleg mindössze egy méter mélységű felszínforma közel öt kilométer hosszan, 50–70 méter szélességben követhető. A feltöltődése régebben vette kezdetét, de igazán a 18. század végétől gyorsult fel, részben az intenzív nagyüzemi gazdálkodás megindulásával összefüggésben.

jelentős meanderezéssel szelik át a síkot, addig az általunk azonosított egykori folyóvölgy közel egyenes vonalú, alig kanyarog, így azt könnyen emberi beavatkozás eredményének vélhették.

⁴³ Brodarics: *Igaz leírás*, 46.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. 52.

⁴⁶ Istvánffy Miklós: *A magyarok történetéből, 1622 [Részlet]*. In: *Mohács*, 186.

⁴⁷ Egy cseh úr levele a Santa-Clara-kolostor főnöknőjéhez. 1526. november. In: *Mohács*, 124.

Brodarics csataleírása alapján maga a falu a Sátorhelyi-háton lehetett 1526-ban, a „nagy ároktól” délre.

A csata után Földvár nem tűnt el. Hans Dernschwam 1555-ben közvetlenül a mohácsi állomás előtt látta: „Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul”.⁴⁸ Egy 1570-es török összeírás szerint Földváron 11 ház volt,⁴⁹ míg egy 1583-as török defter úgy említette, mint ahol néhány család (9 ház) lakik.⁵⁰

1591-ben Földvár Vizslak, Majs, Merse és Bátya falvakkal együtt került összeírásra. A mohácsi *náhi*jében számos más falu is szerepel a török összeírásban, de mivel a fentebb felsorolt települések és a hozzájuk tartozó földterületek a középkorban szomszédosak voltak Földvár birtokkal, úgy véljük, hogy az oszmán hódoltság idején is hasonlóak lehetnek a szomszédosági viszonyok. Ennek alapján feltételezhető, hogy Földvár a hódoltság idejében nagyjából ugyanott terült el, mint a középkorban. 1675-ben a *Districtus Mohács* települései között említik.⁵¹ 1687-ben, a visszafoglaló háborúk idején a kincstár számára lefoglalt, a „Mohách-i fő uradalom”-hoz tartozó azon helységek között írták össze, „amelyek a gyülekező táborok miatt emberek és alattvalók nélkül vannak, akik a különböző szigeteken, hegyek között és az erdőkben lappanganak”.⁵²

A hely és neve túlélte az oszmán hódoltságot. Egy 1696-ban készített összeírás Földvárt az el nem pusztult települések között sorolta fel a következő jellemzőkkel: „Kőszeg⁵³ várától 2 és fél órányira fekszik Mohács irányában, van 400 hold jó szántóföldje..., 150 hold makkerdeje, volt 25 úrbéri telek. Adtak Zrínyinek⁵⁴ adót, török földesura Mohácson volt, név szerint Kara Oszmán. Nincsenek malmi, sem vize és a terület kerületét tekintve 2 és fél órányira nyúlik. Határos vele Merse,⁵⁵ Bezedek, Danovác⁵⁶ és Kölked.”⁵⁷ Földvár ezek alapján a kettős adózás alá került hódoltsági települések életét élte. Kölked északkeleten, Merse nyugaton, míg Danovác és Bezedek délen határolta.

⁴⁸ Hans Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Hrsg. Franz Babinger. München–Leipzig, 1923. 267.; Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Bp., 1984. 492–493. Dernschwam több térségbeli településről is beszámol, de említésük sorrendjéből nem lehet meszesemenő következtetéseket levonni egymáshoz viszonyított helyzetükre. Földvár falu relatív helyzetére vonatkozóan viszont hagy egy árulkodó jelet. Úgy írja le, hogy Földvár és Mohács városa között nincsen más állomás, ami arra utal, hogy egymás közelségében lehettek.

⁴⁹ Fölker József: *Mohács története*. Mohács, 1900. 188.

⁵⁰ *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Bev. tan. írta és s. a. r. Kammerer Ernő. [Ford. Dr. Lászlófalvi Verics Antal.] Bp., 1886–1890. II. (1540–1639) 606.

⁵¹ MNL OL Urbáriumok és összeírások (= E) 156 - a. Fasc. 090. - No. 032 / b. 3., 5.

⁵² Nagy Lajos: A Császári Udvari Kamara pécsi prefektúrájához tartozó terület 1687-ben. In: *Baranyai Helytörténetírás 1978. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1979. 21.

⁵³ Kiskőszeg.

⁵⁴ Zrínyi Ádám (1662–1691).

⁵⁵ Egy 1478-as keltezésű irat szerint Merse határos volt Földvárral, a két birtok között pedig a Borza-patak volt a határ. Úgy véljük, ennek alapján feltételezhető, hogy a térség birtokviszonyaiban évszázadokon át meghatározó jelentőségű patak lehetett már akkor is a két terület közötti választóvonal. Merse többi irányú mezsgyéjéről nincs pontos információnk. MNL OL DL 89144. (Esterházy hg. cs. lt. 26. B. 147.)

⁵⁶ Más néven Danóc.

⁵⁷ MNL OL E 156 - a. Fasc. 061. - No. 046. 36.

A fentiekből látható, hogy Gyalókey érvelése nem állja meg a helyét. A falu emlékezete nem enyészett el 1583-ban, hanem túlélte az oszmán hódoltság napjait. Feltehető, hogy a környék református lakossága és a még oszmán időkben ideérkező délszlávok tartották fenn. Az 1696-os leírás nem tisztázta ugyan pontosan valamennyi határát, de a szomszédos viszonyai alapján területe nagyjából ugyanott volt, mint a középkorban.

Miért és hogyan jött létre Földvár helyén Sátorhely major?

A település neve és a hely ismerete a török alóli felszabadulás után, a 17. század végi és a 18. századi iratokban, valamint a területről készült térképeken is fennmaradt. Korábbi települési jellege azonban megszűnt, és a földhasználat módja is megváltozott a birtokon. A birtokosok szakítottak a középkorban kialakult mezőgazdasági és tájhasználati gyakorlattal. Nyugati minták alapján szervezték újjá, és jelentős beruházásokba kezdtek a majorsági állattenyésztés és földművelés kereteinek kialakításával.

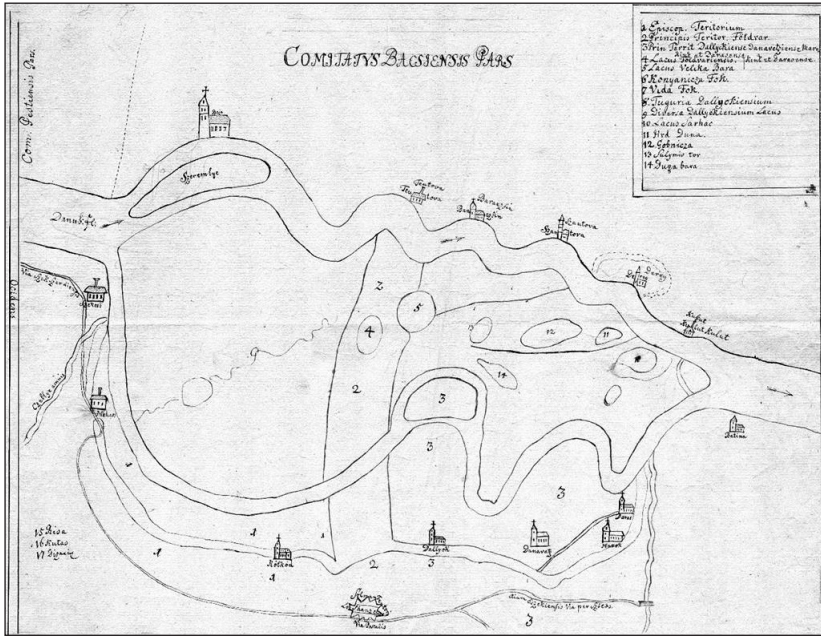
Földvár az eleinte baranyavári, később pedig bellyei uradalomként emlegetett birtok részévé vált, és a felszabadítását követően Savoyai Jenő birtokába került (1699). A hercegnek nem ez volt a legfontosabb birtoka, de Bellyén vadászkastélyt építtetett. A szomszédos Majs is a birtokába került, de ennek sorsa Földvárétól eltérően alakult. Majsra ugyanis a 17. század végén szerb telepesek érkeztek és fenntartották a középkorban kialakult tájhasználati formákat. Lakossága csak 1711 után mutat nagyobb állandóságot, a Rákóczi-szabadságharc alatt még hullámozott: lakói előbb elmenekültek, majd egy részük visszatért. A szerb lakosság mellé 1740 körül Bajorországból és Württembergből németek érkeztek. Földvár ezzel szemben a bellyei uradalomba mint pusztá tagozódott be. Ha esetleg volt is olyan törekvés, hogy a falut telepítésekkel újjáélesszék, azt a korszak rác- és kurucdúlásai, úgy tűnik, megakadályozták.⁵⁸ Miután a herceg utód nélkül halt meg 1736-ban, az egész uradalom visszaszállt az udvarra. 1743-ban Földvár-pusztát Mária Terézia anyjának, Erzsébet Krisztina királynénak adományozta.⁵⁹ Annak halála után a kamarai birtokként funkcionáló területet 1780-ban lányára, Mária Krisztina főhercegnőre ruházta át *Foldvár alias Satanyistya*⁶⁰ néven a bellyei uradalommal együtt. Ezzel megkezdődött a földvári, vagy ahogyan rövidesen emlegetni kezdik, a sátorhelyi majorság erőteljes fejlesztése.

A terület benépesítése érinti Földvárt is. Lakói között jelen vannak a területet legrégebben lakó református magyarok mellett a szerb ortodoxok is. A katolikus közösségben minden bizonnyal elsősorban magyarok és németek élhettek. A Fényes Elek-féle, 1828-ra

⁵⁸ Bizonyos, hogy a visszafoglaló háború pusztításait követően a hercegi birtokon gondolkoztak olyan elnéptelenedett települések betelepítésén is, amelyek maguktól nem éledtek újjá. Példaként hozhatjuk a közvetlenül Majs mellett elhelyezkedő Ormány esetét, amelynek telepítésével Ormanacz Milicset bízták meg. A Rákóczi-szabadságharc eseményei miatt ez azonban huzamosabban nem valósulhatott meg. A harcok elültével az itteni szerbek végül Majson találtak otthonra. Szita László: Szerbek visszavándorlása Baranya megyébe a szatmári béke utáni években. In: *Baranyai helytörténetírás 1978*, 87–149.

⁵⁹ MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii A (= A) 57 39–0232. 399–401.

⁶⁰ MNL OL A 57 51–0122. 252–254.

6. ábra. Földvár birtok egy időben nagy, a Mohácsi-szigetre is benyúló területtel rendelkezett.⁶⁰ A térképábrázolás feltehetőleg a püspöki és hercegi (Savoyai Jenő) birtokok elhatárolásának céljával készült.

datált népesség-összeírásban is tükröződik Sátorhely vallási és etnikai sokszínűsége: „Földvár vagy Sátoristye, Nyárádhhoz 1/2 óra. 128 kath. 30 ó hitű. 12 ref. lak. Az Uraságnak itt igen nagy s rationaliter folytatott gazdasága van. A szántóföldek 4 egyenlő részre osztottak, s minden rész fa sorokkal van bekerítve. A rétek a Borsa patakjából öntöztenek lombardiai módra. A nagy finomságra vitt merino juh nyáj 8000 darabot felyülhalad. F.U. Károly fő herceg. Nevezetes ezen pusztá még arról, hogy a mohácsi ütközet előtt a török tábornak nagy része itt tanyázott, s Sátoristye nevét is a sok sátorból vette.”⁶²

A fentebb már említett, 1696-os úrbéri összeírás Földvár határainál még csak Mersét, Bezedeket, Danóvácot [Danóc] és Kölkedet említi,⁶³ aminek magyarázata az lehet, hogy a felszabadító háborúk idején a terület településhálózata megritkult. 1736-ban Földvár *praedium* kapcsán már Dályok, Merse *praedium*, Majs, Márok, Darázs neve is felbukkan.⁶⁴ 1737-ben Földvár *praedium* Majshoz kötött, ⁶⁵ 1780-ban Nyárád kapcsán fordul elő.⁶⁶ Az írott forrásokkal egybevágóan Földvár neve a 18. századi térképeken is megjelenik, konzekvensen ugyanazon a helyen, ahol Sátorhely napjainkban is áll.

⁶¹ Mikoviny: *Comitatus Bacsiensis Pars*.

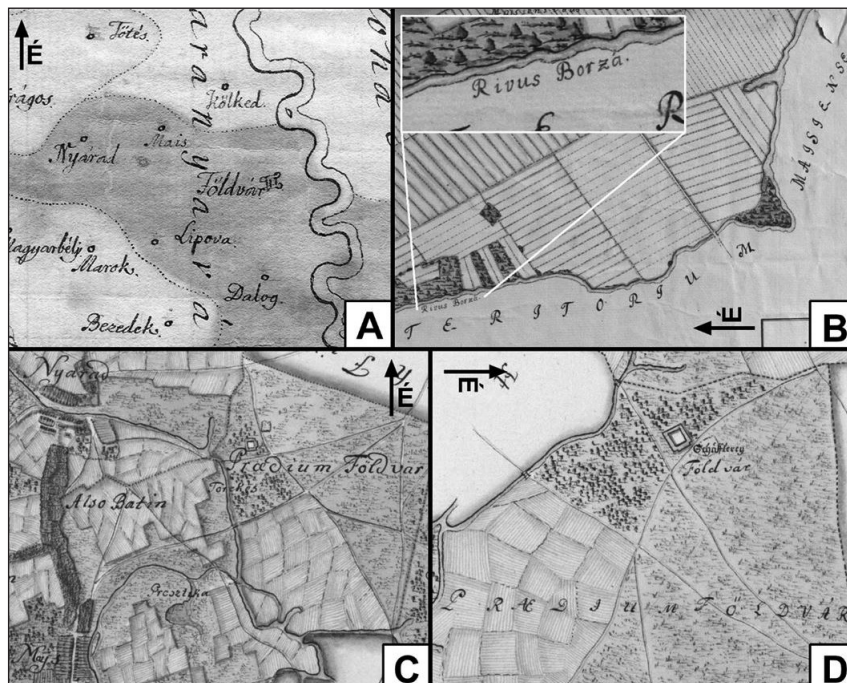
⁶² Fényes Elek: *Magyarországnak és hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben*. I–VI. Pest, 1836–1840. I. 50–51.

⁶³ MNL OL E 156 - a. Fasc. 061. No. 046. 47.

⁶⁴ MNL OL E 156 - a. Fasc. 094. No. 025. 84–85.

⁶⁵ MNL OL E 156 - a. Fasc. 008. No. 011. 23.

⁶⁶ MNL OL E 156 - a. Fasc. 123. No. 025. 25–26., 64–65.

7. ábra. Földvár az 1736–1770-es térképeken

A = Földvár Mikoviny Sámuel térképén (1736–1742)⁶⁷; B = a Vöttek-féle 1766-os térkép a Majs és Földvár határán folyó Borzával; C = Praedium Földvár területén két épület látszik Kneidinger térképén (1770)⁶⁸; D = A Földvár nevű földrajzi hely Praedium Földvár területén (1770) az egyik, Kneidinger-féle térképlapon. A területen két építmény látszik egy útkereszteződésben⁶⁹

Egy Mikoviny Sámuelnek tulajdonított, 1720–1725 közötti időre keltezett térképen jól látható a Mohácsi-szigetre mélyen benyúló földvári birtoktest képe,⁷⁰ illetve mellette a Törökdomb is mint Szulejmán sátrának helye, a *Solman Tentorii Shanzense* felirattal (6. ábra).⁷¹ Mikoviny 1736–1742 között készült Baranya térképén szintén feltűnik Földvár neve Dályoktól északra, a Dunához közel, Majstól és Kölkedtől nagyjából egyforma távolságra (7/A ábra).⁷²

⁶⁷ Mikoviny Sámuel: *Map(p)a Inlyti Comitatus Baraniensis...* Horváth: Mikoviny Sámuel, 22–26.

⁶⁸ *Charten von Maysrer District in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Belle gehörig*. MNL OL S 11 No. 830:41.

⁶⁹ *Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Nyarad und dem Praedium Földvár dann der Sartoristaer Insel in der ... Baranyer Gespanschaft zur Herrschaft Belle gehörig ...* MNL OL S 11 No. 830:42.

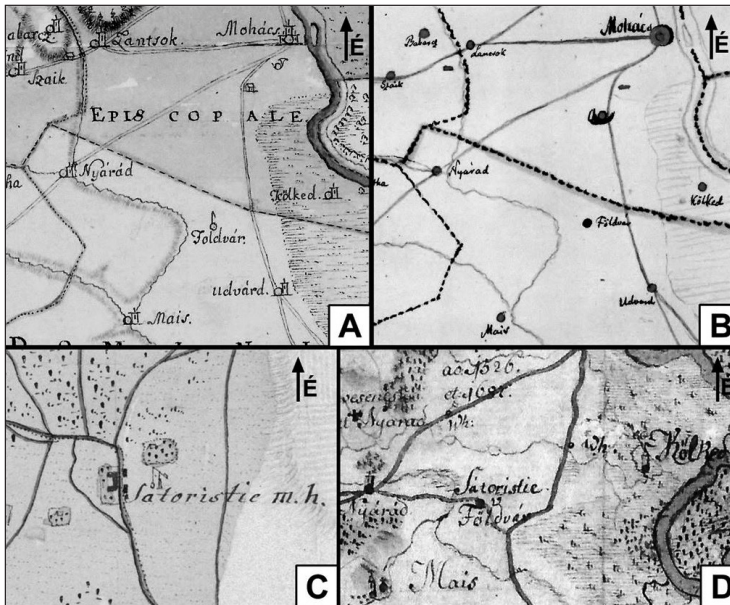
⁷⁰ A térkép a püspöki és a hercegi birtokok elkülönítését mutatja be. A bemutatott viszonylatok alapján Földvár 18. század eleji kiterjedése hasonló volt ahhoz, mint amit a középkori határjárások rajzolnak ki, és a birtok ekkor is kiterjedt a Mohácsi-szigetre.

⁷¹ Mikoviny Sámuel: *Comitatus Bacsienis Pars*. MTA TK Mo. 1. (1720–1725).

⁷² [Mikoviny Sámuel: *Map(p)a Inlyti Comitatus Baraniensis...*] Horváth István: Mikoviny Sámuel egy elfeledett térképe. *Geodézia és Kartográfia* 62 (2010) 10. sz. 22–26.

A 18. században Földvár neve megjelenik a *Praedium Földvár* elnevezésben is, ugyancsak a mai Sátorhely környezetében, például a Vötter-féle 1766-os térképen (7/B ábra).⁷³ Ezen jól látható, hogy Majs és *Praedium Földvár* között a Borza-patak képezi a határt, ugyanúgy, mint a középkori oklevelek leírásai szerint Földvár és Mojsa birtokok esetében.

Ugyanebből az időszakból (1770) ismerjük a Kneidinger Andreas által készített térkép-ábrázolásokat (7/C–D ábra).⁷⁴ A két szóban forgó térképlap egyikén a *Praedium Földvár* elnevezéstől elkülönülten megjelenik egy *Földvár* név is, ami azt jelenti, hogy nem csupán a birtoktest neve őrizte meg a középkori birtok emlékezetét, hanem egy konkrét földrajzi hely is. Ezekon a térképeken ugyancsak a Borza képezi a határt Majs és *Praedium Földvár* között.

8. ábra. Földvár (Sátorhely) az 1780–1783-as térképeken

A = Földvár egy 1780-as térképen településjellel ábrázolva⁷⁵; B = Földvár település Sátorhely helyén 1780-ban⁷⁶; C = Satoristie (Sátorhely) az első katonai felmérés kivágatán⁷⁷; D = Satoristie v. Földvár 1783 körül az első katonai felmérés keretében készült Pécs és környéke ábrázoláson⁷⁸

⁷³ MNL OL E 156 - a. Fasc. 168. No. 038 / r. 680.

⁷⁴ *Charten von der ka[mmer]al Ortschaft Nyarad und dem Praedium...* MNL OL Kamarai térképek (1747–1882) (= S), S 11 No. 830:42.; *Charten von Mayser District in der ... Baranyer Gespanschaff...* [MNL OL S 11 No. 830:41.]

⁷⁵ *Regni Hungariae comitatus Baranyiensis medio geometricarum operationum ad normam geographicam in suos sex processus cum singulari omnium dominiorum separatione.* OSZK Kt, TK 1878.

⁷⁶ *Regni Hungariae comitatus Baranyiensis medio geometricarum operationum ad normam geographicam in suos sex processus.* OSZK Kt, TK 2165.

⁷⁷ Első katonai felmérés, 1783.

⁷⁸ *Geographische Charte des Fünfkirchner Bezirks im Königreich Hungarn. Aufgenommen unter der Direction des Herrn Obrist von Neu in den Jahren 1782–83–84.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX a, B IX Ausztria–Magyarország, B 1–XV. Európa, B IX a 645.

9. ábra. Földvár (Sátorhely) az 1802–1880-as térképeken

A = P. Földvár v. Sátoristye [Sátorhely] (1802)⁷⁹; B = Földvár település a csata helyével együtt ábrázolva 1825-ben⁸⁰; C = Sátoristye P. a második katonai felmérés kivágatán (1858)⁸¹; D = Sátoristye psz. [puszta] (Földvár) a harmadik katonai felmérés kivágatán (1880)⁸²

A Kneidinger-féle munkákon a Földvár nevű hely egy útkereszteződéshez, illetve két épülethez kapcsolódik. Az egyik, halvány, pontokból álló vonalsorral megjelölt objektum funkcióját illetően nem hagy kétséget a szerző, hiszen a Schöffler ey felirat a kereszteződés északnyugati oldalán egy juhaklot jelöl. Ezzel szemben a kereszteződéstől délnyugatra egy tartósabb anyagból emelt, jelentősebb méretű épületkomplexum áll. Ezeknek az építményeknek, és egyben a folyamatosan fejlődő majorsági központnak a kezdeti kiépülésével kapcsolatban van néhány kapaszkodónk.

A bellyei kamarauradalom 1766. évi összeírása szerint az ebben az évben Matthaeus Heüsellbeck uradalmi pallér által készített tervrajz alapján Földvár praediumban nyers-téglából és fából császári méneskari lóistállót építettek.⁸³ 1780-ban Nyárádhoz kapcsoltan

⁷⁹ MNL OL Nyomatott térképek (19. sz.–20. sz.) (= Nyt) S 75 No. 65/2.

⁸⁰ Esetméri térképe Magyar-Országnak és eddig Ő csász. kir. Fensége Ország Nádorának, s a n. m. k. Helytartótanácsnak k. rendeletei folytában a m. k. építési Főigazgatóság vezérleése alatt eszközölt mérések után, az Adriaí tenget víztükreire alkalmazva összeállított. MNL OL Helytartótanácsi térképek (1738–1875) S 12, Div. XII. – No. 1.

⁸¹ Második katonai felmérés, 1858.

⁸² Harmadik katonai felmérés, 1880.

⁸³ MNL OL E 156 - a. Fasc. 168. No. 038 / r. 659–661.

már egy leltár is készült⁸⁴ a Kneidinger által készített térképen feltüntetett, „jó falazatú, zsendellyel fedett, négyszög alakú” földvári majorságról.⁸⁵ Az épületet a dokumentum szerint 1768-ban⁸⁶ – kincstári költségen –, lótenyésztés céljára emelték,⁸⁷ de mivel ez idővel megszűnt, az oldalszárnyak istállóit 1775–1776-ban magtárrá alakították át. Az épület mellett ekkor már nemcsak egy, hanem két, tölgyfa karókkal bekerített juhállás, illetve két, falazott oszlopon álló, nagyméretű kukoricatároló állt.

A szöveg alapján arra következtethetünk, hogy a birtok visszafoglalását követően a 18. századi birtokosok lovak és juhok tenyésztésére használták a területet. A megváltozott földhasználat lehet a fő oka annak, hogy Földvár sorsa másképpen alakult, mint a szomszédos Majsé. Nem faluként fejlődött tovább, hanem egy állattenyésztő birtok majorjává, ahogy a Dunántúlon mondják, pusztájává vált. Így számolhatott be Fényes Elek 1828-ban 8000 darabos merinó juhállományról. Ezen a birtokon tehát cselédekre volt szükség, nem pedig telkes jobbágyokra.

Ahogy említettük, Mária Krisztina főhercegnő 1780-ban birtokadományként kapta meg Földvár *praediumot*, ahol a következő évtizedekben további építkezések indultak. Az első katonai felmérés 1783-as térképlapján (8/C ábra) már láthatjuk a sátorhelyi „vár” jellegzetes U alakját, mellette pedig további gazdasági épületek állnak. A major fokozatos kiépülése a második és a harmadik katonai felmérésen és a kataszteri térképen is jól nyomon követhető. Községi élete elmaradt a szomszédos településektől. Templom egészen 1926-ig nem volt Sátorhelyen. Csak egy kis kápolna épült a „várban” 1864 után, amelyet 1926-ban bővítettek ki. Önálló plébániává 1948-ban vált.

A hely még sokáig őrizte a Földvár nevet. A jelen tanulmányban bemutatott térképi kivágatokon a Földvár elnevezés a 18. században még dominánsnak tűnik (8/A–B ábra). Az első katonai felmérés reguláris lapján nem (8/C ábra), de az ugyanekkor (1783) készült, Pécsét és környékét bemutató térképlapon a hely *Sátoristie v. Földvár* alakban jelenik meg (8/D ábra). Ettől kezdve a Sátoristie/Sátoristye név meghatározóvá kezd válni, de a Földvár név még megjelenik időnként önállóan, kiegészítésként, egyenrangúan, vagy esetleg zárójelbe téve, alárendelt módon az ábrázolásokon.

A Festetich György támogatásával, Eisenhut Georg által 1802-ben készített, a Görög és Kerekes-féle atlasz baranyai térképlapján (9/A ábra) szintén *P. Földvár v. Sátoristye* – azaz

⁸⁴ MNL OL E 156 - a. Fasc. 123. No. 025. Inventarium, 62–65.

⁸⁵ Ennek középső épülete 90, a két mellékszárny 26 öl hosszúságú volt. A majorság hátsó részét a kettéosztott udvar kerítésfala képezte. Az épületfront csúcsát ekkorra már egy emelettel megmagasították úgy, hogy ott három boltozott szobát és egy kamrát alakítottak ki. Az alsó traktusban az átjárót közepén két bejárati ajtóval látták el. Jobbra két szoba, egy kamra, egy konyha, és egy boltozott pince sorakozott. Az említett részeken kívül volt még hét felosztott szoba, két konyha, három kamra, két pince, továbbá két istálló a lovak, egy pedig a szarvasmarhák számára.

⁸⁶ Az 1766. évi összeírás 1766. augusztus 22-re tette ennek a megépítését, a dokumentumokból azonban valóban látható, hogy a következő években folyamatosak az átalakítások.

⁸⁷ A dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a lótenyésztést már Savoyai Jenő megkezdte a földvári birtokon. Erre utal egy 1736-os irat is, miszerint az urasági ménest mindig ide hajtották. Ugyanitt megjelenik az is, hogy a terület egy részét juhok legeltetésére is bérbe adják. MNL OL E 156 - a. Fasc. 094. No. 25. 84-85. A Vötter Johannes-féle, 1766. évi térképen feltüntetésre került a „lovak régi istállója” MNL OL E 156 - a. Fasc. 168. No. 038 / r. 680.

Földvár vagy Sátoristye puszta – néven szerepel a major, és mellette jelölik az 1526-os csatára utaló évszámot és szimbólumot is.⁸⁸ Földvár néven jelenik meg a csata helyének jelölésével 1825-ben (9/B ábra). Ugyanakkor a második katonai felmérés vonatkozó térképlapja készítésének idején, a 19. század közepén már csak a *Sátoristye P.[uszta]* nevet használják, de megjelenik a csatára történő utalás az évszámmal és a keresztbe tett kardokkal (9/C ábra). A harmadik katonai felmérés (1880) lapján viszont újra feltűnik a *Földvár* név a *Sátoristye psz. [puszta]* név alatt zárójelben (9/D ábra). Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a hagyományt tükröző névhasználat egészen a 19. század végéig, a mohácsi csata kutatásának kezdetéig, ha csökkenő mértékben is, de nyomon követhető. Így kijelenthetjük, hogy amikor Kápolnai Pauer az első szakcikket írta a csatáról, Sátoristye település névhasználatában a Földvár megnevezés még elfogadott lehetett.

Már Gyalóky is felhívta a figyelmet a Sátorhely településnévnek a közeli Törökdomb [Török halom, Türkenhügel, Turski brig, Basa halom] korai elnevezésével kapcsolatos összefüggésére. Mikoviny az 1720-as években készült, fentebb említett térképén még latinul nevezi meg, mint „Szulejmán sátrának sáncait”. A 18. század közepén készült térképek a délszláv eredetű Sátoristye elnevezéssel illették. Mivel az 1720-as évekbeli latin elnevezés tartalmilag majdnem ugyanazt jelenti, mint a délszláv név, ezért okkal gondolhatjuk, hogy a délszláv nevet már évtizedekkel korábban is használták.

A latin és délszláv „Sátorhely” megnevezés a Törökdomb kapcsán visszaulaz az oszmán hódoltsági időkre. A néphagyomány úgy tartotta, hogy a domb Szulejmán szultán sátrának volt a helye. Ez azonban cáfolható, hiszen a mintegy 70 négyzetméter sík felület a domb tetején nem volt alkalmas a legalább 1500 négyzetméteres sátorkomplexum felállítására.⁸⁹ Annak alapját, hogy a dombot összefüggésbe hozták a szultáni sátorral, máshol kell keresnünk. Úgy véljük, hogy az oszmánok által 1630–1631 körül épített, a korban fontos szerepet játszó, Szulejmán-nosztalgiait tükröző győzelmi pavilon sajátos alakja felelős a névadásért.

Az oszmán idők végnapjaiban, 1687-ben egy német származású katonatiszt, bizonyos Tobias von Hasslingen vezérőrnagy a következőképpen írta le a helyszínt: „Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.”⁹⁰ Az oszmán győzelmi pavilon egy nagy, fából készített, nyitott, sátor alakú épület volt. Ennek megfelelően az idelátogatók (mint a német katonatiszt és az őket tájékoztató környékbeli délszlávok) akként interpretálták, hogy az Szulejmánra utal, annak sátrára a csata idejéből. Így alappal gondolhatjuk, hogy a helyre vonatkozó névadás még a 17. század közepső harmadában, az oszmán uralom idején megtörtént, tehát azelőtt, hogy az épületet 1687 körül átépítették volna kápolnává.

Az 1760–1770-es években, a kápolnaépület pusztulásával, az eredeti Sátoristye (azaz a Törökdomb) nevű hely emlékezeti szerepének csökkenésével, egyben az uradalmi köz-

⁸⁸ MNL OL Nyt S 75 No.65/2.

⁸⁹ Pap-Fodor-Kitanics-Morva-Szalai-Gyenisze: A mohácsi Törökdomb, 325–345.

⁹⁰ Kuti István – Újvári András: Mohácsi hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 79.

pont fokozatos kiépülésével szakadt csak el az elnevezés a halomtól, és kezdtek vele a majorságot illetni. A major esetében még egy évszázadig fennmaradt a kettős (magyar és délszláv) elnevezés (Földvár és Sátoristye). A domb ugyanakkor még sokáig hordozta a legendát, miszerint a szultán sátra állhatott ott. A Sátoristye elnevezés pedig egyre inkább az oszmán sereg táborozási helyét kezdte jelölni az egykori Földvár falu helyén.

A Földvár név erős szimbolikus értéke miatt a 19. század végéig megőrződött annak ellenére, hogy többször is jelentősen változott a terület etnikai térképe. A környező térség nemzetiségi viszonyaira tekintettel alternatív neve először délszláv formában jelenik meg Sátoristyeként, és csak később magyarosodik Sátorhelyre. A szomszédos településeken élő bosnyákok, szerbek és horvátok adják ennek a névhasználati gyakorlatnak a népi bázisát. A névváltozás rendje, azaz a magyar Földvárból a délszláv Sátoristye, abból pedig az újra magyar Sátorhely elnevezés pontosan tükrözi a terület etnikai és egyben nyelvi, nyelvhasználati változásait. A Sátorhelytől bő egy kilométerre fekvő Törökdomb esetében is az etnikai rétegződésnek megfelelően válik a Sátoristyéből *Turski brig*, illetve *Türkenhügel*, amelyekből azután a Török- vagy Basahalom elnevezés alakul ki.

Az oszmán idők népességével ugyancsak kontinuitást mutat a térségben élő magyar reformátusság, igazolhatóan főként Kölked és Mohács esetében. A körükben élő néphagyomány és főként a középkort az újkorral összekötő névhasználati hagyomány fennmaradása valószínűleg leginkább ennek a közösségnek köszönhető.

Gyalóky Jenő egyik tézise úgy hangozott, hogy a sátorhelyi uradalom alapítása idején, a 18. század második felében betelepült lakosság nem vihette tovább a középkori Földvár emlékét. Úgy vélte, hogy a Földvár *praedium* nevéből eredő félreértés az alapja annak, hogy Sátorhelyet ok nélkül azonosítják Földvárral. Ennek azonban fentebbi vizsgálataink ellentmondanak, hiszen kimutatható a hagyományt közvetítő népesség folyamatos jelenléte.

Megállapítottuk, hogy nem tapasztalható Földvár falut illető földrajzi anomália az írott forrásokban és a régi térképeken. A helyhez kapcsolódó főbb földrajzi jelenségek jól körülírt módon, vissza-visszatérően jelennek meg a település környezetében. Kijelenthető, hogy Földvár birtok ezek alapján valahol a mai Sátorhely közigazgatási területén fektet. A birtok határai pedig jól azonosíthatóan kötődnek északon a „nagy árok”-hoz, keleten a Danóc-mocsárhoz (Vizslaki-réthez) és nyugaton a Borza-patak völgyéhez.

Konfliktusrégészeti jelenségek Majs környezetében

Az elmúlt három évtizedben Földvár falunak, és egyben az 1526. évi csata centrumának meghatározására modern műszeres régészeti módszerekkel történt jelentős kísérlet. A Földvár körüli vitában így nem kerülhet meg általában a régészeti jelenségek, különösen pedig a Majs környezetében folytatott fémdetektoros műszeres vizsgálatok részeredményeinek értékelése sem. Elemzésünk kiindulópontja, hogy bár a feltételezett Földvár faluhelyek száma tizenhat, csatatérként csak kettő jöhet szóba. A két „esélyes” síkságot elválasztja a csata idején megáradt Borza-patak. Elemzésünkben áttekintjük a régészeti leleteket is annak érdekében, hogy megtudjuk, a két lehetséges terület közül

melyiket támasztják alá inkább a bizonyítékok. Az 1526. évi mohácsi csatától joggal várható el, hogy ott megtalálhatók legyenek és magas intenzitásban kerüljenek elő 16. század elejére datálható hadirégészeti leletek.

A Törökdőmbön egykor állott oszmán győzelmi emlékműről évszázadokig úgy tartották, hogy helyének fontos szerepe volt a csatában, sőt az ütközet alatt vagy azt követően emelte a török sereg, és körülötte sírok is találhatóak. Egyesek az oszmán sereg vezérlési pontjának, mások a szultáni sátorhelynek vagy a csatában elesettek temetési helyének tartották. A halmot először kincskereső bolygatták és amatőr régészek vizsgálták, de csak római kori épület maradványait, a déli oldalán pedig római kori sírokat találtak.⁹¹ Oszmán korból származó temetkezéseket és más, az 1526-os csatára utaló régészeti jelenségeket sokáig nem sikerült feltárni.

Később azonban előkerültek a hiányzó régészeti bizonyítékok Törökdőmb oszmán vonatkozásairól. Kiss Attila régész 1974-ben leírta a török kutat, amelyet az oszmán győzelmi emlékmű mellett létesítettek. A kúttól közvetlenül délre késő középkori leletanyagot gyűjtött.⁹² A kút és a falak maradványairól 1975-ben Maráz Borbála is beszámolt.⁹³ 2018 őszén folytatott terepszemléink megerősítették a korábban publikált eredményeket.⁹⁴ Megtalálhatók a területen a római és a török kori területhasználat, valamint az egykor itt állt, a térképeken az 1760-as évekig nyomon követhető kápolna korszakának relikviái is.

A környéken több más olyan lelet bukkant elő, amely a csatátér közelségére utal. Kalt József, a hercegi uradalom számtartója 1928-ban levélben tett bejelentést arról, hogy csatornaásáskor (1902) a Törökdőmb melletti Vizslaki-réten egy férfi- és egy lócsontvázat talált, mellette lándzsát és egy hosszú, egyenes kardot (*deutsches Ritterschwert*), amelynek a markolata a levél alapján drágakövekkel volt díszítve.⁹⁵ Szintén tudomásunk van arról, hogy 1925–1927-ben az Újistálló és a Vizslaki-major közötti területen, csatornaásáskor „igen sok csontvázat találtak”.⁹⁶ A Duna-mappáció készítése idején, 1829-ben a Mohács városhoz és Kölkedhez tartozó topográfiai leírásban a „sátoristyei (sátorhelyi) határon egészen a Török vagy Basa halomig” (Törökdőmb) húzódó térségről még azt írták, bár a csatát ide kötik, sarkantyúk, zablák, pénzek csak kisebb számban kerültek elő.⁹⁷ A gőzekés mélyművelés megkezdésével ugyanakkor a Sátorhelytől keletre fekvő Fekete-kapu közelségében már több hadileletet – vas ágyúgolyókat, ólomgolyót, kardot, lándzsát és ágyúkerék-vasalások darabjait – találták.⁹⁸ Ezekről a fentebb említettek szerint szintén Kalt értesítette a pécsi múzeumot. Mintegy öt kilométerre innen, Sátorhelytől északra, a Nagy-

⁹¹ Gergely: Ásatások a mohácsi csatátéren.

⁹² Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Adattár (= JPM RA), Nagynyárád, 1248-83.

⁹³ JPM RA Majs, Merse, 1173-83.

⁹⁴ Pap-Fodor-Kitanics-Morva-Szalai-Gyenizse: A mohácsi Törökdőmb.; 2018 őszén a vizsgálatok a helyszínen folytatódtak. A felszíni leletek és a fémdetektoros vizsgálatok megerősítették az előbbi tanulmány kutatási eredményeit.

⁹⁵ JPM RA Kölked-Feketekapu, Leletbejelentés levélben, 1077-82.; Papp: A mohácsi csatahely kutatása.

⁹⁶ JPM RA Nagynyárád, 1261-83.

⁹⁷ A Duna-mappáció mérnöki iratai [S 81 - No. 1/a.]. 9.

⁹⁸ Egy lelőhelyen a terepbejárás leletek elsődleges régészeti forrásanyagként alapvető fontosságúak, a lelőhely azonban – mint ez esetben is látható – változhat és változik. A felszíni és a mélyebb rétegekből (pl. ásások során) előkerülő leletek mennyisége nincs mindig összhangban.

nyárádhoz tartozó Zsidó-pusztán szántáskor, az 1940-es évek végén a markolatánál ezüst verettel bíró, díszes handsár került elő.⁹⁹

A mohácsi csatatér rendszeres vizsgálata Papp László, a pécsi Janus Pannonius Múzeum régészének vezetésével az 1950-es évek végén vette kezdetét. A mintegy másfél évtizedes kutatómunka első eredménye 1960-ban érett be, amikor Sátorhelytől keletre előkerült két tömegsír, amely bizonyíthatóan a mohácsi csatában elesettek maradványait rejtette. Papp a temetésre használt sírok alakjából arra gondolt, hogy eredetileg talán ágyúállások, esetleg a magyar szekértábornak övező sáncárcok lehettek. A tömegsírokban 220-230 halott kardvágás okozta sebesülésekkel, részben koponya nélkül. A leletek között ruhakapocs-párok, lószerszámdísz és 1506–1525 közé datálható ezüstérmét azonosított a kutató.¹⁰⁰ A kiépülő Mohácsi Nemzeti Emlékpark területén a földmunkákhoz kapcsolódó megelőző feltárások során, 1975–1976-ban újabb három tömegsír került elő, mintegy 600-700 halottal, a korábbiak közvetlen közelében, azoktól 10, illetve 35 méteres távolságban. A leletek között, ha nem is nagy számban, pitykék, gombok, ruhacsatok, kardfüggesztő karikák és övcsatok fordultak elő. A csontvázak helyszíni vizsgálatai során egyértelművé vált, hogy a tömegsírokban zömében kardvágások következtében elhunyt, 20 és 50 év közötti, erős testfelépítésű harcosokat hantoltak el. A feltárásokat végző Maráz Borbála a tömegsírokat a tábornok őrző katonák temetési helyeként azonosította.¹⁰¹

A tömegsírok feltárását célzó régészeti munkán túl komoly erőfeszítések történtek a Mohács környékén 1526-ban elpusztult települések beazonosítására is. Ennek során kerültek elő Sátorhelytől északra, Lajmér temetőjének sírjai és Bácsfalva tüzben elpusztult lakóházmaradványai is.¹⁰² Majstól délkeletre – nem nagy távolságban – Papp az 1960-as évek elején egy középkori, 15–16. századi falu leégett épületeinek omladékát tárta fel.¹⁰³ A falu az ásató régész szerint nem volt más, mint Merse, a Brodarics leírásában a domb alján húzódozó település, amelyet a humanista szemtanú szerint Földvárval tévesztett össze. A Merseként meghatározott település aljában az ásatás során temetőrészlet, lakóházak, kemencék, szemetesgödörök és 15–16. századi használati tárgyak, fegyverek, köztük több kés, köpűs kopjacsúcs és köpűs nyilcsúcs került elő.

1966-ban, egy szórvány lovassági kardot találtak Majstól keletre (10. ábra 3a hely). Papp 1968-ban, a Majs keleti végén található kőkeresztől mintegy 350 méterre, délkeletre egy mezőgazdasági munkák során megbolygatott tömegsírt dokumentált, 11 harcos és 5 ló maradványait, kevéske fegyverrel (10. ábra, 3b jelű hely).¹⁰⁴ Jelentős leletcsoportnak tűnt, amelyet a mohácsi csatához kötött, így a maradványokat elküldte Kiszely Istvánnak antropológiai vizsgálatra. A vizsgálat eredménye nem ismert, ugyanakkor a lelet rövidesen kikerült Papp érvelési rendszeréből.

⁹⁹ JPM RA Nagynyárad, 1234-83.

¹⁰⁰ Lásd Papp: A mohácsi csatahely kutatása.

¹⁰¹ Maráz Borbála: A mohácsi csatatér régészeti leletei. *Honismeret* 4 (1976) 4. sz. 23–25.

¹⁰² Papp: A mohácsi csatahely kutatása.

¹⁰³ Papp László: Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. In: *Janus Pannonius Múzeum évkönyve*. 1962. Szerk. Uő. Pécs, 1963. 199–221.

¹⁰⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Adattár, II.13/1969.

Egy 1960-as években előkerült, 16. századra datált csatabárdot 1970-ben megvizsgáltak a pécsi múzeumban, amelyről először azt állították, hogy a majs-mersei magaslát előterében lévő területről származik.¹⁰⁵ 1975-ben a megtaláló a tárgyat átadta a Janus Pannonius Múzeumnak.¹⁰⁶ Később kiderült, hogy a beszolgáltató majs-i lakos valójában a Törökdomb aljában találta meg.¹⁰⁷

Papp László 1968-ban ismét a Majstól keletre és északkeletre fekvő térséget vizsgálta át. Ennek során a majs-i római katolikus templomtól kisebb távolságra, északkeletre középkori településnyomot azonosított, amelyről nemcsak beszámolót írt, hanem térkép-vázlatot is készített (10. ábra). A faluhelyet a középkori Majsaként határozta meg. Az amatőr helytörténész, Szűcs József az 1970-es évek végén újból felhívta a figyelmet erre a helyre, melyet ő viszont már Földvárnak vélelmezett.¹⁰⁸ Négyesi Lajos 1992–1993-ban ugyanitt, Majstól északkeletre, az általa ugyancsak Földvarként azonosított településen olyan leleteket – muskétagyolyókat, köpűs nyílhegyeket, szakállaspuska-lövedéket, sarkantyúkat, patkókat – talált, amelyeket a mohácsi csatával hozott összefüggésbe.¹⁰⁹

A Papp által megtalált, majd Szűcs József és később Négyesi Lajos által újra felfedezett középkori település intenzívebb kutatása 2009-ben kezdődött meg a Janus Pannonius Múzeum, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum együttműködésében. A területen magnetométeres felmérést, légi fényképezést és fémkereső műszeres terepbejárást is végeztek.¹¹⁰ Az utóbbiak eredményeiről eddig nagyrészt sajtóközleményekben számoltak be, nagyszámú leletet, ólomgolyókat, nyílhegyeket, éremleleteket, köztük két darab Szulejmán kori oszmán-török arany pénzérmét is említve.¹¹¹ Bertók Gábor kutatásvezető rendszeresen beszámol az átvizsgált terület kiterjedéséről és az összes lelet, azon belül a 16. századnak véltek számáról is. 2018 februárjában az addig kutatott területen még mintegy 120,¹¹² ugyanezen év októberében 70 hektáron már mintegy 250,¹¹³ december 7-én¹¹⁴ pedig 110 hektáron mintegy 300, a csatával, illetve a csata korával összefüggésbe hozható leletről tett említést.

¹⁰⁵ JPM RA Majs, Merse, 1172–83.

¹⁰⁶ A gyarapítási jegyzékben N. 8/1975. számon szerepel.

¹⁰⁷ Jelentés a Majs, Mohácsi csatátér, harci bárd kérdésével kapcsolatban 1975. JPM RA 1173–83; 1975. augusztusban Maráz Borbála és Kárpáti Gábor felkereste Ujvárit a harci bárd lelőhelyének lokalizálása végett. Ekkor a lelőhelyen (az Újlistállóval szembeni Törökdombnál) római és késő középkori maradványokat találtak. A mohácsi csatával összefüggő újabb lelet nem került elő.

¹⁰⁸ Szűcs József nem publikálta koncepcióját, de Kiss Béla mohácsi helytörténész tanulmányában beszámolt róla és térképet is közölt, melyen megjelölte a településnyom helyét. Kiss Béla: *A mohácsi csata*. Mohács, 1978. 22.

¹⁰⁹ Lásd Négyesi: *A mohácsi csata*.

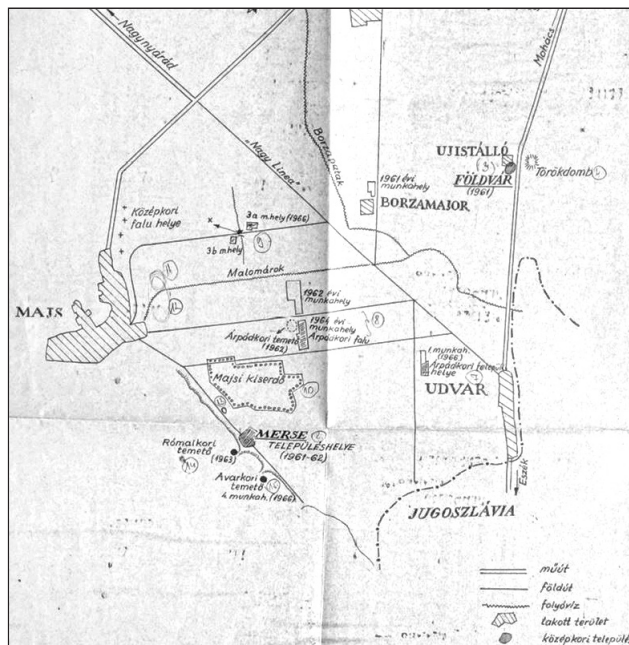
¹¹⁰ Bertók–Polgár: *A mohácsi csatátér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása*.

¹¹¹ Szabó–Szabó–Bertók–Gáti–Szajcsán: *A mohácsi csatátér kutatása*.

¹¹² A „Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet” című kutatási program projektindító workshopja. (2018. február 1–2.)

¹¹³ <https://www.bama.hu/kozelet/helyi-kozelet/bardot-es-vaseket-is-talaltak-a-csatateren-1520462/> (Legutóbbi megtekintés: 2018. november 5.).

¹¹⁴ Bertók Gábor: *A Janus Pannonius Múzeum Mohács 500 kutatási programjának legújabb eredményei*. Előadás. Sátorhely, 2018. december 7.

10. ábra. Papp László áttekintő térképe a Majstól közvetlenül északkeletre lévő Majsja és a délkeletre fekvő Merse falunyommal¹¹⁵

A majsi kutatás 2016 óta vált intenzívvé. Alkalmanként több tucat önkéntes fémdetektoros bevonásával zajló vizsgálatról (közösségi fémkeresőzés) van szó. A tájékoztatás alapján a leletek a majsi katolikus templomtól északkeletre fekvő egyutcás falunyom helye felé mutatnak sűrűsödést. A beszámolókbán megjelenő leletek jelentős hányada évszázadokon át nagy formai állandóságot mutató tárgy. A lövedékek részben nem kilóttak, a nyílhegyek és a kilótt lövedékek egy része a középkori falu életéhez is kapcsolható. Az egyéb maradványok száma és aránya csekély.

Mivel a majsi kutatások esetében az eredmények érdemi tudományos közlése eddig nem történt meg, így csak óvatos következtetések levonására vállalkozhatunk. A releváns, és eddig ismert leletek alapján (a későbbiekben a mohácsi csata korával összefüggő adat [300] szerepel az összehasonlításban) most csupán arra szorítkozhatunk, hogy egy, az egész területre vonatkozó relevanciavizsgálatot végezzünk. Az egyetlen kérdés, amire most választ keresünk: a rendelkezésre álló régészeti megfigyelések alapján lehet-e a majsi kutatási terület a késő középkor egyik legnagyobb magyarországi csatájának központi helyszíne?

Az ezzel kapcsolatos eredmények elemzésekor a rendelkezésre álló adatok alapján csupán egyszerű, a leletintenzitáson és leletsűrűsége alapján alapuló elméleti összehasonlításra van mód. Az alkalmazott munkahipotézis szerint a harci cselekmények elszóródott,

¹¹⁵ JPM RA Majs, 1159-83.

majd eltemetődött tárgyi emlékeinek darabszámát és intenzitását az alábbi tényezők határozhatják meg:

- a küzdelemben részt vevő seregek nagysága, létszáma;
- a felhasznált anyagi erők mértéke;
- az összecsapás időintervalluma;
- az alkalmazott harceljárások;
- a kutatási terület (és a kontrolterületek) nagysága;
- a fémkereső műszeres terepbejárás módszertana;
- a vizsgált terület beépítettsége, illetve kutathatósága;
- a jellemző tájhasznosítási metódusok (mező- és erdőgazdálkodás, vadászat);
- a lelőhelypusztulás (talajművelés, erózió, illegális, fémkereső műszeres kincs-keresés) mértéke.

Hipotézisünk kialakítása során támaszkodni tudtunk nemzetközi tapasztalatokra is.¹¹⁶ A falunyomnál talált leletek interpretációjakor érdemes több újabb szempontot is át gondolni. A kisszámú hazai hadszíntérvizsgálat csak kevésbé szolgálhat összehasonlítás alapul. Ugyanakkor a nemzetközi csatatérkutatás módszertani szempontból számos értékes és felhasználható párhuzamot szolgáltathat, jóllehet eltérő történeti korszakok, eltérő létszámú seregekkel, eltérő harceljárásokkal, eltérő jellemző fegyverfajttákkal (eltérő tűzgyorsaságú lőfegyverekkel) vívott összecsapásokkal kapcsolatos megfigyelésekről van szó.¹¹⁷ A nemzetközi példák közül az 1632. évi lützeni csata¹¹⁸ [Németország] hadszíntér-régészeti eredményeire hivatkozhatunk a Majsnál talált tárgyi emlékek statisztikai értelmezésekor.¹¹⁹ A harmincéves háború legjelentősebb összecsapásai közé tartozó lützeni csata hat-hét óráig tartott, és összesen mintegy harmincezer fő¹²⁰ vett benne részt császári és svéd oldalon. A 2006 és 2011 között zajlott alapos vizsgálat 11 066 hadileletet produkált az átvizsgált mintegy 110 hektár, nem beépített területről. Ha a vizsgálat eredményeit összehasonlítjuk a Majs melletti, szintén nem beépített faluhely térségével, akkor azt láthatjuk, hogy a résztvevők

¹¹⁶ John Keegan: *Waterloo*. Bp., 1990. 170.; Melissa Connor – Douglas D. Scott: Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction. *Historical Archaeology* 32 (1998) 4. sz. 82–83.; Négyesi Lajos: *Csaták néma tanúi*. Bp., 2010. 93–98.; Glenn Foard – Anne Curry: *Bosworth 1485: A Battlefield Rediscovered*. Oxford–Oakville, 2013. 264.; Natasha Ferguson: *An assessment of the positive contribution and negative impact of hobbyist metal detecting to sites of conflict in the UK*. 2013. [PhD thesis] 327.; A kora újkori csataterek régészeti vizsgálatához lásd még Arne Homann: Battlefield Archaeology of Central Europe – With a Focus on Early Modern Battlefields. In: *Historical Archaeology in Central Europe*. Ed. Natascha Mehler. H. n. [Rockville], 2013. (Special Publication Number 10) 202–230.

¹¹⁷ Steven D. Smith – James B. Legg – Tamara S. Wilson: *The Archaeology of the Camden Battlefield: History, Private Collections and Field Investigations*. Washington DC, 2009. 110.; Peter Bleed – Douglas D. Scott: Contexts for Conflict: Conceptual Tools for Interpreting Archaeological Reflections of Warfare. *Journal of Conflict Archaeology* 6 (2011) 42–64.; Tony Pollard: Capturing the Moment: The Archaeology of Culloden Battlefield. In: *Culloden. The History and Archaeology of the Last Clan Battle*. Ed. Tony Pollard. Barnsley, 2009. 130–162.; André Schürger: *The Archaeology of the Battle of Lützen: An examination of 17th century military material culture*. H. n. [Glasgow], 2015. [PhD thesis] 387. A mai Magyarország, illetve a történelmi Magyarország területén napjainkig kevés más ütközet, illetve csata terepi kutatása révén került sor fémkereső műszeres munkálatokra. A sorban a Harsány-hegyi (1687), a romhányi (1710), a kismegyeri (1809) és a segesvári (1849) összecsapás említhető meg.

¹¹⁸ Csikány Tamás: *A harmincéves háború*. Bp., 2005. 132.

¹¹⁹ Schürger: *The Archaeology of the Battle of Lützen*.

¹²⁰ Csikány: *A harmincéves háború*, 87.

száma mintegy a harmada volt a mohácsinak, míg a csata időtartama valamelyest hosszabb, tekintve hogy a mohácsi csata mintegy 4-5 órán át tartott. A Bertók Gábor vezetésével, Majsnál folytatott munkálatok 110 hektárra terjedtek ki, ez tehát optimálisan összevethető a németországiéval. Ehhez képest a lützeni csata hektáronként mintegy 100 darab leletet produkált, míg a majsi lelőhely statisztikailag csupán 2,7 darabot. Az egyszerű, szám szerinti összehasonlításra alapuló arányosítás alapján a lützeni 100 darabhoz képest Majsnál az elvárt hipotetikus, hektáronkénti leletszámnak kb. 300-nak kellene lennie. Természetesen fontos kritikai szempont, hogy a két összecsapás között száz év távolság van, a két csatát eltérő harceljárásokkal, valamint eltérő fejlettségű tűzfegyverekkel vívták.¹²¹

Felmerülhet a kérdés, hogy az arányosítás nyomán jelentkező több mint 110-szeres különbséget (300 vs. 2,7) indokolhatják-e olyan, fentebb említett változások, mint a tűzfegyverek nagyobb elterjedtsége és a valamelyest javuló tűzgyorsaság?¹²² Ugyanakkor a mohácsi csata idején mindkét oldalon többezres íjász-katonaságot is alkalmaztak,¹²³ ami Lützennél már bizonyosan nem volt. A tűzfegyvereknél sokkal gyakoribb lövéseket produkáló íjászok tevékenysége részben kompenzálhatta a tűzfegyverek kisebb elterjedtségét és lassúbb tűzgyorsaságát, így azoknak a lützeninél kisebb csatateri lenyomatát.

A fegyverzetre vonatkozó kevés megbízható adat és a hadügyi forradalommal összefüggő, nehezen arányosítható fejlődés miatt célszerűnek tartjuk egy olyan szegmensben is elvégezni az összehasonlítást, amelyet nem befolyásolt a tűzfegyverek elterjedése és a javuló tűzgyorsaságból, illetve a hatékonyságból fakadó számítási bizonytalanság. Éppen ezért szükségesnek tartottuk megvizsgálni a nem lövedék típusú leletek intenzitását a két helyszínen. Lützennél ez az érték 75 db/hektár. A Majs melletti vizsgálati területen ezzel szemben kettő vagy három hektáronként akad egy darab lelet, de azoknak is vitatható a relevanciája. Vitatható leletcsoportok például a területen begyűjtött patkók, vagy éppen a falu szűkebb belterületén talált szerszámok, melyek civil tevékenységre is visszavezethetők. Ebben a szegmensben a különbség Majs (kb. 50 lelet került elő) és Lützen (8310 db lelet) között több mint 160-szoros. Ha létszamarányosan számoljuk, akkor a különbség közel 500-szoros.

¹²¹ Érdemes megjegyeznünk, hogy a 17. századra a muskéták tömege jelentős mértékben csökkent és hatékonyságuk is fejlődött valamelyest. Lützennél a tűzfegyverek száma biztosan meghaladta a Mohácsnál bevetettekét. Jóval több puskát és pisztolyt is használtak, de az ágyúk száma Mohácsnál biztosan felülmúlta a Lützenben használtakét (legalább háromszorosan). Mindkét oldalon több ezer fős puskás gyalogság szolgált. A kevés rendelkezésre álló adatból azonban nehéz pontos és egyértelmű képet kapni.

¹²² A hadügyi forradalom ellentmondásos módon befolyásolta a csata konfliktusrégészeti lenyomatát. Ferguson felveti, hogy a 17. században a tűzgyorsaság még mindig a percnként egy lövés volt, ugyanakkor a hadseregek hatékonysága mégis megnőtt, mintegy 30 százalékkal, ami a pontosabb fegyvereknek és a jobb kiképzésnek köszönhető. Niall Ferguson: *Civilizáció. A nyugat és a többiek*. Bp., 2016. 452. Ez viszont azzal járt, hogy a csatamezőn csökkent a fegyverhasználat lenyomata, hiszen kevesebb lövés tévesztett célt.

¹²³ Brodarics szerint a keresztény seregben legalább 2000 íjász volt. Az oszmán haderőben a szpáhi alakulatok biztosan fel voltak szerelve íjakkal. Az oszmánok legalább 5200 reflexíjat és 1,4 millió nyílvevőt vittek magukkal a hadjáratra. Ágoston Gábor: *Mohács és Szulejmán szultán magyarországi hadjáratai*. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp., 2016. 70. Összességében az új- és nyílhasználat igen jelentős lehetett.

A két vizsgálat leletfelderítési hatékonyságát befolyásolta a technológiai fejlődés is. A lützeni terepi vizsgálatokhoz képest majd egy évtizeddel később elvégzett majsinál a jóval korszerűbb fémkereső műszerek alkalmazása nagymértékben megnövelte a fémleletek felderítésének esélyét.

Az elemzés során szükséges még figyelembe venni a területen a több évszázados íjjal és puskával végzett vadászat régészeti lenyomatait, a Majs környékén a 16–17. században többször is előfordult táborozásokat, és számolnunk kell azzal is, hogy akár több, nem kellően dokumentált fegyveres összecsapás is lehetett ezen a területen (1. táblázat).¹²⁴

1. táblázat. A Mohácsi–síkságon dokumentált harci cselekmények 1526-tól 1711-ig

Év	Esemény	Megnevezés
1526. augusztus 26–29.	három napig tartó előcsatározások a mohácsi csata előtt és a csata	az 1526. évi szultáni hadjárat
1598	a szabad hajdúk „Mohácsot, Zexárdot, Tobolyát megvették, és hátra térőben az törökök megvittak velek...” ¹²⁵	hajdúk támadása Mohács ellen
1599	Pálffy Miklós 1600 hajdút küld Mohácsra, akik azt felégetik ¹²⁶	hajdúk támadása Mohács ellen
1602–1603 tele	Gázi Giráj krími tatár kán Mohácson telelő katonái a környéket pusztítják, a lakosság a szigetre menekül ¹²⁷	az 1602. évi hadi események után a tatár kán csapatai Pécsre és Mohácsra húzódnak vissza
1614	a mohácsi szandzsákbég Koppánynál vereséget szenved a keresztény csapatoktól; Mohácsot és környékét erős pusztítás éri ¹²⁸	a katonai akciók Mohács és környékére is kiterjedtek
1664	Mohácsot és környékét feldőlják ¹³⁰	Zrínyi Miklós téli hadjárata
1686	– Radonai Mátyás zalavári kapitány felégeti a még török kézen lévő Mohács palánkon kívüli részét ¹³¹ – Lotaringiai Károly csapatai visszafoglalják Mohácsot ¹³⁰ – Gyimóthy István református szuperintendens beszámolója szerint a veszprémi hajdúk és az eszéki török katonaság 1686 októbertől 1687 tavaszáig felváltva fosztogatja a Mohács környéki falvakat ¹³²	a felszabadító háborúk baranyai eseményei

¹²⁴ A Mohácsi-síkság – részben a Duna menti fő közlekedési úttal összefüggésben – a mohácsi csatától a Rákóczi-szabadságharc végéig számos katonai esemény színhelye volt. A harci cselekmények nagy része értelem szerűen érinthette a Mohács környéki falvakat, így Majst is.

¹²⁵ Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Pest, 1863. (Magyar Történelmi Emlékek 7) 55.

¹²⁶ Szita László: Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése a XVIII. század első felében. In: *Baranyai Helytörténetírás 1976. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 1976. 49–87.

¹²⁷ Nagy Kálmán – Hancz Erika: *Az oszmán kori Mohács*. 2016. 151.

¹²⁸ Fölker: *Mohács története.*; Szita: *Mohács gazdasági és társadalmi fejlődése*.

¹²⁹ Németh: *A mohácsi véstől a török kiűzetéséig*, 474.

¹³⁰ Nagy–Hancz: *Az oszmán kori Mohács*.

¹³¹ Nagy Lajos: *Az 1686–1687. évi hadjárat*. In: *Budától–Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez*. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére. Szerk. Szita László. Pécs, 1987. 15–51.; Szita: *Szerbek visszavándorlása*.

¹³² Szakály Ferenc: *A felszabadító háborúk történeti helyéről* (Ki felelős a hódoltság terület pusztulásáért?). In: *A török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László, Pécs 1989. 25–42.

Év	Esemény	Megnevezés
1687	az Eszék felé vonuló, majd visszatérő keresztény csapatok táborozási helye; kisebb-nagyobb összecsapások sora Mohácstól délre július és augusztus folyamán ¹³³	a Szulejmán nagyvezír által vezetett oszmán ellentámadás, mely a harsány-hegyi csatához vezetett augusztus 12-én
1704	a Mohácsi-síkság szinte teljesen elnéptelenedik, Majs szerb lakossága is a Dráván túlra menekül ¹³⁴	az év során rácdúlás, kuruc hadjárat

A Majs térségében végzett fémkereső műszeres terepbejárások értékes módszertani analógiáját adhatja az 1485. évi bosworthi összecsapás [Egyesült Királyság] területének régészeti kutatása. A csatatér területén 1995-től zajlott eltérő módszertannal és intenzitással, valamint tudományos igényességgel fémkereső műszeres terepbejárás-sorozat. Újabbán, 2005 és 2010 között 675 hektáron (6,75 km²-en) végeztek szisztematikus és mellette nem szisztematikus (*random wander*) terepbejárást, s ennek során 3366 darab, a római kortól a modern korig keltezhető tárgy került napvilágra.¹³⁵ A bosworthi csatatér kutatása több módszertani problémára is ráirányította a hasonló kutatásokat végzők figyelmét.

1. A négyzethálós rendszerben folytatott szisztematikus és nem szisztematikus terepbejárás kombinált módszere a leletmintázat térképre vitelek felül- vagy éppen alul-reprezentált területrészeket eredményez.

2. A csatatér tárgyi emlékanyagának elkülönítésekor nagy hangsúlyt kell kapnia a kritikai szemléletnek. Egy lelőhelyen több eltérő korszak vagy történeti esemény tárgyi emléke is keveredhet, valamint nehézséget jelenthet a reguláris, rendszeresített felszereléssel, ruházattal és fegyverzettel rendelkező hadseregek kora előtti összecsapások helyszínéin a felszínre került katonai és nem katonai vonatkozású tárgyak különválasztása.¹³⁶

A Majs északkeleti térségében lokalizált falunyom fémkereső műszeres terepbejárásából származó, és hipotetikusán az 1526. évi összecsapáshoz köthető leletek részletes feldolgozása egyelőre nem történt meg. A talált tárgyi emlékek esetében óhatatlanul számolni kell a csata és a középkori, illetve kora újkori faluhely emlékeinek keveredésével. További problémát jelent, hogy egyes tárgyak (például a patkók) formai kiképzése jelentős mértékű kontinuitást mutathat.¹³⁷ A fegyverleletek sorából különösen hangsúlyos lehet az 1526. évi csatához kötődő kézi tűzfegyver-lövedékek elkülönítése és vizsgálata. A lövedékek keltezéséhez azok kiképzése és készítése nyújthat értékes támpontot. A kézi

¹³³ Budától–Belgrádig, 492.

¹³⁴ Nagy Lajos: A kurucok és a rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*. Szerk. Szita László. Pécs, 1986. 13–132.

¹³⁵ Foard–Curry: *Bosworth*.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ A patkók esetében fontos feladat lenne a szarvasmarha-, öszvér-, szamár- és lópatkók elkülönítése. Érdeemesnek tartjuk megjegyezni, hogy tipológiai alapon Gere László az ozorai vár késő középkori és kora újkori fémanyagának feldolgozásakor a patkók kapcsán 14 fő- és altípust különített el. Gere László: *Késő-középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. Bp., 2003. 250.

tűzfegyver-lövedékekre vonatkozó kutatásokkal kapcsolatos újabb megfigyeléseket a 2. táblázatban összegeztük.¹³⁸

2. táblázat. Középkori lövedékek típusai és készítési eljárásuk

Lövedék típusa	Készítési eljárás
gömb- és kónikus testű lövedék	öntőformába öntés
	kalapálás
	préselés
hasábos, illetve hengeres testű lövedékek	ólomrudak, hasábok feldarabolása
palack alakú lövedék	öntőformába öntés
gömblövedék („göbecs”)	„csepegtetés” ¹³⁹

Az 1526. évi mohácsi összecsapás esetében a kézi tűzfegyver-lövedékek lehetnek öntéssel kialakított gömbtestű, valamint ólomrudak és hasábok feldarabolásából nyert hasábos és hengeres testű lövedékek. A lövedékek készítési módja és formája mellett fontos további cél a csata korában használt kézi tűzfegyverek lehetséges kalibereinek meghatározása. A bosworthi csataterén talált, 251 tűzfegyverhez köthető lövedékből „csupán” 34-et hoztak ténylegesen összefüggésbe a csatával, a kutatók kizárólag a 20 mm-es átmérőnél nagyobb példányokat interpretálták az összecsapás tárgyi emlékeként.¹⁴⁰

Mivel a majsi leletek főként a felsorolt kilenc jelentősebb helyi fegyveres konfliktus eredményeként képződhettek, ezért a leletek értékelésekor az 1. táblázat jó kiindulási pontot kínál. Ha megnézzük a potenciálisan szóba jöhető események időbeli szóródását, kiderül, hogy a 16. századi keltezésű esetleges hadilelet valószínűsíthetően 1526-os. Ezeket a lövedékeket kaliberük alapján és a fémmegmunkálási technológiában is elválasztjuk a későbbiektől.

¹³⁸ Daniel M. Sivilich: *Musket Ball and Small Shot Identification: A Guide*. Norman, 2016. 190.

¹³⁹ „A folyékony ólom egy magas toronyban lesz öntve, úgy, hogy a rostán keresztül esett göbecs-szemek először hosszú utat tesznek a levegőben, mielőtt a vízbe hullanának, mi által az ólom lehül és teljesebb golyó-alakot nyer. A vékony göbecsnél elégséges, ha az esés 10 láb magasságról történik, a legvastagabb göbecsnél azonban e magasságnak legalább 100–150 lábat kell kitennie. A göbecs csiszolása hordókbani forgatás által történik kevés graphit hozzáadásával. Ily úton 51/2 – 6 milliméternél nagyobb átmérővel bíró göbecset előállítani már nem lehet, mert ezeknél bajos volna az öntést foganatosítani, hogy az egyes szemeknek elég idejük legyen a lehülésre, mielőtt a vízbe esnének.” A göbecsről. *Vadászlap* 6 (1885) 434.

¹⁴⁰ Foard-Curry: *Bosworth*.

Kelenik,¹⁴¹ Krenn és szerzőtársai,¹⁴² valamint Ágoston¹⁴³ vizsgálatai alapján az 1520-as évek jellemző puskái tipikusan 20 mm körüli átmérőjű, puha ólomlövedéket lőttek ki, és csak a 16. század második felében, a technológiai fejlődéssel csökkent a fegyverek kalibere. A 17. századi fegyvereknél már jellemzően inkább 13–18 mm közötti átmérőjű lövedékeket használtak. Így az 1520-as években a felhasznált lőfegyverek, kanócos puskák – hasonlóan a bosworth-i fegyverekhez – valószínűleg jóval nagyobb kaliberűek, mint a későbbiek. Ezt erősen indokolja a páncélos katonasággal szembeni hatékony szembeszállítás igénye.

Az eddigi ismertetések alapján úgy tűnik, hogy a Majsnál előkerült lövedékek zöme a 20 mm-nél jelentősen kisebb kategóriába tartozik. Négyesi Lajos a felfedezést bemutató cikkében úgy interpretálta a helyzetet, hogy az oszmánok által használt lőfegyver „... 400-500 méterre volt képes kilőni az 1-1,5 centiméteres ólom lövedéket”.¹⁴⁴ Amennyiben az általa bemutatott, 1992–1994 során és később, Majs mellett megtalált lövedékek ennyire kis kaliberűek voltak, akkor azokat nem lehet a mohácsi csatához kötni. Ez az űrméret a 16. század végétől a 18. század elejéig terjedő korszak lövedékeinek felel meg, amelyek valószínűleg az 1. táblázatban szereplő, időben releváns események során kerültek a földre.¹⁴⁵

¹⁴¹ Kelenik József: Szakállas puskák 16. századi magyar inventáriumokban. *Hadtörténelmi Közlemények* 101 (1988) 484–520. Kelenik szerint „a XVI. század húszas éveiben megjelenő, villáról tüzelő fegyverek súlya, űrmérete, lőtávolsága és hatóereje inkább a könnyű szakállasokéhoz állt közel. A páviai csatában kitűnően szereplő korai muskéták egy 4 latos (kb. 70 g), tehát körülbelül 22-25 mm átmérőjű ólomgolyót 300 lépésnyi (150-200 méter) távolságra lőttek ki.”

¹⁴² Peter Krenn – Paul Kalaus – Bert Hall: Material Culture and Military History: Test-Firing Early Modern Small Arms. *Material History Review* 42 (1995) 101–109. A szerzők által vizsgált gyalogsági fegyverek közül az 1570-es években gyártott nyugati puskák még 20 mm körüli átmérőjű csővel készültek, csak a későbbiek csökkennek 13–18 mm közötti átmérőjűvé. Az űrméret csökkenése a 16. század második felében indult el.

¹⁴³ Ágoston Gábor kutatásai alapján a korszakban gyártott, a janicsárok által használt puskák jellemzően hosszabbak és főként nagyobb kaliberűek, mint a nyugati fegyverek. Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 37 (1995) 465–485. A Feridun Emecen által közölt és Ágoston Gábor által átvett adatok szerint az oszmánok az 1526-os hadjáratba 4000 puskát és 60 nehézpuskát, 3 millió puskagolyót és több mint 100 tonna lőport vittek magukkal. Ezeknek a fegyvereknek a fizikai paramétereit közelebbről nem ismertek. A harminc évvel később, Szulejmán keleti hadjáratában használt puskákról ugyan vannak ismeretek, amelyek már jelentősen kisebb kaliberűek, tehát 20 milliméter alatti űrméretűek, de éppen ebben az időszakban kezdenek a nyugati fegyverek méretei is csökkenni. Ágoston: Mohács és Szulejmán, 70. Ezen késői adatok alapján a mohácsi csatában felhasznált oszmán lőfegyverek kaliberére nem lehet következtetni. Ágoston említi, hogy a spanyol gyalogság erős hatást gyakorolt a janicsárságra, és hogy a spanyol és az oszmán gyalogság által használt lőfegyverek hasonlóságot mutatnak. A 16. század eleji spanyol gyalogsági fegyverekről ugyanakkor van képünk: legalább nyolc kilogrammos, 18–22 milliméteres lőfegyverekről van szó, melyek 56–57 grammos ólomlövedéket lőttek ki. Az itáliai, a kelet-mediterrán és a balkáni hadszíntereken azzal szembesültek a hadviselő felek, hogy erősebb fegyverekre van szükség a páncélos alakulatokkal szemben. Ezért alkalmaznak nagyobb lőportöltetet használó és nagyobb lövedéket kilőni képes gyalogsági fegyvereket. Vö. Ágoston Gábor: *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005. 89.

¹⁴⁴ Négyesi: A mohácsi csata, 75

¹⁴⁵ Jól követhető a 16–17. századi gyalogsági lőfegyverek méreteinek változása. Krenn és társai a 16. század második felétől a 18. század elejéig vizsgálták ezt, és ebből jól látható, hogy csak fokozatosan csökken a fegyverek kalibere és a puskák súlya. Krenn-Kalaus-Hall: *Material Culture*, 101–109. A korszak egyik legkorszerűbben felszerelt gyalogsága a spanyol volt. Néhány éve holland kutatók megvizsgálták az 1641-es gennepi spanyol-holland harcokban használt ólomlövedékeket. A feltárások során az ostromlott kastély körüli területen 1500 lövedék került elő: 16 és 19 milliméter űrmértékű muskéta- és 12 milliméteres kali-

A Majstól északkeletre levő településhely esetében egyelőre nem került sor destruktív régészeti feltárássra, így jelenleg nem ismert a mohácsi csatához kötődő pusztulási rétegsor.¹⁴⁶ Az eddig előkerült leletek alapján ugyanakkor feltételezhető, hogy a kérdéses település rendelkezik konfliktusrégészeti vonatkozásokkal. A fémkereső műszeres lelőhely-felderítés módszertana, a potenciális illegális fémkereső műszeres kincskeresés, valamint a kronológiai szempontokat is figyelembe vevő, szisztematikus anyagfeldolgozás hiányosságai és a kontrollterületek bevonásának hiánya miatt azonban számolni kell a leletminőségben megnyilvánuló anomáliákkal, az eredmények bizonytalanságával. A teljes leletmennyiségre vonatkozó 110-szeres, a nem a lövedékekre vonatkozó közel 500-szoros leletintenzitás-különbséget a fentebb vázolt kritikai és kompenzációs szempontok együttes mérlegelése sem indokolja.

Papp László már 1968-ban a középkori Majsaként azonosította a Bertók Gábor vezetett régészeti kutatás középpontjában álló, néhány épülettel rendelkező, egytűcs falut. Templom nyomaira Papp nem bukkant. A falut később Földvárként azonosító kutatók az utóbbi időszakban intenzív terepi vizsgálatokat folytattak, és egyebek mellett próbálták a település Brodarics által is említett templomát lokalizálni. Négyesi a falunyom feltárását és a templom megtalálását a kutatás legfontosabb, a vitákat végleg eldöntő kérdésnek minősítette.¹⁴⁷ Földvár falu, a templom és egyben a mohácsi csatátér lehetséges azonosítási javaslata térképpel együtt megjelenik Bertók Gábor és Gáti Csilla, egy régészeti lelőhely-felderítési módszereket bemutató kiadványában is.¹⁴⁸

A 14–15. századi források egyértelművé teszik, hogy Nagymajsának nincs temploma, ellenben a szomszédos Kismajsának igen. Erről nem csupán a már vizsgált 1338-as oklevél tanúskodik („út, ami Nogmoysa-ról Kysmoysa-ra megy az egyházhoz”), de Csánki¹⁴⁹ is beszámol róla. Jelzi, hogy a falu neve egy időben „Egyházasmója” volt. A térségi topográfia elég egyértelművé teszi, hogy Merse (Papp azonosította a mai Majstól délkeletre), Kismajsa és Nagymajsa egymás közelében, szomszédosan feküdt.

Majstot az 1690-es években telepítik újra szerbekkel, és templomot is alapítanak Szent Paraszkéva tiszteletére. Mivel Szent Paraszkéva kultusza igen népszerű Niš környékén, így valószínűsíthető, hogy talán a szerb vándorlás egy niši csoportja játszhatott fontos

berű pisztolygolyók. Hans Huismann et al: Bullets over Genep: Using Compositional Variation in Lead Musket Balls in Battlefield Archaeology. In: 39th *International Symposium on Archeometry 2012*. Leuven, 2012. 225. Ha még a mohácsi csata után több mint 100 évvel, a legfejlettebb fegyvereket használó hadseregek is 15 milliméter feletti kaliberű puskákat használtak, akkor a mohácsi csata idején használt korai muskéták-ról okkal feltételezhetjük, hogy az 1520-as években éppen csak elterjedt, akkor legfejlettebbnek számító spanyol gyalogsági fegyverekhez hasonlóak (vagy esetleg még nagyobb kaliberűek) voltak. Pisztolyokat ugyanakkor nem használtak. A 16. század első felében találunk utalásokat kisebb kaliberű és drága oszmán fegyverek létre, illetve ilyen múzeumi darabok is fennmaradtak. Azonban kérdés, hogy ezek a fegyverek eljutottak-e a nyugati hadszínterekre. A páncélos katonaság leküzdésére ugyanakkor a kisebb töltet és a kisebb lövedék kevésbé volt alkalmas.

¹⁴⁶ Bertók Gábor: Nekünk Majs kell? In: *Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013*. Szerk. Bertók Gábor – Gáti Csilla. Bp.–Pécs, 2014. 161–170.

¹⁴⁷ Négyesi: A mohácsi csata.

¹⁴⁸ *Régi idők – új módszerek*, 172.

¹⁴⁹ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp., 1890–1913. II. (Baranya vármegye. Helységei.)

szerepet az alapításban. A Papp által Nagymajsaként azonosított, templom nélküli falunyom eddigre már elpusztul, ugyanis egy 17. század végi térkép Majstot templommal ábrázolja. Ennek alapján úgy véljük, hogy a szerbek Kismajstát telepítik be, rátelepülve a középkori falura. Innentől kezdve ezt hívják Majsnak. A bemutatott okleveles források Papp László teóriáját támasztják alá, miszerint a kérdéses lelőhely a középkori (Nagy) Majsa helye volt.

3. táblázat. A Sátorhely melletti Fekete-kapunál talált ágyúlövedékek méretei

Kerület	Átmérő	Sugár	Térfogat (cm ³)	Tömege (gramm)	Tömege (font = 0,45 kg)	Anyaga
	(cm)					
19,7	6,27	3,14	129,10	929,54	2,07	vas
18,7	5,95	2,98	110,42	795,05	1,77	vas
16,5	5,25	2,63	75,86	546,16	1,21	vas
15,7	5,00	2,50	65,35	470,51	1,05	vas
16	5,09	2,55	69,17	498,00	1,11	vas
15	4,77	2,39	56,99	410,34	0,91	vas
14,7	4,68	2,34	53,64	386,21	0,86	vas
15,2	4,84	2,42	59,30	426,97	0,95	vas
15,2	4,84	2,42	59,30	672,48	1,49	ólom

Négyesi a Fekete-kapunál talált hadileleteket, köztük az ágyúgolyókat a mohácsi csata lenyomatai közé sorolta. Ez a leletcsoport Sátorhelytől keletre, a gőzekés mélyszántás megjelenésével került elő, amelyekről Kalt József értesítette a pécsi múzeumot.¹⁵⁰ Tudomásunk szerint ezek vizsgálatára még nem került sor. A Kalt által említett számos lövedék közül 9 került be a múzeumba. Az általunk vizsgált lövedékek adatai a 3. táblázatban láthatók. Az 1526-ban használt lövegek vonatkozásában irányadónak tekintjük Ágoston Gábornak a hadügyi forradalommal és az oszmán tüzérsggel foglalkozó írását.¹⁵¹ Ez alapján valószínűsíthető, hogy az Isztambulban, 1522–1526 között gyártott, mintegy 1000 db körüli kisebb kaliberű, főként a mezei harcokban használható ágyú fontos szerepet játszott a mohácsi csatában. Ezek főként zarbuzánoknak (*darbzen/zarbzen*) nevezett könnyű ágyúk voltak,¹⁵² de úgynevezett „csatágyúkat” is használtak, amelyekkel „lúdtojás nagyságú” lövedékeket lőttek ki.

¹⁵⁰ A lövedékek kapcsán ma már nem állapítható meg, hogy in situ leletek voltak, vagy elsődleges/másodlagos eltemetődés után kerültek napvilágra.

¹⁵¹ Ágoston Gábor: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérsg fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34 (1992) 173–198.

¹⁵² Az Ágoston-féle elemzésben olvasható, hogy milyen nevezéktani sokszínűség jellemezte ezeket a fegyvereket. Ezeket a könnyű ágyúkat nyugaton leginkább falkonettának nevezték.

Lőtávolságukra a szakirodalomban többféle adat is szerepel, de a határértékek alapján 1000-1400 lépés lehetett. Figyelembe véve a helyi földrajzi viszonylatokat, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a majsai falunyomtól nem lőhették őket a megtalálásuk helyére, mivel a távolság légvonalban több mint 5 kilométer. A lőtávolság alapján az feltételezhető, hogy a Törökdombtól nyugatra fekvő térségből lőtték ki azokat, nagyon közel az árok déli pereméhez. Még Sátorhely nyugati része vagy a Borza-patak partja sem jöhet szóba tüzelési helyként, hiszen több mint 2 kilométerre vannak attól a helytől, ahonnan a lövedékek előkerültek. Úgy tűnik, hogy az oszmán hadsereg tüzei lőtték ki őket, és a keresztény balszárnyon csapódtak be. Ahogy a táblázatban is látható, zömmel egyfontos lövedékek voltak.

A térségnek az 1. táblázatban foglalt konfliktustörténetét figyelembe véve könnyű belátni, hogy ezek a lövedékek, amennyiben hadi eseményhez köthetők, csak a mohácsi csatával kapcsolhatók össze. A többi esetben ilyen fegyverek használata aligha képzelhető el.

A Majs mellett végzett régészeti kutatás eddigi eredményei meglehetősen sok kérdést vetnek fel, amelyeket az előkerült leletek alapos és kritikai feldolgozása során lehet csak megválaszolni. Meggyőződésünk, hogy a Majs térségében végzett nagy volumenű kutatásnak jelentős tudományos értéke lehet, és a középkori falusias térségek tájhasználati jellemzőihez és a kapcsolódó konfliktusrégészeti kutatásokhoz is kiváló mintaterületként szolgálhat majd a jövőben. Ugyanakkor a Majs térségében feltételezett Földvár faluhoz kötődő vizsgálatok legnagyobb történeti, elméleti problémája az, hogy a középkori település és a térségben feltételezett csatatér régészeti jelenségei az eddigi adatok alapján nem feleltethetők meg a Földvárral és az 1526. évi mohácsi csatával kapcsolatban született források által körvonalazott képnek. A leírt jelenségek sokkal inkább a Mohácsi-síkságon, a 17. században lefolyt harci események lenyomatainak tűnnek.

Összegzés

Elemzésünk végkövetkeztetése, hogy az írott forrásokban nem tapasztalható Földvár területére vonatkozó földrajzi anomália. A főbb kapcsolódó földrajzi jelenségek jól körülírt módon, vissza-visszatérően jelennek meg a település és a hozzá tartozó birtok környezetében. Kijelenthető, hogy Földvár ezek alapján valahol a mai Sátorhely közigazgatási területén feküdt, a birtok határai pedig jól azonosíthatóan kötődtek a településtől északra fekvő „nagy árok”-hoz, keleten a Danóc-mocsárhoz/Vizslaki-réthez, nyugaton pedig a Borza-patak völgyéhez.

Jó természeti adottságai, kiváló telepítési tényezői miatt mindig újratelepült. Nem csupán a magyar középkorban volt jelentős település, hanem az oszmán hódoltság korában, a mohácsi csatát követően is lakták és művelték földjeit. A 17. század végén és a 18. században előbb Savoyai Jenő, majd az udvari kamara, illetve a Habsburg-Lotaringiai család egyes tagjainak birtokába került, akik új földhasználati formákat honosítottak meg. Előbb lótenyésztésre használták, majd birkatenyésztő gazdaság központjává vált. Ez viszont új települési formát és munkaszervezést igényelt. Tulajdonosai a középkori birtok

területén egy majort, más néven pusztát alakítottak ki az új funkcióknak megfelelő épületekkel, cselédséggel és földhasználati formákkal. A település előbb a Földvár nevet viselte, majd párhuzamosan egyre inkább Sátoristye, majd Sátorhely néven kezdték emlegetni. Szimbolikusan, az oszmán sereg táborának helyeként mind jobban összekapcsolódott az 1526. évi csata emlékezetével.

A régészeti vizsgálatok alapján a Földvártól, illetve a Borzától nyugatra fekvő területen a középkorban (Nagy)Majsa, a mai Majs egyik elődje feküdt. A településen és környezetében, a majsi hordalékkúpon megfigyelt hadirégészeti jelenségek egy része harci cselekményekhez köthető. Vélelmezhető, hogy a falu a mohácsi csata idején elpusztult, valószínű, hogy a falu és környezete elszenvedte az oszmán csapatok pusztítását, hiszen abban a zónában feküdt, ahol a Báli és Hüsrev vezette lovasság felvonult, hogy nyugat felől karolja át II. Lajos seregét.

A csata korára keltezhető leleteket ez a körülmény részben magyarázhatja. A Majs környékéről eddig megismert, releváns leletanyag intenzitása elmarad az 1526. évi csata centrumához illő elvárásoktól. A területen egyébként nemcsak 1526-ban, hanem később, a 17. században és a 18. század elején is lehettek harci cselekmények, a lelőhelyen ugyanis későbbi hadirégészeti anyag is előfordul.

Feltehető, hogy az elmúlt néhány évben, Majs térségében begyűjtött leletek egy része nem is kötődik hadi aktivitáshoz, hanem vadászattal, civil állattartással kapcsolatos tevékenységből származhat. Ami a mohácsi csatához minden kétséget kizáróan társítható régészeti leleteket: a tömegsírokat és az oszmán győzelmi emlékművet illeti, azok Sátorhely településtől keletre, kisebb távolságban találhatóak. Ezt a területet azonban 1526-ban egy megáradt patak, a Borza választotta el a majsi határtól. Így az a lehetőség, hogy a majsi térség kapcsolódott volna a csata központi területéhez, e szempontból sem tűnik valószínűnek.

A nyitva maradt kérdésekre csak a régészetileg is megtámogatott, komplex történeti, földtudományi kutatások adhatnak választ. A további kutatás feladata lesz a majsi anyagok feldolgozása csakúgy, mint a Sátorhely környékén elterülő határrészek korszerű, komplex terepi vizsgálata, majd az eredmények összehasonlító kiértékelése.

KÉT DÍVÁN BUDÁN

I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636)

B. SZABÓ JÁNOS

TWO DIVANS IN BUDA

György Rákóczi I. and elite of Ottoman Hungary (1630–1636)

György Rákóczi I. achieved this result contrary to the fact that as a magnate of the Kingdom of Hungary he had no routine whatsoever in finding his way in the labyrinth of Ottoman politics and it is clear that it took him years to get used to and start managing the system, the logic of which stood quite far from his personality. The prince's honest dedication to the Protestant cause in the Thirty Years War seemed to be in vain. The peace he had to conclude with the emperor in 1633, as well as his stance for Christian solidarity in the Polish crisis of 1634 alienated from him the pillars of the Transylvanian system of alliances in Ottoman politics one after the other. The Ottoman dignitaries, who were interested in a European war became disinterested in maintaining Rákóczi's rule, just as well as the Orthodox Christian lobby he faced in the Wallachian and Polish issues, or the influential ambassadors of anti-Habsburg powers at the Sublime Porte. Decisions about rulers of Transylvania were seemingly prepared in Ottoman Hungary, more specifically at the *divans* at Buda both in 1630 and 1636, but as we have seen, many of the positions presented there were also initiated in Constantinople. The opinions coming from the elite of Ottoman Hungary were important in 1636 only in order to validate and legitimize intentions formulated at the imperial center: the complaints coming from the borderland area found deaf ears at the Sublime Porte if there was no intention there to put pressure on the prince of Transylvania.

Keywords: György Rákóczi I., Ottoman elite, Thirty Years War, Ottoman–Polish War (1633–1634), Wallachia, Matei din Brâncoveni, Abaza Mehmed Pasha

1630 novemberében tanácskozássra gyűltek a hódoltság oszmán főméltóságai: Adzsemi Haszán budai beglerbég¹ vezetésével arról kellett dönteniük, hogy a nemrégiben elhunyt fejedelem testvére vagy egy felső-magyarországi főúr, a Bethlen család által korábban szintén felkért Rákóczi György lépjen-e Erdély trónjára. A budai, boszniai, kanizsai, egri, temesvári beglerbégek, a hódoltságban tartózkodó *mazul* Bajram vezérpasa, valamint az esztergomi és szolnoki szandzsákbégek döntését ekkor így közölte Haszán: „Az én biro-

B. Szabó János, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, Magyar Őstörténeti Témacsoport.

¹ Gévay Antal: *A budai pasák*. Bécs, 1841. 29–30.

dalmam alatt való vezíreknek, pasáknak, bégeknek, mindeneknek akaratja, hogy a Rákóczi György erdélyi fejedelem legyen”, hiszen „a vezérek, a pasák, a bégek és minden rendbeli vitézek azt mondták egy szóval, hogy Rákóczi Györgynek illik az erdélyi fejedelemség és neki kell adni, hatalmas győzhetetlen császárnak köntöséhez ragaszkodott, erdélyi három fő várakat kezébe adták, anélkül az hajdú vitézek is ő hozzá állottak, az némethez is semmi közü nincs, hatalmas császárnak híve [...] Annyi sok vitézeknek szava után a kadiak Rákóczit választották s annyi sok vitézeknek szavokat a kadiával megírtam.”²

1636 tavaszán azonban Naszuhpasazade Hüszejn beglerbég³ vezetésével ismét összegyűltek a hódoltság főméltóságok Budán, hogy újratárgyalják az ügyet, s javaslatot tegyenek Konstantinápolynak, hogy Rákóczi üljön továbbra is Erdély trónján, vagy mégiscsak Bethlen István legyen a fejedelem.⁴ Ezúttal már Rákóczi ellen döntöttek, s Bethlen István támogatása – 1636 őszén – fegyveres konfliktusba sodorta a Rákóczi vezette Erdélyt az Oszmán Birodalommal. Tanulmányunk azt a jelenségekört igyekszik körbejárni, hogy miként is fordulhatott elő, hogy nem kis részben ugyanazok az emberek alig fél évtized múltán látszólag homlokegyenest ellentétes véleményre jutottak az erdélyi fejedelemség ügyében.

Birodalmi hálózatok

Bethlen István, Bethlen Gábor fejedelem testvére, aki a nagy fejedelem gyakori külföldi hadjáratai idején, majd 1629-től özvegye, Brandenburgi Katalin mellett kormányzóként állt Erdély élén, ismert volt tehát a török főméltóságok között.⁵ A zavart azonban épp az okozta, hogy a Brandenburgi Katalin rövid uralkodása alatt elharapózó politikai felfordulás⁶ megfékezésére Bethlen fejedelem tekintélyes magyarországi párthívét, Rákóczi Györgyöt – épp Bethlen István beleegyezésével – kérte fel az erdélyi fejedelemségre idősebbik fia, ifjabb Bethlen István és veje, Zólyomi Dávid. Csakhogy az idősebb Bethlen István – időközben megtapasztalván az erdélyi országgyűlés nem várt támogatását, s ígéreteket nyerve a Portáról is – végül mégiscsak magának próbálta megszerezni a trónt.⁷

Fia és veje azonban megingathatatlanul elkötelezte magát Rákóczi mellett, s nekik sikerült a budai beglerbéget megnyerni a magyarországi főúr pártfogójának. Míg a Bethlen

² Adzsemi Haszan budai beglerbég levele Bethlen Istvánhoz. Buda, 1630. december. *Történelmi Tár* (= TT) 3 (1885) 116–117.

³ Gévy: *A budai pasák*, 32–33.

⁴ *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel*. I–XX. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1876–1897. (= EOE) IX. 540.

⁵ Oborni Teréz: Adalékok Bethlen István politikai, kormányzati és udvari szerepéhez Bethlen Gábor uralkodásának idején. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen, 2014. (*Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai* 18) 301–318.

⁶ Szilágyi Sándor: *I. Rákóczy György 1593–1648*. Bp., 1893. 152–178.; Bánki Judit: Brandenburgi Katalin az erdélyi fejedelemségben. *Történelmi Szemle* 36 (1994) 316–323.

⁷ Házi János levele Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1630. október 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest) (= MNL OL) P 1955 Bethlen család levéltára. Családtagok iratai. No. 126. E helyen mondok köszönetet Kármán Gábornak, aki rendelkezésemre bocsátotta a levéltári adatgyűjtését a témához.

família erdélyi hatalmát megalapozó Bethlen Gábor fejedelem alighanem az oszmán hatalmi struktúrába való beilleszkedést illetően (is) a legsikeresebb uralkodó volt az erdélyi vazallus állam történetében,⁸ Rákóczi Györgynek, magyarországi nagybirtokosként, a rendi berendezkedésű Magyar Királyság tekintélyes protestáns politikusként⁹ jóval kevesebb alkalma, oka – és hajlama – volt az Oszmán Birodalom ilyen természetű belső ügyeibe bonyolódni, így szinte esélytelen lett volna a hivatalos oszmán elismerésért folyó küzdelemben a Bethlen klán hathatós támogatása nélkül. Mivel a birodalom érdekei szempontjából gyakorlatilag mindegy volt, hogy melyik jelöltből lesz uralkodó – Konstantinápolyból állítólag mindkét jelölt nevére küldtek egy-egy ahdnámét¹⁰ –, így a fejedelem személye tulajdonképpen azon múltott, hogy a Bethlen-klán melyik tagja tudja jobban kihasználni kapcsolatait a birodalmi döntéshozók körében.

A 17. század zűrzavaros időszakaiban az egész eliten belül folyamatos és egyre élesebb verseny zajlott a jobb lehetőségek, a javadalmazóbb állások, a nagyobb hatalom megszerzésének érdekében. E célok elérésében a hagyományos családi kötelek mellett nagyon fontos szerep jutott a „politikai családoknak” vagy „politikai háztartásoknak”.¹¹ A 16. század végétől gyökeresen átalakult a birodalom belső hatalmi hierarchiája is: egyre inkább a szultáni udvarban kinevelt vezetők váltak meghatározóvá, akik kevés szállal kötődtek új szolgálati helyükhöz – viszont igen gyakran nem előléptetésüként, hanem az udvarból való eltávolításuk eszközeként éltek meg. Az erdélyiek azonban még a 17. században is képesek voltak érdemben befolyásolni egyes hódoltsági posztok sorsát.

Még a szomszédos, gyakran ellenséges hatalmak számára is adott volt a lehetőség, hogy aktívan befolyásolhassák a határ menti pasák és bégek, vagy épp a havasalföldi és moldvai vajdák karrierjét, kezdeményezhessék elmozdításukat, vagy éppen közbenjárhassanak helyben maradásukért. Mindezek mellett rendszeresen kezdeményezték a pártfogásukat élvező személyek fizetésemelését vagy magasabb méltóságba helyezését.¹² Habár az a törekvés, hogy az erdélyiek lekötelezettjei kerüljenek a szomszédos szandzsákok vagy vilajetek élére, korántsem ért mindig célt, a viszonylag hosszú ideig hivatalban lévő erdélyi uralkodók befolyásának jelentősége egyre nőhetett az oszmán hatalmi hierarchián belül, ahol viszont jócskán megrövidült az egyes posztokon eltölthető hivatali idő hossza. Bethlen halálakor, 1629-ben – nem kis részben a fejedelem magyarországi hadjáratainak köszönhetően – már nem nagyon akadt olyan főember a magyarországi hódoltságban, aki ne lett volna az elhunyt erdélyi fejedelem, tágabb értelemben a Bethlen

⁸ Sudár Balázs: Iskender and Gábor Bethlen. The Pasha and the Prince. In: *Europe and the “Ottoman World”. Exchanges and Conflicts (Sixteenth to Seventeenth Centuries)*. Ed. Gábor Kármán – Radu G. Păun. Istanbul, 2013. 142–169.

⁹ Szilágyi: I. Rákóczi György, 11–149.

¹⁰ Kemény János: *Önéletírás*. Szöveggyűjtemény és jegyzetek V. Windisch Éva. Bp., 1980. 132.

¹¹ Fodor Pál: Ké legyen Pankota? Érdekcsoportok és érdekvédelem az oszmán hatalmi elitben a 16. század közepén. In: uő: *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Bp., 2000. 67–82.

¹² A Habsburgok és Ragusa hasonló tevékenységére lásd Dávid Géza: A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és kinevezése. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. 117.; Vesna Miović: *Beylerbey of Bosnia and Sancakbey of Herzegovina in the Diplomacy of the Dubrovnik Republic*. Dubrovnik, 2005. (Dubrovnik Annals 9.)

klán lekötelezettje, különös tekintettel az egykor nagy jelentőségű Szokollukkal is rokonságban álló, népes Memibegovics klánra. Fontos támogatója, Mürteza budai beglerbég ugyan 1630-ra távozni kényszerült hivatalából, a régi gárdából azonban Szarhos Ibrahim továbbra is bírta Temesvárt, Papazogli Mehmed pasa Esztergomot, Muharrem pasa Szolnokot.¹³ Az tehát, hogy az ifjabb Bethlen István számíthatott ezeknek a pasáknak a segítségére, s együtt meg tudták győzni a hódoltság viszonyaiban járatlan Adzsemi Haszan budai beglerbéget Rákóczi ügyének támogatásáról, az előzmények ismertetében nem is annyira meglepő – főként akkor nem, ha tudjuk, hogy Rákóczi György is felajánlotta a beglerbégnak a mindenkori erdélyi trónkövetelők aduászát, a tizenöt éves háborúban az oszmánok által elvesztett Jenő várának átadását is.¹⁴

Haszan pedig, aki budai beglerbégeként nem,¹⁵ de – a birodalmi központ által ráruházott jogkörrel – szerdári felhatalmazás birtokában¹⁶ már dönthetett a hódoltsági határvidék nyugalomát borzoló vitában, a körülmények mérlegelése után igencsak dodonai döntést hozott: „Ha eddig valaki ebben a dologban ellent tartott is – írta Budáról a beglerbég Bethlen Istvánnak –, Rákóczi Györgynek megírtuk, hogy minden embernek hitlevelet adjon, senkit meg ne háborítson, hanem minden ember az ő dolgában legyen. Nagyságod is hatalmas császár akarátja szerént az erdélyi fejedelemségben engedje s az mint ennekelőtte, ezután is gubernátor legyen Nagyságod, mint a bátyád idejében. Egy kezembe fiadat, másikba az vődet vegye Nagyságod s úgy oltalmazzatok az országot négyen; Erdélyországát szépen csendességben tartsátok, hogy hatalmas császárunknak szava is helyen legyen.”¹⁷

Az Oszmán Birodalom képviselője tehát továbbra is egyfajta kollektív vezetést képzelt el a fejedelemség élén, ahol Brandenburgi Katalin helyére ugyan belép a fejedelmi címet viselő Rákóczi György, de a Bethlen klán tagjai is megtarthatják szerepüket és befolyásukat az ország kormányzásában. Erről a magyarországi történetírás mindaddig nem nagyon vett tudomást – bár az eljövendő események ismeretében belátható, hogy ezt a Bethlen családban nagyon is komolyan gondolták.

¹³ Sudár Balázs: Bethlen Gábor török segélyhadai a harmincéves háborúban (1619–1626). [Előkészületben.]; Balázs Sudár: The Principality of Transylvania and the Ottoman Province of Eger (1596–1660). [Előkészületben.]

¹⁴ I. Rákóczi György levele Adzsemi Haszan budai pasához. [1630.] In: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Szerk. Szilágyi Sándor. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica. Ser. II. Scriptores 8) 162–163.

¹⁵ Az erdélyi fejedelmek és a budai beglerbégek kapcsolatára lásd Gábor Kármán: *Transylvanian Envoys at Buda*. In: *Provinces and Tributaries in Ottoman International Society in Practices of Diplomacy in the Early Modern World c. 1410–1800*. Ed. Jan Hennings – Tracey Sowerby. Abingdon, 2017. 44–64.

¹⁶ „... hatalmas, győzhetetlen császárunknak is címeres levele az én kezemben vagyon”. Adzsemi Haszan budai beglerbég levele Bethlen Istvánhoz. Buda, 1630. december. TT (1885) 117.

¹⁷ Uo.

„Business of usual” (1631–1632)

Az öreg Bethlen István éveken át minden úton-módon elkerülte, hogy erdélyi alattvalóként hűségesküt kelljen tennie annak a fejedelemnek, aki szerinte neki köszönhette a trónját,¹⁸ s veje, Zólyomi Dávid sem véletlenül hetvenkedett azzal, hogy „egy kardot csinaltattam s a melik oldalomra akarom arra kötöm, s az mely könnyen fejedelemmé töttem, olyan könnyen levehetem róla, ha akarom”.¹⁹ Ám 1633 elejéig, amíg az új hatalmi berendezkedés motorja, ifjabb Bethlen István még életben volt, az együttműködés látszólag zökkenőmentesnek tűnt. Rákóczi és a Bethlen klán céljai egybeesni látszottak: Bethlen Gábor nyomdokain a harmincéves háborúban ezúttal svéd szövetségben kívánták hadba vezetni Erdélyt a Habsburgok ellen. Rákóczi azonban okulni látszott elődje esetéből és csak az oszmán Porta engedélyével és a nyugati protestáns hatalmak konkrét segélyeinek birtokában kívánta ismét bevetni országá haderejét a háborúba.²⁰

A Porta ugyan nem zárkózott el a svéd szövetség tervétől, de belső hatalmi harcok – a puccsok és ellenpuccsok, amelyek épp a tárgyalások alatt zajlottak, s végül 1632 nyarára IV. Murád szultán személyi hatalmának megerősítéséhez vezettek²¹ – igencsak megrikították a Habsburgokkal szemben ellenséges, főként bosnyák származású oszmán hatalmi csoportosulást, s a hullámozgó perzsa háborúval együtt beszűkítették a Porta mozgásterét is.²²

Közben a Bethlentől örökölt erdélyi diplomáciai gépezet intézte a szokásos feladatokat: 1632-ben I. Rákóczi György diplomatái például azért lobbiztak a Portán, hogy a szomszédos temesvári beglerbég, Murád pasa elnyerhesse a boszniai vilajet kormányzóságát. Az esetből jól látható, hogy milyen bonyolult „kirakósjáték” folyt a birodalomban: „az boszniai passát [Murádot] micsoda kedves emberének mondják az hatalmas császárnak, az tisztit az jancsár agának [Hattát Haszannak] adá s az boszniai passát akarta Abaza [Mehmed] helyében hozni [a szilisztrai/özüi vilajetbe], de mivel Abazának helyben kelle maradni, mazulságban vagon; csak követ uraim megindulások előtt adá az urumeli [ruméliai] beglerbékségt egy kedves dovancsi [dogandzsi] passájának, főmadarász mesterének, most annak az tisztit adá Husszain vezér passának, s annak az dovancsi passának adták volt az temesvári passaságot. [...] az vezér mondotta: bátor hatalmas császár, de az erdélyi király Murád passa mellett azon könyörög, hogy az boszniai passaságot add vissza neki; s mondotta az császár: az nem lehet, de az erdélyi királyért maradjon meg Temesváratt; így maradott meg kegyelmesuram meg tisztiben nagyságodért [...] annak aztán az dovancsi passának, hogy bizonyosabbak lehessünk az Murád passa állapotjában, mivel nem régen mene ki, itt sok jó akarói vannak, az clisi békséget kértük meg Bosznában, immár

¹⁸ Szilágyi Sándor: Rákóczy és Pázmány. Történeti rajz. In: uő: *Rajzok és tanulmányok*. Bp., 1875. 152–153.

¹⁹ Zólyomi Dávid perének iratait lásd EOE IX. 361.

²⁰ Kármán Gábor: II. Gusztáv Adolf és Erdély fejedelmei. *Századok* 152 (2018) 742–752.

²¹ Caroline Finkel: *Osman's Dream. The History of the Ottoman Empire*. New York, 2007. 206–208

²² Mahmut Halef Cevrioğlu: Swedish Envoy Paul Strassburg's Diplomatic Mission to Istanbul in 1632–1633. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* [The Journal for South-Eastern. European Studies] 20 (2014) 15–16.

ne féljen most egy kevésbé Temesvárral.”²³ Az összképhez persze az is hozzátartozik, hogy az itt említett Murád pasa a következő évben már felkarolta a trónkövetelőként fellépő Székely Mózes ügyét, így végül Rákóczi diplomatáinak mégis el kellett érnie, hogy leváltásuk a temesvári vilajet éléről.²⁴ 1634-ben ezért már azon fáradoztak, hogy vagy Bethlen Gábor régi fegyvertársa, Szarhos Ibrahim, vagy egy másik hódoltság veterán, Bekir kanizsai pasa kerüljön a helyére.²⁵

Murád pasa sorsa később azonban hasznos példának bizonyult az erdélyi diplomaták kezében: „mert hatalmas császárnál való törődése után az én kegyelmes uramnak beglerbékiséget viselt, ha egyikből megváltoztatták, soha maga sem tudta az portán hogy gondviselés volt reá, egyenesen csak az másik tisztiben szállott. Nem is volt tiszt nélkül még az kegyelmes uram jó akartját vette, de mihelyt azt megvetette, ottan kiesett tisztiből, most csak szancsokbékiséget is nehezen kap az mint látom.”²⁶

Rákóczinak azonban idővel fel kellett tűnjön, hogy diplomatái korántsem pusztán a fejedelmi akarat végrehajtói. A rendszer ugyanis kiválóan működött akár az ő tudta nélkül is. 1633-ban például az erdélyi kapitánának sikerült elérnie ura nevében – és a saját kapcsolatait felhasználva –, ám ura tudta nélkül, hogy pusztán a „saját szakállára” „álláshoz” juttassa Kanizsán egy régi ismerősét, a Memibegovics klánhoz tartozó Szarhos Ibrahim fiát, Jakováli Hasszán pasát.²⁷ Szalánczy István kapitánától azonban nem csupán Rákóczi fejedelem, hanem az öreg Bethlen István is kapott jelentéseket a portai ügyekről,²⁸ aki már 1630-ban elkezdte felvenni a személyes kapcsolatokat bátyja egykori oszmán támogatóival – pl. az özüi vilajet élére állított egykori budai beglerbéggel, Mürtezával.²⁹

De nem csak Erdély portai diplomatái tűnnek „önjárónak”: 1632 őszén a svéd király követe találkozott Zólyomi Dáviddal, s arról tárgyaltak a fejedelem tudta és akaratát nélkül, hogyan vezetné az Erdély főgenerálisa³⁰ a fejedelemség és a Magyar Királyság határvidékén felfogadott zsoldosokat Gusztáv Adolf táborába.³¹ Ezzel párhuzamosan, 1632 októberében Musza budai pasa is jóindulatáról biztosította II. Gusztáv Adolfot, illetve német szövetségését, a szász választót, I. János Györgyöt. A pasa egy 1632. szeptember 12-ről származó anonim jelentés szerint Gondolkodó Mihály nevű renegát pattantyús révén már

²³ Szalánczy István jelentése. Konstantinápoly, 1632. július 18. *I. Rákóczy György és a Porta. Levelek és okiratok.* Szerk. Beke Antal – Barabás Samu. Bp., 1888. 34–35.

²⁴ Körössy István jelentése. Konstantinápoly, 1633. szeptember 4. *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1883. 135.

²⁵ Szalánczy István jelentése. Konstantinápoly, 1634. július 27. *I. Rákóczy György és a Porta,* 132.

²⁶ Szalánczy István jelentése. Konstantinápoly, 1635. december 31. *I. Rákóczy György és a Porta,* 174.

²⁷ Sudár Balázs: Ki volt Jakováli Haszan pasa? *Pécsi Szemle* 9 (2006) 27–34.

²⁸ Szalánczy István levelei Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1631. augusztus 6., október 29., 1632. június 2., november 2. MNL OL P 1955 Bethlen család levéltára. Családtagok iratai. No. 135–136., 138–139.

²⁹ Bethlen István levele Mürteza pasának. Kolozsvár, 1630. november 12. MNL OL Mohács utáni gyűjtemény R 210 Tunyogi Csapó József gyűjteményének maradványa. Nr. 36. p. 527–529. Mürteza és Bethlen Gábor kapcsolatára lásd Sudár: Bethlen Gábor török segélyhadai.

³⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata, 1540–1590.* Bp., 1980. 339–340.

³¹ Kármán: II. Gusztáv Adolf, 754–755. Állítólag cserébe azért, hogy önálló fejedelemséget hasíthasson ki magának a hét, Kassa-központú északkelet-magyarországi vármegyéből, melyek 1622 és 1629 között Bethlen Gábor fennhatósága alatt álltak.

korábban felajánlotta nekik a budai és temesvári beglerbég fegyveres támogatását, s azt is megüzente II. Gusztáv Adolfnak, hogy ne higgyen I. Rákóczi Györgynek, mert az valójában a császár pártján áll.³²

Az erdélyi főgenerálistól és a budai beglerbegtől egyaránt több mint szokatlan diplomáciai aktivitás olyan időszakra esett, amikor Rákóczinak követei útján egyenesen azt tanácsolta a nagyvezír, hogy készüljön fel a Habsburgok elleni támadásra: „ha felállunk, azaz haddal megindulunk, nehéz azt osztán leszállítanunk, szégyen is mód nélkül, ha veszteg fekszünk, s szükség leszen, késő felkelnünk, de ha veszteg ülünk, hadunk fennülve táborban, a magunk határában léssen, onnan az hova kelletik, oda hamar mehetünk és az alkalmatossággal jól élhetünk.”³³ A fejedelem a jó tanács szellemében augusztus végére mindent előkészített egy támadásra, sőt 1632 szeptemberében hadaival fel is vonult a Magyar Királyság határvidékén álló erődítményéhez, Váradhoz,³⁴ ahol már csak az engedélyt várta a Portától. A fejlemények láttán Magyarország nádora, Esterházy Miklós úgy hitte, hogy Zólyomi csak ura parancsait hajtja végre, s valamiféle összehangoltnak tűnő tervet sejtett a háttérben.³⁵

Csak hogy, mint ahogy azt a főmufti Konstantinápolyban előadta a holland követnek: „három úját tötte a térdére, s mondotta, hogy ebben a dologban 3 út vagyon, az két szélső nem jó, az középső jó; az két szélsőnek egyike az, hogy az német császárral nem jó az frigyet felbontani, a másik szélső nem jó, hogy ha Ngodat [Rákóczit] meg nem segítik és el nem bocsátják, az középső utat az kit mondott, hogy jó”³⁶ – azaz a Porta csupán a feszültséget kívánta fenntartani a határvidéken, a politikai mozgásteret szűkítő nyílt konfliktust kerülte. Így 1632 őszén mégsem a magyar határvidéken, hanem Havasalföldön került sor „váratlan” fejleményekre.

A havasalföldi „bábjáték” (1632–1633)

1632 őszén a birodalomban valóban szokatlan eseményekre került sor. A Leon Tomşa vajda uralmával elégedetlen bojárok már jó ideje tömegesen szöktek Erdélybe, hogy onnan fegyverrel próbálják megdönteni a gyűlölt vajda – és konstantinápolyi görög hívei – uralmát. Leon bukása után pedig fegyverrel szegültek szembe a Konstantinápolyban kinevezett új vajdával, Radu Iliással. Az eset újdonsága az volt, hogy törekvéseiket ezúttal az özüi beglerbég, Abaza Mehmed pasa mind fegyverrel, mind konstantinápolyi kapcsolatairól révén

³² Kármán: II. Gusztáv Adolf, 755. 133. l.j.; *Török-magyarkori állam-okmánytár*. I–VII. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. (Török-magyarkori történelmi emlékek. I. oszt. Okmánytár 3–9.) (= TMÁO) II. 178–179.

³³ Tholdalagi Mihály jelentése. Konstantinápoly, 1632. május 22. *Levelek és okiratok*, 9.

³⁴ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. október 4. I. *Rákóczy György és a Porta*, 49–50.

³⁵ EOE IX. 178.

³⁶ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. október 4. I. *Rákóczy György és a Porta*, 48–49. Mint utóbb az erdélyi diplomaták számára kiderült, Ibrahim ruznámedzsi effendi és a budai mufti érte el a főmuftinál, hogy ellenezze a Habsburg-ellenes háborút, méghozzá „Murteván pasa kedvéért, hogy a tengeren által menjenek a hadak, s Murteván lehessen a fővezér.” Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1633. január 24. I. *Rákóczy György és a Porta*, 80.

támogatta, így végül Radu Iliasz-t ejtették a Portán, a havasalföldi mozgalom vezére, Matei Brâncoveanu pedig 1633 elején Konstantinápolyba utazhatott, ahol hivatalosan is elnyerte a vajdaságot.³⁷

Az eset közismert a történeti irodalomban, de úgy tűnik, hogy mindebben Erdély szerepe nem teljesen világos. Rákóczi fejedelemnek ugyanis a protestáns ügy szolgálata mellett ekkoriban valóban volt még egy fontos külpolitikai célkitűzése: a havasalföldi vajda alávetése és megadóztatása. Az ingatag helyzetű Leon Tomšanál (1629–1632) célt is értek Rákóczi törekvései, állítólag évi 6000 aranyat ígért Rákóczinak, amikor Erdély éves portai adója 15 000 arany volt. A fejedelem azonban a vajda Erdélybe menekült hazai ellenzékének támogatásáról sem tett le – ami nem mellesleg a nyomásgyakorlás igen hatékony módja lehetett. Csakhogy miután Leon uralma 1632-re végleg becsődölt, önjelölt utódokból pedig elég sok volt, Rákóczi egyikük mellett sem kötelezte el magát kizárólagosan. Nem tudhatta, ki lesz a „befutó”, s ő igazából egyelőre egyiküktől sem várt volna többet, mint hogy megfizesse a Leonnál már elért évi adót.³⁸ Csakhogy ennek elérése csöppet sem volt egyszerű feladat.

A középkori Magyar Királyság hagyományainak folytatásaképpen Erdély a 16. században még igen komoly politikai és katonai befolyással bírt a két szomszédos román vajdaságban, a tizenöt éves háború fejleményei nyomán azonban a Porta formálisan kizárta az erdélyieket a vajdaságok ügyeiből.³⁹ Egyes vajdák mellett vagy ellen sor került ugyan a későbbiekben is különféle „fedett akciókra”,⁴⁰ az erdélyi diplomáciának azonban még a látszatát is kerülnie kellett, hogy akár fegyveres erővel,⁴¹ akár diplomáciai úton megpróbáljon beleavatkozni a vajdaságokban a trónutódlásba, mert „mi csak bonthatunk kegyelmes uram – írta Szalánczi István I. Rákóczi Györgynek –, de vajdát nem nevezhetünk.”⁴² Így rejtett eszközt kellett találni a célok eléréséhez, s az egyik ilyen eszköz Abaza Mehmed lett.

Az akkori özüi beglerbég a 17. századi birodalmi elit egyik meghatározó családjából származott. Népét, az abházokat 1578-ban hódoltatta meg az Oszmán Birodalom, s ezután az addig keresztény abházok jelentős része áttért az iszlám hitre, s betagozódott a birodalom életébe. Alig néhány évtizeddel később már a vezető körökben is feltűntek tagjai: két unokatestvér, az idősebb Abaza Mehmed és a fiatalabb Melek Ahmed a 17. század elején

³⁷ Michał Wasiucionek: *Politics and Watermelons. Cross-Border Political Networks in the Polish–Moldavian–Ottoman Context in the Seventeenth Century*. Florence, 2016. [Doctoral thesis] 121–124.

³⁸ Görög Ferenc: *A két Rákóczy fennhatósága a két oláh vajdaság fölött*. Bp., 1904. 5–7.

³⁹ „... nem illik az hatalmas császárhoz, hogy Nsgod [I. Rákóczi György] hadát bocsássák Havasalyföldre.” Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. december 18. *Levelek és okiratok*, 70.

⁴⁰ Az erdélyi katonaság havasalföldi és moldvai jelenlétére a 17. század első felében lásd Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*. Bukarest, 1982. 40–64

⁴¹ „... tartanak is ezek hogy onnan [Erdélyből]; csak az bojérok népet benne hoznának; melyől én megfeleltem, hogy az meg nem leszen, hogy Erdélyből ide valaki haddal jőne.” Zülfikár aga portai főtölmács levele Bethlen Istvánnak. Bukarest, 1630. november 1. MNL OL P 1955 Bethlen család levéltára. Családtagok iratai. No. 130.

⁴² Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. július 18. *I. Rákóczy György és a Porta*, 36–37.

kerültek a fővárosba.⁴³ Közülük Mehmed emelkedett elsőként magasra: ő először egy lázadó szíriai pasa kincstartójaként játszott jelentősebb szerepet, majd annak leverése után a győztes Örmény Halil pasa kliense lett, s több tartományi kormányzóságot is elnyert. 1622-től, II. Oszmán szultán meggyilkolása után viszont az új kormányzattal szembe fordulva, Anatóliában felkelőként, dzseláliként szerzett magának kétes hírnevet.⁴⁴ Egészen 1627-ig tartott, amíg behódoltatták, s ekkor áthelyezték a birodalom európai felére: előbb a boszniai, majd az özüi vilajet élére került – az 1630-as évek elején az erdélyi diplomata Mürteza mellett már őt látták az egyik legpotensebb oszmán államférfinak.⁴⁵ Wasiucionek úgy véli, hogy eredeti érdekköreitől távolra kerülve, azért vette párfogásába a havasalföldi lázadók vezérét, hogy új bázist építsen ki magának egy újabb régióban.⁴⁶

1630-ban, boszniai beglerbégeként ő is Rákóczi Györgyre voksolt, s ő is tagja volt annak a Kaukázus-vidékéhez kötődő személyekből álló politikai családnak, amelyhez a nemrég elhunyt erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor is csatlakozott egykor: az abház Mehmed, az örmény Halil pasa klienseként ugyanis Bethlen fogadott apjának, a grúz származású Mehmed pasának az unokahúgát vette feleségül.⁴⁷ Így ha nem is szövődött szoros kapcsolat az erdélyi fejedelem és a beglerbég között, az „egymásra találás” szokásos lehetőségei adottak voltak.⁴⁸ Ezért is figyelemre méltó Rákóczinak az az 1632. augusztus 15-én íródott levele, amelyben ha burkoltan, de mégiscsak az „atyjafiának” – azaz fogadott testvérének – nevezett pasa figyelmébe ajánlja a nála tartózkodó havasalföldi menekültek ügyét: „immár hatalmas császáruk kegyelmesége áradván országinknak, az vajdájokat, akitől félték és aki elől kifutottak volt, megváltoztatta[...] De minékünk azt mondják, hogy nincsen nekik annyi bátorságuk, életek és lelkek, hogy addig, valameddig azok az rajtok elhatalmasodott kegyetlen kalmár görögök ott lesznek, bemehessenek [...] az görögök az vajdát sok szavokkal, ajándékokkal elhitegetik és az országfia boérokot hamis vádlásokkal vádolni meg nem szűnnek, az vajdát reájok haragítják, felindítják, és így életeket igyekeznek elfogyatni [...] így nekünk esedeznek, könyörgenek, hogy lennék segítséggel, oltalommal ellenek. Kit mi hatalmas császárhoz való hűségünk szerént és azt a szegény országot is szánásunkból örömet megcselekednénk, ha mi utunk és módunk lehetne benne: de nagyságodnak lévén abban nagyobb módja, mintsem nekünk, ha nagyságod

⁴³ B. Szabó János – Sudár Balázs: „Independens fejedelem az Portán kívül”. II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. (1. rész) *Századok* 146 (2012) 1041.

⁴⁴ Gabriel Piterberg: The Alleged Rebellion of Abaza Mehmed Paşa. *Historiography and the Ottoman State in the Seventeenth Century. International Journal of Turkish Studies* 8 (2002) 13–44.; Finkel: *Osman's Dream*, 207.

⁴⁵ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. július 18. I. Rákóczi György és a Porta, 34.; Körössy István jelentése. Konstantinápoly, 1633. július 21. *Levelek és okiratok* 115. (24. l.)

⁴⁶ Wasiucionek: *Politics and Watermelons*, 125–126.

⁴⁷ Gabriel Piterberg: *An Ottoman Tragedy. History and Historiography at Play*. Berkeley – Los Angeles, 2003. 109.

⁴⁸ „... nekünk is igen ajánlja magát Abaza passa s mi is egynéhányszor meg is látogattuk, ajándékunkkal is tiszteltük, de úgy ő minket nem.” I. Rákóczi György levele Szalánczi Istvánhoz. Gyulafehérvár, 1633. március 29. *Levelek és okiratok*, 106.

jóakarattal lenne hozzájuk, Istentől is jutalmat veszi [...] nem lesznek szegények hálátlanok érte nagyságodnak. Mi is atyai szeretettel vesszük nagyságodtól.”⁴⁹

Önmagában azonban hiába lett volna a beglerbég szimbolikus támogatása, Matei megkaf tánozása és uralmának kihirdetése. Matei hiába győzte volna le fegyverrel ellenlábasa moldvai és tatár csapatait 1632. október 30-án, a Plumbuita monostornál, ha nem sikerül Konstantinápolyban is dűlőre vinni a dolgot, ebben pedig ismét fontos szerep jutott Rákóczinak. Konstantinápolyi kapthiája kezdetben ugyan minden úton-módon tagadta, hogy urának bármi köze lenne Matei ügyeihez vagy Abaza Mehmedhez, s jó érvnek is tűnt számára, hogy mindenki tudta a Portán, hogy kit támogattak addig az ottani kandidátusok közül – de amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Mateit Erdélyből érkező fegyveresek segítik, még azzal is meggyanúsították Rákóczit, hogy a havasalföldi harcok idején csupán színlelésből tartózkodott a távoli Váradon, a Magyar Királyság határánál, hogy elhárítsa magától a vádat, hogy bármi köze lenne Matei fellépéséhez.⁵⁰ Matei győzelme után azonban Szalánczi István már feladta ezt a passzív, védekező pozíciót, s nyilvánvalóan részt vett a Porta „áthangelésében”, s Matei konstantinápolyi útjának előkészítésében is. Nem véletlenül jelentette a kapithia végül büszkén 1633. január 25-én urának, Rákóczi Györgynek, hogy „Máté vajdának megadá hatalmas császár az havasalföldi vajdaságot, isten után a Nagyságod mellette való törekedése és nagy promotiójára lévén”.⁵¹

Ez az út azonban nem volt mindenki számára járható: 1633 tavaszán Moldvában is zavargások törtek ki, letették a trónról az elűzött havasalföldi vajda apját, Alexandru Iliasz vajdát, s az anyai ágon a Movila családdal rokon, de lengyel eredetű Miron Branovschit hívták be Lengyelországból, aki 1626 és 1629 között már egyszer ült az ország trónján. Matei példáját követve Branovschi kérte Matei és Abaza Mehmed pártfogását is, ám miután Konstantinápolyba utazott, a szultán július 2-án rövid úton kivégeztette. Wasiucionek úgy véli, hogy ez a lépés valószínűleg Abaza Mehmed portai ellenlábásai aknamunkájának volt köszönhető – a korabeli krónikások a későbbi moldvai fejedelem, Lupu Coci machinációit sejtették a háttérben.⁵² Úgy tűnik azonban, Branovschi ekkor majd mindenkinek útjában állt: Matei vajda egyik rokona is meg akarta szerezni a moldvai trónt,⁵³ Abaza Mehmed pedig már alighanem a meggyöngülni látszó Lengyelország elleni háborúra készült, s aligha jött volna jól neki, ha a hadszíntér közvetlen közelében épp egy közismeretlen lengyel kötődésű vajda áll Moldva élén.

⁴⁹ I. Rákóczi György levele Abaza Mehmedhez. Gyulafehérvár, 1632. augusztus 15. TMÁO IV. 77–178.

⁵⁰ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. október 13. *Levelek és okiratok*, 55–56. Juszuf agát azért akarták a Portáról Erdélybe küldeni, hogy „ne engedje, hogy Abazával correspondeniája legyen Nsgodnak”. Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. október 14. *Levelek és okiratok*, 59.; Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. október 30. *Levelek és okiratok*, 69–70.

⁵¹ *Levelek és okiratok*, 81. Lásd még I. Rákóczi György Matie vajdaságát támogató levelét, melyet a nagyvezírhez intézett. TMÁO II. 183–185. (Gyulafehérvár, 1633. február 15.)

⁵² Wasiucionek: *Politics and Watermelons*, 126–127.

⁵³ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1633. március 7. *Levelek és okiratok*, 94.; I. Rákóczi György válaszelevele: „Csak adja meg hatalmas császár Bosarába fiának az vajdaságot, ha az ország be nem akarná is venni, találunk abban módot, csak ijesztés által is beveszik.” 1633. március 29. *Levelek és okiratok*, 105–106.

Elszabadult „hajóágyúk” (1633)

1633 elejére világossá vált Rákóczi számára, hogy sem a protestáns európai hatalmaktól, sem Franciaországtól, sem pedig a Portától nem számíthat egyelőre érdemi támogatásra a Habsburgok elleni harchoz, így nem nagyon maradt más választása, mint újragondolni politikáját és a vitás kérdéseket békés módon megoldani II. Ferdinánd királlyal. Hiába volt tehát még mindig igen nagy hajlandóság Rákócziban a svéd szövetséghez való csatlakozásra, mire május 6-án a magyar király aláírta a békét, s szeptember 5-én a fejedelem megbízottjai is aláírták Eperjesen a békeokmányokat,⁵⁴ már két erdélyi trónkövetelő is felbukkant a színen, így a megegyezés valójában létkérdéssé vált. Egyrészt Székely Mózes egykori fejedelem (1603) fia fordult a temesvári pasához, s Murad fel is karolta ügyét,⁵⁵ másrészt Zólyomi Dávid újabb magánakcióiról szerzett tudomást a fejedelem: terjedt a hír is, hogy a Bethlenek régi hódoltsági embere, Muharrem szolnoki bég egyengeti a nyughatatlan generális útját Musza budai beglerbéghez, az pedig már magát a Portát próbálta Zólyomi ügye mellé állítani.⁵⁶

Az addig többé-kevésbé jószomszédi viszony igen gyorsan megromlott a budai beglerbég és hódoltsági emberei, a temesvári Murád,⁵⁷ a kanizsai Bekir⁵⁸ és Rákóczi között. A fejedelem szemmel láthatóan nehezen ismerte ki magát a számára szokatlan új helyzetben: a veszélyesebb jelöltet, a nyughatatlan Zólyomit sikerült ugyan Erdélyben elítéltetnie és lakat alá tétetnie,⁵⁹ a Porta azonban ezután makacsul ragaszkodott a Bethlen klán ezen tagjának szabadon bocsátásához, akire 1630-ban Rákóczival együtt Erdély kormányzását bízta. Ugyanekkor a veszélytelenebbnek tűnő Székely sorsáról is meg kellett volna alkudni az oszmán főmúltóságokkal Rákóczinak, ámde a tisztas üzletemberek tisztas ügyletei távol álltak e rendszer szereplőitől:

„Mikor az árulók dolga felől Musza pasát budai vezérésében Tholdalagi uram által megtanáltattuk vala – írta a fejedelem –, mindjárt reá ígérte magát, hogy végben viszi hatalmas császárnál, Rodusban küldik, csak adjunk 4000 tallért, ki mi meg is ígérünk úgy neki, ha assecurál róla, azt is megígéré, csak az pénz legyen Budán, sőt meg is formáltatta az hitlevelet, kinek pariját küldvén Tholdalagi uram, nekünk tetszett és meg votunk elégedve; midőn az pénzt Budára küldtük volna s Tholdalagi uram megjelentette volna, megváltoztatták az hitlevelet és úgy formálták, hogy ő hozzánk jóakarattal léssen, és ha lehet, ő azon léssen, azok miatt meg ne búsuljunk, melyet midőn Tholdalagi disputált volna, hogy nem úgy volt az végezés, s nem adja meg ő is az pénzt, végre csak az lőtt az

⁵⁴ Fraknói Vilmos: Az eperjesi béke 1633-ban. *Századok* 5 (1871) 188–201.; Kármán: II. Gusztáv Adolf, 757–762.

⁵⁵ Horn Ildikó: Ifjabb Székely Mózes (1603–1658?). In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körömdi Tamás – Thoroczkay Gábor. Bp., 2009. 143–148. Murád temesvári pasa állítólag már 1632 végén azt írta a Portára, hogy a németek és raguzaik mellett az ő legnagyobb ellenségei épp az erdélyiek. Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1632. október 8. *Levelek és okiratok*, 53.

⁵⁶ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1633. február 23. *Levelek és okiratok*, 86–87. Zólyomi ügyeiről lásd Kemény: *Önéletírás*, 156–160.

⁵⁷ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1633. február 23. *Levelek és okiratok*, 86.

⁵⁸ Fekete Ludwig: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*. Bp., 1932. 156.

⁵⁹ *Levelek és okiratok*, 236–238.

kihája által az válasz, többre az ura nem mehet, lássa, elviheti az pénzt, csak több kárt ne tegyen véle nekünk, s az urát el ne idegenítse, így az semmiért csak odalött az 4000 tallér, s az kihájának is ezen kívül 1000 tallér; ezen minthogy tanultunk, többször így nem akarunk jární, az Úristen áldomásából ím bemégyen az főkövet, mindenről elégséges tanúsága léssen, az árulók kibeszéltetésében kegdk csak úgy kell magát viselni, avval ők valamint nagyobb bátorságot ne vegyenek magoknak.”⁶⁰

A bosnyák származású budai vezír, Musza⁶¹ és az albán származású Tabanijasszi Mehmed nagyvezír⁶² ellentéte viszont közismert volt.⁶³ Mehmedről kezdetben úgy vélték az erdélyi diplomaták, hogy mivel „Musztafa kezlár aga tihája volt, arnót fi és mivel Musztafa aga, emlékezhetnék nagyságod reá, magyarszerető ember vala, ez is megtanulta volt tőle, magyarszerető ember, az mi kegyelmes urunkhoz Őnagához nagy maga ajánlással volt még fővezérsége előtt is, most immár fővezérségében, ha nem corruppálják az emberek, nagy jóakarattját mutatja.”⁶⁴ Amíg az érdekezésség fennállt, úgy tűnik, elég jól is működtek Rákóczi diplomatáinak ellenlépései a Konstantinápolyban frissen megbuktatott bosnyák lobbi Gázi Hüszrev és Redzseb nagyvezírek körének hódoltsági képviselőivel – például Murád temesvári és Musza budai beglerbéggel – szemben is, akik szembefordultak Rákóczival. 1634-ben a szultán bizalmasa, Ibrahim efendi már egyenesen arra emlékeztette az erdélyi kapitányt, hogy „imhol immár hatalmas császár három passágot tött mazurrá [mozdított el hivatalából], az erdéli fejedelem tekintetiért; Sarhos Ibrahim passát, ki egri passa vala, azután két temesvári passát”.⁶⁵

1634-ben azonban kezdett fordulni a széljárás és a nagyvezír egy albán származású moldvai főembert, Lupu Cocit tétette meg Moldva vajdájának, akiről viszont úgy tudták, hogy ellenséges viszonyban volt a Rákóczi által támogatott Matei vajdával.⁶⁶ Lupu pedig nem csak Matei-jel, hanem erdélyi pártfogójával, Rákóczival is szembekerült, s a moldvai bojárok által megszerzett információk alaposan kikezdték Rákóczi hitelét a Portán...

A lengyel–affér (1634)

Alig melegegett meg Matei vajda Havasalföld trónján, máris hadba kellett vonulnia pártfogója, Abaza Mehmed oldalán. A Portán ugyan korábban felmerült az a lehetőség, hogy az özüi beglerbéget Budára nevezzék ki, hogy az erdélyi fejedelemmel „consentiálván [egyetértvén] valamit cselekedhetik, mindent cselekedjék és ha panasz jú reá, ez leszen

⁶⁰ I. Rákóczi György levele Sebessi Boldizsárnak. Gyulafehérvár, 1635. szeptember 17. MNL OL Magyar Kamara Archívuma E 190 Archivum familiae Rákóczi de Felsővadász 42. dob. 5. tétel. Levelek 1617–1641, 495. sz.

⁶¹ Gévy: *A budai pasák*, 31.

⁶² Uo. 33–34.

⁶³ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1633. március 7. *Levelek és okiratok*, 90.

⁶⁴ Szalánczi István levele Bethlen Istvánnak. Konstantinápoly, 1632. június 2. MNL OL P 1955 Bethlen család levéltára. Családtagok iratai. No. 139.

⁶⁵ Réthy István jelentése. Konstantinápoly, 1634. december 14. *Levelek és okiratok*, 219–220.

⁶⁶ Freiherr von Eudoxius Hurmuzaki: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. Bucuresci, 1884. Vol. 3. 113.

a mentség, hogy hatalmas császár híre nélkül cselekedni, nem tud mit neki tenni, mert az tengeren túl cialaliája volt hatalmas császárnak, azután Boszniában mit cselekedett s im Havasalföldön is az szerént”,⁶⁷ de a pasa végül a lengyel határon játszotta el az engedetlen békebontó rá szabott szerepét.

Amikor 1632-ben meghalt a lengyel–litván nemesi köztársaságot nagyhatalmi zenitjére juttató III. (Vasa) Zsigmond király, nyomban kezdetét vette a következő háború Moszkvával, s a lengyelek összes többi ellensége is éberrel figyelte ennek fejleményeit. Stockholm és Moszkva között egy lengyelelles szövetség terveit szövögették,⁶⁸ s az átmenetileg javuló kapcsolatok Konstantinápoly és Moszkva között felcsillantották a reményt egy „déli front” megnyitására is.⁶⁹

Abaza Mehmed azonban özüi beglerbégként csak igen korlátozott erőket tudott mozgósítani a határvidéken, így Kamenyec-Podolszk elfoglalására 1633-ban nem volt reális lehetősége.⁷⁰ Fellépése azonban mozgásba hozta a Portát, mivel úgy tűnt, az új lengyel király szorult helyzete könnyű sikereket hozhat egy olyan határvidéki területen, ahol legutóbb – 1621-ben – lényegében kudarccal végződött egy szultáni hadjárat.

A szokatlan protestáns–ortodox–muszlim háromhatalmi egyetértés alakulásának háttérében felsejlett Cyril Lukaris konstantinápolyi pátriárka alakja is, aki az 1596. évi breszti unió által létrehozott és a lengyel–litván államszövetség által pártolt görögkatolicizmust az ortodox kereszténység legnagyobb ellenségeként kezelte, ami ellen már évtizedek óta minden rendelkezésre álló politikai és katonai erőt mozgósítani próbált.⁷¹ Mivel a Lengyelország elleni közös fellépés tökéletesen egybevágott Bethlen Gábor utolsó éveinek erdélyi külpolitikai törekvéseivel is,⁷² I. Rákóczi György számára is megcsillagoltatták a hadba szállás céljaként a lengyel koronát: a tél végén megüzenték a Portáról, hogy „mivel hatalmas császár az lengyeltől igen megbántódott, mihentest a ló a fűben haraphat, mindjárt rajtok leszen, reájok akar menni. Ha azért kedvünk s akarunk vagyon, hogy arra az állapotra menjünk, melyre az szegény fejedelem hatalmas császár segítségével igyekezett, kész minket is ő hatalmassága arra az állapotra promoveálni [azaz a lengyel

⁶⁷ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1633. január 24. *Levelek és okiratok*, 78.

⁶⁸ Boris F. Porshnev: *Muscovy and Sweden in the Thirty Years' War, 1630–1635*. Ed. Paul Dukes. Cambridge, 1995. IV. Ulászló viszont épp az oroszokat akarta rávenni – akár erőszakkal is – egy svédellenes szövetségre 1634-ben.

⁶⁹ A kereskedelmi érdekekre lásd Jarmo Kotilaine: *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century*. Leiden–Boston, 2005. 444–445.; Gunnar Hering: *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638*. Wiesbaden, 1968. 240–247.

⁷⁰ Leszek Podhorodecki: *Wojna polsko-turecka 1633–1634 r. Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 20 (1976) 31–55.

⁷¹ Hering: *Ökumenisches Patriarchat*, 30–59.; Vasileos Tsakiris: Cyril Loukaris' Grand Anti-Polish Plan and the Dutch-English Policy in Eastern Europe. In: *Trame contro luce. Il patriarca 'protestante' Cirillo Loukaris/Backlighting Plots. The 'Protestant' Patriarch Cyril Loukaris*. Ed. Viviana Nosilia – Marco Prandoni. Florence, 2015. 45–65.

⁷² Hering: *Ökumenisches Patriarchat*, 211–229.; Hámosi Nagy Zsuzsanna: Források Bethlen Gábor két francia diplomatájáról és uralkodása utolsó éveiről (1626–1633). In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2016. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2016. 83–111.; Kármán: II. Gusztáv Adolf, 733–739.

királyságra]⁷³ s 1634 márciusában az oszmánok mozgósítási parancsot is küldtek az erdélyi fejedelemelek.

Mélyen hívó protestánsként azonban Rákóczi eldöntötte, hogy a muszlimok oldalán semmiképpen sem fog kardot keresztények ellen, s szakított a Bethlen Gábor által képviselt korábbi külpolitikai irányvonallal. Erdély hadait ugyan mozgósították, s május 15-től október végéig az egész erdélyi hadsereg készenlétben állott, de a fejedelem diplomatái húzták az időt Konstantinápolyban, s miközben fennen hangoztatták, hogy a fejedelem hada ugyan készen áll, de amíg a szultán nem bont zászlót, nincs kihez csatlakozniuk,⁷⁴ Rákóczi követei eljutottak a fontosabb lengyel notabilitásokhoz és magához a királyhoz, illetve Pázmány érsek révén a bécsi udvarba is – s a keresztény szolidaritás jegyében az oszmán hadjárattól való távolmaradásért cserébe védelmet kértek Erdélynek.⁷⁵

1634 elején azonban a bekerített orosz főssereg Szmolenszk alatt megadta magát a lengyel–litván államszövetség uralkodójának, IV. Ulászlónak.⁷⁶ Addigra a felerősödő tatár támadások hírére számos katona dezertált már az orosz táborból, így a moszkvai kormányzat a szmolenszki kudarc után ez év tavaszán Poljanovkában már megbékélt a Rzeczospolitával,⁷⁷ s erőforrásait inkább a déli steppei határ védelmére koncentrált.⁷⁸ A lengyelek szmolenszki győzelméről szóló hírt Zülfikár aga el sem akarta hinni az erdélyi kapitánynak, mivel a cár „úgymond nagy hatalmas császár, akármely könnyen vagyon háromszázezer hadra való népe, lengyel király csak egy király, soha százezren sem ülhet fel”,⁷⁹ de azért győzött a Portán a józanság: az orosz kudarc elvette az időközben Drinápolynál gyülekező oszmán had élére álló szultán kedvét is a lengyelek megtámadásától. Így az addig sokasodó fegyveres incidenseket nem háború, hanem a békebontásért felelőssé tett határvidéki pasa, Abaza Mehmed kivégzése és az oszmán–lengyel béke megújítása követte Konstantinápolyban.⁸⁰ Mivel az oszmán fő erőket ezek után ez év végén a perzsa hadszíntérre mozgósították,⁸¹ Erdély egyelőre fellélegezhetett. Csakhogy a Portán a moldvai vajda, Lupu későbbi bizalmi emberének, Nicolae Catargiunak⁸² – illetve nyilván az ő lengyelországi informátorainak – köszönhetően mégis megtudták, hogy Rákóczi

⁷³ I. Rákóczi György utasításai Mikó Ferenchez. Gyulafehérvár 1633. december 30. *Levelek és okiratok*, 178–179.; I. Rákóczi György levele Mikó Ferenchez. Szászsebes, 1643. augusztus 24. TMÁO II. 208.

⁷⁴ Az erdélyi diplomácia megtévesztő lépéseire lásd *Levelek és okiratok*, 248–255.

⁷⁵ *Levelek és okiratok*, 188–196.; Pathay Sámuel bécsi követségének iratai. EOE IX. 389–399.; Adalék Csernel György 1634-iki lengyelországi követsége történetéhez: a gyula-fejérvári Batthyányi könyvtárból. TT (1890) 569–576.; Kármán Gábor: I. Rákóczi György korai kapcsolatai a Radziwiłł családdal. In: *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Kristóf Ilona – Borbély Zoltán. Eger, 2017. (Acta Academiae Agriensis: Sectio Historiae, Nova Series, 44) 61–74.

⁷⁶ Brian Davies: *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700*. London – New York, 2007. 205–207.

⁷⁷ Pawel Jasienica: *Rzeczpospolita Obojga Narodów. Srebrny Wiek*. Warszawa, 1982. 370–373.

⁷⁸ B. Szabó János: Az utolsó nagy eurázsiai népvándorlás és a 17. századi Európa. In: *Hadak Útján XXVII. A népvándorlások fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk. Forisek Péter – Szabó Ádám – Szakács János. Debrecen, 2018. 9–17.

⁷⁹ Réthy István jelentése. Konstantinápoly, 1634. május 12. I. Rákóczi György és a Porta, 101–102.

⁸⁰ Podhorodecki: *Wojna polsko-turecka, 57–72*; Dariusz Kołodziejczyk: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century)*. An Annotated Edition of *Ahdnames and Other Documents*. Leiden–Boston–Köln, 2000. 137–139.

⁸¹ Rhoads Murphey: *Ottoman Warfare, 1500–1700*. London, 1999. 75.

⁸² Nicolae Catargiu bojáról és lengyel kapcsolataira lásd Wasiucionek: *Politics and Watermelons*, 138–139.

messze nem csupán „békeközvetítőként” tárgyalt IV. Ulászló királlyal és Stanisław Koniecpolskival, a Korona nagyhetmanjával.⁸³

Baljós árnyak (1635)

1635-re tehát Rákóczi már számos olyan politikaformáló csoportot elidegenített magától, amelyeknek hatása lehetett jövője alakulására: a konstantinápolyi ortodox görögök, albánok érdekcsoportjával pedig a havasalföldi vajdaságból való kitúrásuk és az általuk szorgalmazott lengyel háború szabotálása miatt került konfliktusba, a Habsburgok elleni európai háborút szorgalmazó bosnyák frakció pedig éppúgy „csalódott” benne az eperjesi béke miatt, mint régi partnerei, a Portához delegált holland és francia diplomaták, pedig az 1634. évi nördlingeni katasztrófa után nagyobb szükség lett volna a győzelemre álló Habsburgok ellenében az erdélyi segítségre, mint valaha. A különben józan ítélőképességű holland követ, Cornelius Haga egyre kétségbeesettebb ötletei és tervei immár nem vágtak egybe Rákóczi érdekeivel.⁸⁴

A belpolitikában azonban látszólag béke honolt – 1635 tavaszán azonban váratlan események árnyékolták be a Portához fűződő viszonyt, aminek komoly belpolitikai tétje is volt. Alig oszlott el az országgyűlés májusban, amikor a brassói bíró egy Székely Mózes-től hozza intézett levelet küldött át a fejedelemnek – a Konstantinápolyban őrizet alatt lévő trónkövetelő levelét nem más kézbesítette neki, mint a Porta hivatalos kiküldöttje, Juszuf csausz, aki tavasszal ajándék kaftánt hozott a fejedelemnek. A meginduló vizsgálat kiderítette, hogy a csausz több hasonló levelet is hozott magával – ami jókora diplomáciai ribillióhoz vezetett Konstantinápolyban.⁸⁵

A fejedelem a kedélyek csillapodását az 1635 májusában kinevezett új budai beglerbegtől remélte, akit kivételesen személyesen is ismert, hisz 1631-ben ő hozta neki a megerősítő ahdnámét és a jelvényeket. Az 1613-ban Bethlen Gábort kinevező nagyvezér fiát, IV. Murád szultán egyik műtefferrikáját, Naszúhpasazáde Hüszejnt ez alkalmából annak rendje és módja szerint atyjafiává is fogadta, ámde később ezt a kapcsolatot állítólag elhanyagolta. Habár Rákóczi környezetében tudták róla, hogy befolyásos ember, ki „a császárrel maga beszél és nem más által, és akkor a mikor akarja”,⁸⁶ később pedig még a budai vilajet megszerzését is megpróbálták a számára,⁸⁷ utóbb állítólag mégis elhanyagolták vele a kapcsolattartást, s ezt Husszejn „igen nehéz néven vötte nagyságodtul, hogy nagyságod hütös atyafiának fogadván és tartván, mégis főkövet uram által sem levelével, sem

⁸³ Mikó Ferenc jelentése. 1634. október 3. *I. Rákóczy György és a Porta*, 143–145.

⁸⁴ I. Rákóczi György levelei Tholdalagi Mihályhoz és Cornelis Haghoz. Gyulafehérvár, 1635. március 10., június 10. TMAO II. 232–237.

⁸⁵ I. Rákóczi György levele Bajram kajmekámhoz. 1635. június. TMÁO II. 241–244. A kajmekám válaszlevelét lásd *I. Rákóczy György és a Porta*, 261.; Szentpáli István jelentése. 1635. július–augusztus 12. *Levelek és okiratok*, 269–272.

⁸⁶ *Levelek és okiratok*, 204.

⁸⁷ Szalánczi István jelentése. Konstantinápoly, 1635. december 31. *I. Rákóczy György és a Porta*, 164., 168.

egyéb jó akartját nagyságod nem mutatta hozzá; igen panaszolkodott másoknak, hogy bárcsak levelét látta volna nagyságodnak.”⁸⁸ Úgy tűnik, ezen utóbb már az sem segített, hogy Budára érkezése után őt és udvarnépét is bőségesen megajándékozta a fejedelem.⁸⁹ Erdély portai követe egy német renegáttól, ki Budára volt beosztva,⁹⁰ azt is megtudta, „az kit az budai vezérnek küldött [ajándék], mintha az sárban vetette volna, mert elhídj nagyságod, hogy nem jóakarattal vagyon nagyságodhoz, hanem Székely Mózes pártja...”⁹¹

Érthető, hogy Rákóczi fenyegetettséggérzése nőttön-nőtt, hisz a portai méltóságok ugyan újra és újra elhatárolódtak Székely Mózestól és Juszuf császár magánakciójának állították be a történeteket, ám a Konstantinápolyból érkező jelentések csöppet sem voltak egyértelműek vagy megnyugtatóak. A valódi veszély végül nem onnan fenyegetett, ahonnan oly régóta várták: „20. Decembris érkezék az portáru Murtezán pasának bizonyos embere hozzám – írta Bethlen István Magyarországra Illésházy Gáspárnak 1636 januárjában –, mely Moldvára jött, onnét Lengyelországban, onnét Husztra és ide ilyen követséggel, hogy adjam értésére egyáltalában mentül hamarább, ha felveszem-é az erdéli fejedelemséget, vagy nem? Mert csak vonyogassam magamat tőlle, maga viszen be hatalmas császár segítségével, mert egyáltalában azt az országszabadságrontó, mindeneket magának elvonyó telhetetlen Rákóczit hatalmas császár nem akarja szenvedni tovább.”⁹²

Egy keresztény „dzseláli” (1636)

A levélben emlegetett egykori budai beglerbég, Mürteza, aki hagyományosan jó viszonyt ápolt a Bethlen famíliával, igen befolyásos személy volt IV. Murád szultán környezetében. Idősebb Bethlen István tehát – saját bevallása szerint – nem a saját szakállára cselekedett, nem is csak a családját fenyegető retorziók sarkallták tettére, hanem magától a Porta belső köreiből kapott zöld jelzést, hogy trónigényét érvényesítse.

1636 tavaszára Rákóczi tehát csapdába került: egyrészt el kellett tűrnie, hogy az idősebb Bethlen István Budára szökjön és ennek nyomán kettőjük vitáit egyfajta „vizsgálóbizottság” gyanánt régi fogadott „atyafia”, a budai beglerbég által összehívott hódoltsági főméltóságok dívánja véleményezze⁹³ – miközben ugyanez a beglerbég rendre kérdőre is vonta követeit, amiért az erdélyi had időközben blokád alá vette a Bethlenek várát, Husztot, vagy amiért a fejedelem zsoldosokat fogadott a maga védelmére magyar

⁸⁸ Sebesi Boldizsár jelentése. Konstantinápoly, 1635. június 8. *I. Rákóczy György és a Porta*, 191.

⁸⁹ A Szalánczy István és társai által Budára vitt ajándékainak listája. 1636. március 12. *Levelek és okiratok*, 289–290

⁹⁰ Szabados János: A 17. századi Habsburg-hírszerzés „gyöngyszeme”. Hans Caspar budai titkos levelező (1646–1659) munkássága. *Aetas* 31 (2016) 3. sz. 77–92.

⁹¹ Sebesi Boldizsár jelentése. Konstantinápoly, 1635. október 28. *TMÁO II.* 293–294.

⁹² Bethlen István levele Illésházy Gáspárhoz. Ecsed, 1636. január 12. *TT* (1891) 570–571.

⁹³ I. Rákóczi György levele Tholdalagi Mihályhoz. Gyulafehérvár, 1636. augusztus 27. *I. Rákóczy György és a Porta*, 327.

és lengyel földön is, ami miatt egyre kedvezőtlenebb színben tűnt fel oszmán tárgyaló partnerei előtt.⁹⁴

Az Oszmán Birodalom azonban meglehetősen el volt foglalva az 1634 őszen ismét fellángoló perzsa háborúval. Mivel a főerők másutt voltak lekötve, a Konstantinápolyban hátrahagyott nagyvezír helyettese, a kajmakám nyár derekán még megnyugtató üzenetet küldött Erdélybe, Rákóczival semmi gondja a Portának, ha az adót rendszeren fizeti és hűséges marad, miért féltene a trónját.⁹⁵ Bethlen István és emberei azonban váltig az állították, hogy Rákóczi uralma annyira népszerűtlen Erdélyben, hogy pusztán egy komolyabb fegyveres erődemonstráció is elég lesz ahhoz, hogy maguk az erdélyiek elkeressék: az oszmán krónikások szerint erről még egy dokumentumot is hamisítottak, amit a hódoltsági törökök Rákóczi ellen íródott panaszleveleivel együtt Mehmed belgrádi záim be is vitt a Portára.⁹⁶ Ennek nyomán, ősz elején a Porta elrendelte Rákóczi leváltását, amit Naszuhpasazáde Huszejnnek a hódoltsági oszmán hadakkal kellett volna végbevinnie.

A protestáns fejedelem szorult helyzetében ekkor Erdély régi katolikus ellenségeihez fordult segítségért, ám a szabad toborzáson és a fegyverek önköltségen történő behozatalán túl nem sok mindenre számíthatott II. Ferdinándtól és IV. Ulászlótól. A harmincéves háborúban épp győzelemre álló katolikus hatalmak felé orientálódó új politika a válsághelyzetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Pázmány Péter esztergomi érsek ellenállásra sarkallta Magyarországról a fejedelmet és katonai segítséget ígért neki, ami azonban nem érkezett meg – Esterházy Miklós, a Magyar Királyság nádora pedig realistán szemlélve az eseményeket, eleve azt javallotta Rákóczinak, hogy ne bocsátkozzék pusztító konfliktusba, inkább csöndben távozzék Erdélyből – ahogy már apja is tette –, mert háború esetén az ő urának, II. Ferdinándnak nyugati lekötöttségei miatt valójában nincs ereje megvédeni az ő trónját.⁹⁷ A lengyelek is közölték, hogy nem nélkülözhetik hadseregük azon egységeit, amelyeket Rákóczi szeretett volna „kölcsönkérni” – miközben a király épp a harmincéves háborúban bocsátotta áruba legendás lovasságát.⁹⁸

⁹⁴ Huszejn budai beglerbég levele I. Rákóczi Györgyhez. Buda, 1636. június 25. TMÁO II. 379–381.

⁹⁵ „... nagyságod Bethlen István felől semmit ne gondoljon, semmiképpen meg ne gondoljátok, hogy Bethlen Istvánnak szavát megfogandók, bizonyonnyal mondom; a hatalmas és győzhetetlen császár fejére is esküszöm.” Bajram kajmekám levele I. Rákóczi Györgyhez. Konstantinápoly, 1636. június 18. TMÁO II. 345. A fejedelem saját kezű kommentárja a levél fordításán: „minden ember tanulhat ebből mint kelljen török hitének hinni (ha több példa nem volna is) mindenkor hitével csalta meg a keresztényeket, kit megmutatnak a históriák, mikben valaki reménységét veti, bizony ebül jár.” Uo. 346.

⁹⁶ Tholdalaghy Mihály és követársai jelentése. Konstantinápoly, 1636. szeptember 16. *Levelek és okiratok*, 457.; Karácson Imre: *Török történetírók*. Bp., 1916. III. 317., 401–402.

⁹⁷ *Levelek és okiratok*, 161–162., 184. „... hanem ha külső derekas segítségben megfogytokznék Keced, az török pedig nagy erővel menne Kegyelmedre, az kivel nem bírhatna, jobb életének s javainak megtartásával consulálni az provinciának, hogy sem erőtlen fegyverrel resistálni s annak meggyőzertetni, s az által mind magát, minden Erdély országát s az szerént minket is valami alkalmatlan veszedelemben hozni.” Esterházy Miklós levele I. Rákóczi Györgyhez. Pozsony, 1636. október 15. EOE IX. 560.

⁹⁸ Robert Stradling: *Spain's military failure and the supply of horses, 1600–1660*. In: uő: *Spain's Struggle for Europe*. London, 1994. 239–241.; George Gajecy – Alexander Baran: *The Cossacks in the Thirty Years War*. I–II. Rome, 1969–1983. II. (1625–1648) 26–46.

Bethlen István számításai azonban így sem váltak be: Rákóczi fejedelmet ugyanis nem hagyta cserben az Erdélyi Fejedelemség elitje. Mire azonban szeptember végén Tordánál összevonta fő erőit s megérkezett velük a magyarországi hadszíntérre, erdélyi székelyekkel kiegészített partiumi részhada október 6-án Szalontánál már össze is csapott a budai beglerbég seregének elővédjével. A tulajdonképpen döntetlenül végződő első kísérlet után – miután mindkét fél meghátrált a harcból – az erdélyiek egy ügyes hadicsellel megriasztották a pihenő török tábornokot, ami szétszaladt a mocsaras lápos vidéken – így állítólag több mint 3000 török veszett oda ebben a csetepatéban.⁹⁹ A váratlan partiumi siker után Rákóczi a keleti határra csoportosította át seregeit, majd segélyhadat küldött szövetségeseinek, a Porta felvonulási parancsait szabotáló Matei Basarab havasalföldi vajdának is, akinek túlerejével szemben végül az özüi beglerbég is meghátrált.¹⁰⁰

Ezzel egyelőre megszűnt az Erdélyt fojtogató ellenséges gyűű, s a keleti lekötöttségei miatt a Porta is már inkább kiegyezett volna a fejedelemmel, aki „megvásárolhatta” a békéjét a szultántól és kegyenceitől. A megállapodásba belefoglaltatták az oszmánok régi követelését, Zólyomi Dávid elengedését is.¹⁰¹ Erdélynek így „csak” 56 000 tallérjába került, hogy Isztambulban szemet hunytak a „sajnálatos” szalontai affér felett, s Rákóczi megtarthatta trónját. A pénzből 40 000 tallért maga a szultán kapott volna, 10 000-et Bajrám pasa, a nagyvezér isztambuli kajmakámja, 6000-et pedig a szultán kegyence, Szilhatár Musztafa pasa, akiknek a segítségével a fejedelem diplomatái nyelvbe ütötték az „üzletet” Konstantinápolyban.¹⁰² A kudarcot valló, de befolyásos portai pártfogókkal rendelkező Naszuhpasazáde Huszejn is megúsza az ügyet: sikerült a fejedelemmel jó viszonyt ápoló Bekir temesvári beglerbégét bűnbakká tennie a vereségért, akit Konstantinápolyba rendelték és meghallgatás nélkül kivégeztek.¹⁰³

Összegzés

Rákóczi György erdélyi fejedelem uralmának első öt éve számos tanulsággal szolgálhat még a kutatás számára, hiszen ő azon ritka személyek közé tartozott, akik nem a szultán „jól védett” birodalmában látták meg a napvilágot, hanem egy tulajdonképpen ellenséges hatalom magas rangú alattvalójából váltak a birodalom egyik keresztény vazallusának vezetőjévé. Habár némileg hasonló karrierre akad még egy-egy példa – az, hogy ő 18 évi uralkodás után, Erdély fejedelmeként dinasztiát tudott alapítani és végül ágyban, párnák közt hunyt el, alighanem egyedülálló.

⁹⁹ Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. Bp., 1980. 174–178.

¹⁰⁰ Mehmed Chalife: Táríh-ja az 1625-1664. évek eseményeiről. *Hadtörténelmi Közlemények* 26 (1925) 389–390.

¹⁰¹ EOE IX. 576., 578.

¹⁰² Naszúhpasazáde Hüszejn budai vezír levelei I. Rákóczi Györgyhez. Keltezés nélkül. TMÁO II. 473., 478. Ez ügyben jól jött, hogy a Rákóczival szövetséges havasalföldi vajda befolyásos portai pártfogója, Ibrahim efendi és Szilhatár Musztafa pasa földik voltak és szoros érdekszövetségben álltak egymással. B. Szabó-Sudár: *Independens fejedelem*, 1042.

¹⁰³ Karácson: *Török történetírók*, 401–402.

Mindezt olyan körülmények között érte el a Magyar Királyság mágnása, hogy rendi politikusként megválasztása előtt az oszmán belügyekben gyakorlatilag nem rendelkezett semmiféle rutinnal, s jól látható, hogy éveke teltt neki, amíg megszokta és immár működtetni is tudta ezt a személyiségétől alapvetően idegen hatalmi rendszert. Beilleszkedését nagyban megkönnyítette, hogy kezdetben támaszkodhatott elődje, Bethlen Gábor fejedelem tapasztalt diplomatáira és az általa kiépített nagyszabású kapcsolati hálóra, ami azonban néhány év alatt – szinte akarata ellenére – ellenséges környezetté vált az erdélyi fejedelem számára.

Hiába volt a harmincéves háborúban a protestáns oldal őszinte támogatója, 1633. évi kényszerű békekötése II. Ferdinánd császárral, majd a protestantizmuson is túlmutató rendíthetetlen keresztény szolidaritása az 1634. évi lengyel válság során egymás után idegenítette el tőle e régebbi rendszer pilléreit: egy esetleges európai háborúban érdekelt oszmán főméltóságokat éppúgy, mint a havasalföldi és lengyelországi ügyekben ellenértékelt ortodox keresztény lobbist, vagy a Habsburg-ellenes hatalmak befolyásos konstantinápolyi diplomatáit is.

Ebben a helyzetben élesen kirajzolódott Erdély többszintű ügyintézési mechanizmusa, ami hagyományosan egyrészt Konstantinápolyal, másrészt Budával kötötte össze a fejedelemséget. Látszólag ugyan 1630-ban és 1636-ban is a hódoltságban, Budán folyt a fejedelemséggel kapcsolatos fontos döntések előkészítése – de mégis érzékelhető, hogy az itteni véleményeket is részben Konstantinápolyból inicializálták. A hódoltsági szereplők véleménye 1636-ban például inkább csak a központban artikulálódó szándékok megerősítése és látszólagos legalizálása végett volt fontos: a végvidékiek panaszai máskor mindig süket fülekre találtak a Portán, ha épp nem kívántak valami más okból is nyomást gyakorolni az erdélyi fejedelemre. Ugyanakkor az erdélyiek azt tapasztalhatták, hogy ha látszólag a hódoltsági oszmán potentátókkal keletkeztek is konfliktusaik, diplomatáik ezekben az esetekben is csak Konstantinápolyban tudtak elérni megnyugtató megoldást.

AZ ELKÉPZELT „ARANYKOR” Az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház a 18. században

NAGY KORNÉL

GOLDEN AGE IMAGINED

The Armenian Catholic Uniate Church in Transylvania in the 18th Century

The history of the Armenians in Transylvania has been the source of several myths. One of them is the common belief that the 18th century was a kind of golden age for the Armenian community of Transylvania. This myth was caused before all by the mist that had long covered the history of the Transylvanian Armenians in the 18th century, and the relatively recent emergence of the topic on the agenda of historical research. In reality, the Armenians of Transylvania and their church, united with Rome, struggled for their mere survival throughout the 18th century. The background to this struggle was constituted by serious church historical and confessional disputes and conflicts, many of them going back to the late 17th century. The aim of the present paper is accordingly to explore and nuance this myth in the light of recently discovered sources. It also seeks to answer the question of whether the 18th century was indeed a golden age for the Armenian community of Transylvania, especially regarding the history of their church.

Keywords: Armenian Catholic Uniate Church, Transylvania, golden age, 18th century

Hosszú évtizedeken át tartotta magát az a nézet, miszerint az erdélyi örmény közösség a 18. században élte „aranykorát” [Oskeadar; Oskeadar].¹ Ennek a megállapításnak elsősorban az volt az oka, hogy az erdélyi örmények 18. századi történelmét – különös tekintettel az egyháztörténetükre – a tudományos kutatás csupán az elmúlt esztendőik során vette górcső alá. E téma alaposabb vizsgálata azért is indokolt, mert a 18. századi Erdély egyház- és művelődéstörténetének tudományos kutatása hosszú ideje elhanyagolt. Ezért írásomban arra teszek kísérletet, hogy ezt a kijelentést megfelelő forráskritikával kezeljem, és a közelmúltban feltárt kútfők segítségével tisztázzam és árnyaljam.

Nagy Kornél, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, az MTA BTK Hosszú Reformáció Kelet–Európában (1500–1800) Lendület Kutatócsoport tagja. Jelen közlemény témájában a 2008., a 2010. és a 2018. évben adományozott Klebelsberg Kunó-ösztöndíj jóvoltából végeztem levéltári kutatásokat Rómában és Vatikánvárosban. Támogatásukat ezúton is hálásan köszönöm.

¹ Az erdélyi örmények úgynevezett aranykoráról lásd legújabban Claude Mutafian: *La Saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpates*. Paris, 2018. 303–304.

A kutatást megnehezítette az a tény, hogy az erdélyi örmény egyházra vonatkozó iratok és források túlnyomó többségét nem hazai, hanem külföldi, elsősorban szentszéki gyűjteményekben őrzik. A hazai, valamint az erdélyi levéltárak csak töredékes és hiányos iratanyagot őriznek az erdélyi örmények történetére vonatkozóan. Így a szentszéki levéltárakban található dokumentumok nélkül e téma kutatása eleve kudarcra van ítélve.

Tagadhatatlan tény, hogy az örmény unitus, vagy más néven örménykatolikus egyház (a görögkatolikushoz hasonlóan) a rekatolizáció szülötte, és Kelet-Európában, az akkori Lengyelország (Galícia és Pódolia), a mai Ukrajna területén jött létre a 17. században.² A jelen tanulmány címében is szereplő örménykatolikus mint felekezeti jelölő fogalom, ismereteink szerint az írott forrásban először Erdéllyel kapcsolatban bukkant fel. E forrás III. Károly császár és király 1726-ban kelt parancsa, mely arra utasította az erdélyi örményeket, hogy mindaddig az erdélyi római katolikus püspököknek kötelesek hitbéli ügyekben engedelmességni, amíg számukra a Szentszék áldásával unitus püspököt nem neveznek ki.³

Az erdélyi örmény unitus vagy katolikus egyház a 18. évszázadban gyakorlatilag a puszta létéért küzdött, és dogmatikai, valamint joghatósági viták miatt többször összetűzésbe került a Rákóczi-szabadságharc után újjászerveződő erdélyi római katolikus püspökséggel. Ennek okai még a 17. század végének eseményeiben gyökereztek, ezért röviden szükséges összefoglalnom a történelmi előzményeket.

Az örmények még keleti vagy apostoli (arab'elakan)⁴ felekezetüként 1668–1672 között a háborúk és az üldöztetések elől menekültek be Moldvából és Lengyelországból az Erdélyi Fejedelemség területére.⁵ Letelepedésüket követően majd húsz évvel az erdélyi örmény közösség a Szentszék által szervezett katolikus missziók látókörébe került. Ebben kulcsszerepet játszott az 1627–1681 között, Nikol Torosowicz [Mikołaj/Nikołós T'orossean] (1604–1681) unitus érsek vezetésével katolikussá vagy unitussá váló lembergi örmény érsekség. Ez az egyházi intézmény kezdeményezte körükben a katolikus missziókat a Szentszéknél az 1680-as évek elején.⁶ Róma támogatta, és jóváhagyta azt is, hogy egy sike-

² Erről lásd bővebben Gregorio Petrowicz: *L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Parte Secunda (1624–1681)*. Roma, 1950. (Orientalia Christiana Analecta 135); Edmond Schütz: *An Armenian-Kipchak Document of 1640 from L'vov and its Background in Armenia and in the Diaspora*. In: *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of Central and South-Eastern Europe*. Ed. György Kara. Bp., 1987. 247–330.

³ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione o de „Propaganda Fide” (Róma) (= APF) Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC) Vol. 96. Fol. 143^v–144^r; APF Scritture riferite nei Congressi (= SC) Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 601^r; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok*. Közzéteszi Kovács András – Kovács Zsolt. Kolozsvár, 2002. I. 90.

⁴ A cikkben szereplő örmény neveket és fogalmakat a Nemzetközi Armenisztikai Társaság [Association Internationale des Études Arméniennes] (= AIEA) által elfogadott átírási szabályzat szerint adtuk meg.

⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 525^r–526^v; Fol. 602^r–610^v; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155^r–156^v; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 41^r–46^v; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár (Budapest) (= ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (= Coll. Hev.) Cod. 15. Pag. 248.; Uo. Cod. 16. Pag. 33.; Uo. Cod. 21. Pag. 81–82.

⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 378^r–381^v.

res vallási unió esetén az erdélyi örmények felett a lemergi örmény unitus érsekség gyakorolja majd az egyházi joghatóságot.⁷

Róma nem sokkal később meg is találta a megfelelő egyházi embert Oxendio Virziresco⁸ (1654–1715) moldvai születésű örmény világi pap személyében, aki a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának⁹ [Sacra Congregatio de Propaganda Fide] papneveldejében, az 1627-ben alapított Collegium Urbanumban végezte teológiai tanulmányait.¹⁰ Az örmény misszionárius 1685-ben kezdte meg hittérítői tevékenységét Erdély területén, és a kezdeti nehézségek ellenére munkáját csakhamar siker koronázta.¹¹ 1689-ben, Lembergben a keleti szertartású erdélyi örmények hivatalosan is kimondták Rómával az egyházi uniót.¹² A Szentszék méltányolta az örmény unitus misszionárius fáradozásait, és 1690-ben címzetes püspöknek és az erdélyi örmények vikáriusának nevezte ki Oxendio Virzirescót.¹³ Mindemellett egy nagyon fontos másik esemény is történt. A Szentszék a lemergi unitus érsekség tiltakozása ellenére az erdélyi örményeket 1690-ben a saját egyházi joghatósága alá helyezte. Róma ugyanis figyelembe vette a bécsi udvar és magyar egyház érdekeit is, ezek pedig az 1601 óta gyakorlatilag betöltetlen erdélyi egyházmegyét szerették volna újjászervezni és az erdélyi püspöki széket minél előbb be akarták tölteni. A 18. századi egyházi joghatósági problémák voltaképpen e törekvésekben gyökereztek.¹⁴

A Szentszék az örmény unitus püspöknek meghagyta, hogy nemcsak az erdélyi örmények, hanem a katolikus magyarok lelki gondozásával is foglalkoznia kell, mivel abban az időben nem volt római katolikus püspök Erdélyben.¹⁵ Mi több, az örmény unitus püs-

⁷ APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126^r–127^r, 134^r–135^v.

⁸ A Virziresco felvett név, és a román Värzärescuból származik. A család neve eredendően Stefanowicz (*Step'anean*) volt, a 17. század második harmadában települt át [az akkori Lengyelország, a mai Ukrajna területén fekvő] Kameniec-Podolski városából Moldvába. Erről lásd Éble Gábor: *A szamosújvári Verzár család. Levéltári és anyakönyvi hiteles adatok alapján*. Bp., 1915. 11–19.

⁹ Továbbiakban az intézmény nevére a Propaganda Fide elnevezést használjuk.

¹⁰ APF Acta SC Vol. 51. Fol. 114^{r-v}, Fol. 232^{r-v}, 255^{r-v}; uo. Vol. 54. Fol. 207^{r-v}; uo. Vol. 55. Fol. 60^{r-v}; uo. Vol. 57. Fol. 81^{r-v}; APF Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali (= SOCG). Vol. 490. Fol. 110^{r-v}; uo. Vol. 491. Fol. 12^{r-v}, 13^v; uo. Vol. 492. Fol. 310^v, 313^{r-v}; uo. Vol. 493. Fol. 30^r–31^v, 376^v+377^v+378^v; uo. Vol. 495B. Fol. 232^r–234^v; uo. Vol. 497. Fol. 335^{r-v}; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC). Vol. 70. Fol. 53^{r-v}, 54^r; uo. Vol. 72. Fol. 1^v–2^r; uo. Vol. 73. Fol. 252^{r-v}; uo. Vol. 74. Fol. 19^{r-v}; APF Collegio Urbano (= Coll. Urb) Vol. 1. Fol. 268^r, 272^v; Archivum Romanum Societatis Iesu (Róma) (= ARSI) Fondo Austria. Historia. Vol. 155. Fol. 81^{r-v}. Személyéről és pályájáról lásd bővebben Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco unitus püspök portréja*. In: *Távol az Ararattól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp., 2013. 17–27.

¹¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468^r–469^v; APF Coll. Urb. Vol. 3. Fol. 472^{r-v}.

¹² APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 418^r, 434^{r-v}, 462^{r-v}, 465^{r-v}, 488^r, 490^r, 498^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13^{r-v}.

¹³ APF Acta SC Vol. 59. Fol. 165^r–169^v; APF SOCG Vol. 510. Fol. 94^r; uo. Vol. 512. Fol. 179^{r-v}; APF Congregazioni Particolari (= CP) Vol. 29. Fol. 644^r, 645^r–646^v, 647^{r-v}, 648^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 215^{r-v}; ELTE EKK Coll. Hev. 21. Pag. 83.

¹⁴ APF Acta SC Vol. 60. Fol. 14^r–19^v; APF SOCG Vol. 506. Fol. 61^{r-v}, 63^r–64^r; uo. Vol. 507. Fol. 87^r–88^v; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 80^v–81^v; APF CP Vol. 29. Fol. 613^{r-v}, 628^r–629^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 221^r.

¹⁵ Erről a problémáról lásd bővebben Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*. S. a. r. Fazekas István. Bp.–Róma, 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae Vol. 2) 269–286.

pök hivatali ideje alatt magyar ajkú katolikus papokat szentelt fel, és rendszeres egyházlátogatásokat végzett Erdély-szerte, katolikus plébániákon.¹⁶ Ez vezetett aztán a 18. századi konfliktusokhoz az addigra már létrejött erdélyi katolikus püspökséggel. Ekkor az örmény unitus püspök egykori, katolikusokkal kapcsolatos tevékenységére hivatkozva az erdélyi katolikus püspökök avatkoztak be az erdélyi örmény unitus egyház ügyeibe. Oxendio Virziresco püspök 1690–1715 közötti hivatalát a közösségén belül számos konfliktus és vita jellemezte, amely az örmény rítus, az egyházi unió, a liturgikus nyelv és régi egyházi szokások értelmezése körül robbant ki. Az örmény unitus püspök származása ellenére a latin rítus híve volt, és a régi örmény egyházi szokásokat eretneknek és szakadárnak minősítette. Virziresco püspök hozzáállása a későbbiekben arra szolgáltatott okot az erdélyi római katolikus püspökök számára, hogy kifogásolják az örmény unitus rítus létét Erdélyben.¹⁷ Ugyanakkor a latinizáció kérdésében a Rákóczi-szabadságharcot követően Oxendio Virziresco álláspontja jelentősen megváltozott. 1711 után az örmény unitus rítus megtartása, valamint örmény unitus (címzetes) püspöki hivatal állandó erdélyi jelenléte mellett tört lándzsát. A püspök véleményének formálásában az 1690-es évek egyházi konfliktusai és a Rákóczi-szabadságharc játszottak szerepet. Az említett viszályok miatt a hívek száma jelentősen csökkent: rengeteg örmény család hagyta el Erdélyt, és települt vissza Moldvába, ahol nem sokkal később visszamondta az egyházi uniót.¹⁸ Oxendio püspök álláspontjának változását azonban Erdély római katolikus püspökei szinte kivétel nélkül figyelmen kívül hagyták.

Az egyházi uniót lebonyolító Oxendio Virziresco püspök 1715-ben bekövetkezett halála után az erdélyi örménység körében új helyzet állt elő.¹⁹ Egyrészt az unitus püspöki hivatal megüresedett, és ily módon az erdélyi örmények egyházi vezető nélkül maradtak, a közösség vezetői nem tudtak megegyezni Oxendio Virziresco utódlásában.²⁰ Másrészt a Szentszék sem talált olyan alkalmas egyházi személyt, akit kinevezett volna püspöknek az erdélyi örmények élére. Annak ellenére sem, hogy Oxendio püspök még közvetlenül a halála előtt írt végrendeletében a Lengyelországban működő, de igen erős erdélyi kötődéssel bíró Stefan Stefanowicz Roszkát [Step'an Step'anean Rõšk'ay] (1670–1739), Hymeria címzetes püspökét nevezte meg utódjának.²¹ A Szentszék missziókat felügyelő szerve,

¹⁶ APF Acta SC Vol. 83. Fol. 7^r-8^v; APF SOCG Vol. 861. Fol. 92^r-^v; APF Lettere SC Vol. 152. Fol. 368^r-^v; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 14.; Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 187–188.

¹⁷ A konfliktusokról lásd az alábbi publikációkat: Nagy Kornél: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi Fidelis relatio.) *Történelmi Szemle* 50 (2008) 251–285.; Uő: Elia Mendrul-ügy. A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700). *Századok* 143 (2009) 945–974.

¹⁸ APF Acta SC Vol. 72. Fol. 17^r-^v; uo. Vol. 82. Fol. 144^v-147^r, 172^r-^v, 443^r-^v; APF SOCG Vol. 572. Fol. 283^r-285^v; uo. Vol. 580. Fol. 560^r-565^v; APF Lettere SC Vol. 101. Fol. 36^v-37^r, 47^v-48^r, 255^r-^v, 263^r-264^v; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Erdélyi Fiscalis Levéltár XII ½. Fasc. 2. Litt. A.

¹⁹ APF Acta SC Vol. 85. Fol. 169^r-^v, 169^v-171^r, 582^r; APF SOCG Vol. 598. Fol. 264^r, Fol. 265^r-266^v, 267^r-268^v; APF Lettere SC Vol. 104. Fol. 57^r-58^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 544^r-545^v, 552^r-553^v.

²⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 588^r.

²¹ Stefan Stefanowicz Roszkát magas szintű teológiai képzettsége és felkészültsége miatt a Propaganda Fide már a 18. század elején is potenciális örmény unitus püspökjelöltnek tartotta. Erről lásd bővebben APF Acta SC Vol. 70. Fol. 166^r; uo. Vol. 71. Fol. 259^r; uo. Vol. 80. Fol. 178^r, 297^r-^v; APF SOCG Vol. 571. Fol. 629^r-^v;

a Propaganda Fide több ízben is mérlegelte Roszka jelöltségét, de a szentszéki bíborosok végül nem tudtak dűlőre jutni, amiben szerepet játszott az is, hogy a magyar katolikus egyház nem akarta támogatni az erdélyi örmény unitus püspöki hivatal betöltését.²² Így aztán az örmény püspöki szék továbbra is üres maradt.²³ Ez az esemény gyakorlatilag egybeesett az erdélyi római katolikus püspökség újjászervezésével, valamint Mártonffy György²⁴ (1663–1721) püspök színrelépésével.²⁵

Az új katolikus püspököt még 1713-ban nevezték ki, de csak három év múlva, 1716-ban foglalta el véglegesen székhelyét Gyulafehérváron.²⁶ Ez az aktus az erdélyi katolikusok körében komoly eredménynek számított, hiszen Naprágyi Demeter (†1619) püspök 1601. évi elüldöztetése után Mártonffy György volt az első olyan római katolikus főpap, aki végleg meg tudta vetni a lábát Erdély területén.²⁷

Mártonffy mindent elkövetett annak érdekében, hogy megszilárdítsa a római katolikus egyház megtépázott tekintélyét Erdélyben. Emiatt azonban összeütközésbe került a püspök nélkül maradt erdélyi örménységgel. 1718-ban, az ő utasítására vizsgálták a kolozsvári konventuális (minorita) és obszerváns ferences szerzetesek az örmények vallási szokásait.²⁸ Ennek hatására 1719-ben Mártonffy püspök olyan dokumentumot állíttatott össze a Szentszék számára, miszerint az erdélyi örmények az 1689. évi egyházi egyesülé-

uo. Vol. 573. Fol. 365/^{r-v}, 366^r-368/^v, 370^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 83^r-84^r, 96^r, 720^r; uo. Vol. 5. Fol. 225/^{r-v}, 230^r, 342^r, 642/^{r-v}; uo. Vol. 6. Fol. 37^r, 176^r, 177^r, 230^r, 588/^{r-v}, 642/^{r-v}; Nagy Kornél: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. I–II. Szerk. Őze Sándor – Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006–2007. (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás 1–2) I. 39–46.; Kovács Bálint: A galíciai örmények hagyatéka Varsóban. *Látó. Irodalomtörténeti Folyóirat* 18 (2008) 4. sz. 53–66.; *Acta Nuntiaturae Polonae. Tomus XLIII. Benedictus Odelaschi-Erba*. Ed. Iosephus Andreas Gierowski – Ioannes Kopiec. Cracoviae, 2009. I. 25., 30.; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációja*, 133. 192.; Piruza Mnacakanian: *Księga zgonów parafii ormiańskokatolickiej w Stanislawowie 1715–1739*. Lehahayer – *Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*. Pod. red. Krzysztof Stopka. Kraków, 2010. (Historia Iagellonica 1) Vol. 1. 123–133.

²² APF Acta SC Vol. 85. Fol. 169/^v-171^r, 437^r-438/^v, 582^r, 587^r-589/^v; APF SOCG Vol. 601. Fol. 550/^{r-v}; APF Lettre SC Vol. 104. Fol. 57^r, 231/^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 6. Fol. 642^r-643/^v.

²³ APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 113^r. Erről lásd Gregorio Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte Terza (1686–1954)*. Roma, 1988. (Studia Ecclesiastica 7, Historica 10) 166–169., 173–175.

²⁴ Az erdélyi (csikkarcfalvi) születésű Mártonffy György püspök családneve eredendően Márton volt. Ezt a névváltoztatást maga a püspök eszközölte ki, miután bárói rangra (*liber baro*) emelték. Ez ugyanakkor mintegy fél évszázadig bevett szokássá vált az erdélyi római katolikus püspökök körében – Bajtay Antal (1717–1775), későbbi erdélyi római katolikus püspökkel bezárólag. Erről lásd röviden György Lajos: *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*. S. a. r. Fejér Tamás. Bp., 2009. (METEM Könyvek 68) 19–20.

²⁵ APF Acta SC Vol. 86. Fol. 75^r-76/^v, 102^r-103/^v; APF SOCG Vol. 600. Fol. 535^r, 536^r; uo. Vol. 601. Fol. 550^r-552/^v+553/^v.

²⁶ Mártonffy György püspökjelölti perének egyik kihallgatott tanúja maga az éppen akkor Bécsben tartózkodó Oxendio Virziresco erdélyi örmény unitus püspök volt. Erről lásd Galla: *Ferences misszionáriusok*, 273–274.

²⁷ APF Acta SC Vol. 74. Fol. 55^r; APF SOCG Vol. 535. Fol. 1^r-3/^v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 3. 46^r-52/^v; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációja*, 156–157.

²⁸ APF SOCG Vol. 617. Fol. 324^r, 325^r+328/^v+329/^v. Erről lásd még bővebben Nagy Kornél: *Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes 1719-ből és a khalkédónizmus kérdése*. In: *Örmény diaszpóra*, II. 156–169.; Nagy Kornél: Mártonffy György püspök és az erdélyi örmények. *Erdélyi Múzeum* 78 (2016) 1. sz. 68–84.

sük ellenére továbbra is régi, eretnek szokásoknak hódolnak.²⁹ A püspök Lazar Budachowicz³⁰ (1668–1721) szamosújvári plébánost, valamint helyettesét, Michál Minas Theodorowiczot (1689–1760) nevezte meg felelősként, akiknek vezetésével az erdélyi örmények újfent visszatértek őseik tévelygő hitére, és visszamondták az 1689. évi egyházi egyesülést. Sőt a püspök szerint mindkét örmény pap titkon az örmények régi eretnek és egyúttal szakadár hitét gyakorolta. Mártonffy azt is hangoztatta, hogy a két pap az erdélyi örmény közösséget a már említett vallási unió megtagadására tüzelte fel.³¹

Az erdélyi római katolikus püspök, illetve a segítői által fő bűnösnek kikiáltott Budachowiczra többek között azért is terelődött a gyanú, mert korábban szembekerült Oxendio Virziresco püspökkel egy 1697-ben, Besztercén kirobbant egyházi viszályban. Oxendio püspök az 1689. évi egyházi unió értelmezése kapcsán vitába szállt a besztercei örmény unitus klerussal, és a püspök (alaptalanul) monofizita eretnekséggel vádolta meg az ottani papokat.³² Budachowicz azonban a bevádolt besztercei papok védelmére kelt, és emiatt Oxendio őt is eretnekséggel, illetve engedetlenséggel vádolta meg.³³ Erről Mártonffy mindent tudott, hiszen akkori „jobbkeze”, Antalfy János (1644–1728), az erdélyi székeskapitán nagyprépostja, majd későbbi erdélyi püspök, akkor mint egyszerű plébános személyesen is részt vett az 1697. évi besztercei örmény egyházi vita kivizsgálásában³⁴

Budachowicz és Theodorowicz Mártonffy vádjait nyomban visszautasították. Válaszukban pontról pontra haladva cáfolták meg a püspök által leírtakat. Véleményük szerint az erdélyi unitus hitű örmények mindig is hűek voltak a római egyházhoz, és soha nem hódoltak semmilyen eretnek szokásnak vagy rítusnak, amióta 1689-ben hivatalosan is egyházi unióra léptek Rómával. Sőt emiatt maga az egész erdélyi örmény közösség is felháborodott. Azt kifogásolták, hogy Mártonffy püspök hamisan és alaptalanul vádaskodik, és ezért jogorvoslatért az erdélyi örmények a Szentszékhez fordultak.³⁵

Ennek folytán a Propaganda Fide az ügy kivizsgálása végett Erdélybe küldte az unitus Xač'atur Ařak'elean OMeč (Don Accador, Cacciatur Araciel) (1666–1740) anyaországi

²⁹ Vanyó Tihámér Aladár: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1815*. Pannonthalma, 1933. (Olaszországi Magyar Oklevéltár 2) 1933. 115–116.

³⁰ Lazar Budachowicz szamosújvári örménykatolikus (unitus) plébános, mint a lembergi Örmény Kollégium egykori növendéke, 1690 óta tartózkodott Erdélyben, és 1715-ig közvetlenül Oxendio Virziresco püspök mellett szolgált. APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 82^r–83^v.

³¹ APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 79^r–81^v, 109^r–114^v, 156^r–158^v, 178^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 39^r, 40^r–41^v, 42^r.

³² APF Acta SC. Vol. 68. Fol. 62^r–67^v; APF SOCG. Vol. 529. Fol. 266^r–269^v, 272^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 517^r, 518^r, 520^r–^v, 521^r, 522^r–^v, 523^r–^v, 524^r, 526^r–^v, 531^r; Archivio Segreto Vaticano (Vatikánváros) (= ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV). Vol. 196. Fol. 159^r–160^v, 161^r, 164^r–^v, 165^r.

³³ A későbbi vizsgálatok Lazar Budachowiczot tisztázták és egyúttal felmentették az engedetlenség, valamint az eretnekség vádja alól. Erről lásd APF Acta SC Vol. 69. Fol. 107^r–116^v; APF SOCG Vol. 532. Fol. 469^r, 470^r–471^v; APF Lettere SC Vol. 88. Fol. 30^r–31^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 525^r–^v.

³⁴ APF SOCG Vol. 532. Fol. 472^r. Erről lásd még Nagy Kornél: Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius és az erdélyi örmények egyháza. *Erdélyi Múzeum* 79 (2017) 1. sz. 113–114.

³⁵ Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. 77–78.

születésű örmény apostoli vizitátort, mechitarista szerzetest, vardapetet³⁶ egyúttal a Collegium Urbanum egykori növendékét. A nevezett vizitátor jól ismerte az örmény unitusok problémáját, sőt tisztában volt a magyarországi és az erdélyi rekatolizáció helyzetével is, mivel a 17–18. század fordulóján Belgrádban, Konstantinápolyban és Temesváron is működött misszionáriusként.³⁷ A vardapet hosszas vizsgálódásokat követően megállapította, hogy Mártonffy püspök vádjai megalapozatlanok voltak.³⁸ Ezért Pier Luigi Caraffa (1677–1755), a Propaganda Fide titkára, Girolamo Grimaldi (1674–1733) bécsi apostoli nuncius, Edessa címzetes érseke, valamint Giuseppe Sacripante (1645–1727) bíboros, a Propaganda Fide prefektusa az ügy kivizsgálása érdekében a Szent Hivatal Legfőbb Kongregációjához [Sanctum Officium, Suprema Sacra Congregazione del Sant’Uffizio] is fordult, hogy tüzetesen nézze át a Mártonffy által megfogalmazottakat. Továbbá azt is megkérdezték a hivataltól, hogy a püspöknek van-e joga beavatkozni az erdélyi örmények egyházi ügyeibe.³⁹

A szentszéki hivatal 1720-ben egy hosszas latin nyelvű jelentést készített az ügyről. Ebben az állt, hogy az erdélyi római katolikus püspöknek az 1215. évi IV. lateráni zsinat 9. kánonja alapján felhatalmazása és kötelessége van beleavatkozni az egyházmegyéjében élő keleti (unitus) rítusú keresztények ügyeibe, különösen akkor, ha liturgiájukban és rítusukban a római katolikus egyház gyakorlatától merőben ellentétes anomáliákat tapasztal.⁴⁰ Ezt a dokumentumot ismereteink szerint eljuttatták a bécsi nunciatúrán keresztül Erdélybe is. Ugyanakkor e jelentés arra egyáltalán nem tért ki, hogy az erdélyi örmények esetében az egyházi joghatóságot az 1690. év óta nem az erdélyi katolikus püspök, hanem közvetlenül a Szentszék, pontosabban a Propaganda Fide gyakorolta, és ezt a tényt Mártonffy püspök, valamint közvetlen munkatársai teljesen figyelmen kívül hagyták. A Propaganda Fide bíborosai ezzel, valamint a Szent Hivatal jelentésének tartalmával természetesen tisztában voltak, ám ők hivatalos ülésükön ezzel az üggyel érdemben nem is foglalkoztak. Ráadásul a Propaganda Fide nem marasztalta el Mártonffy püspököt, annak ellenére sem, hogy saját egyházi joghatóságán kívül élő hívek ügyeibe avatkozott be.

³⁶ Vardapet pehlevi (közép-perzsa) eredetű kölcsönzés az örmény nyelvben. A teológia és a kánonjogban járatos tudós szerzetes pap az örmény keleti (apostoli) és az örménykatolikus (unitus) egyházakban.

³⁷ APF SOCG Vol. 562. Fol. 607/^{r-v}+610/^v+611/^v; uo. Vol. 623. Fol. 293; APF Coll. Urb. Vol. 1. Fol. 269; uo. Vol. 2. Fol. 156/^{r-v}, 372^r. Erről lásd még Keworg Bardikian: *A Reference Guide to Modern Armenian Literature. 1500-1920*. Detroit, 2000. 94.; Kovács Bálint: Az erdélyi örménykatolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben. In: *Örmény diaszpóra*, I. 61.; Uő: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században. In: uo. II. 40.; Armenuhi Drost-Abgarjan – Bálint Kovács – Tibor Márti: *Catalogue of the Armenian Library in Elisabethopolis*. Leipzig-Eger, 2011. (Armenian Cultural Heritage in the Carpathian Basin 1) 2011. XXXII-XXXIII.

³⁸ APF SOCG Vol. 617. Fol. 319/^{r-v}, 320^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 62^r, 80^r-81^r.

³⁹ APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 81^r; APF SOCG Vol. 617. Fol. 323; APF Lettere SC Vol. 108. Fol. 42/^v, 45/^{r-v}, 46/^{r-v}, 47/^{r-v}, 48/^v, 49/^v, 65/^v-66^r, 67/^v-68^r, 94^r-95/^v, 147/^v, 414/^v.

⁴⁰ Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (Vatikánváros) (= ACDF) Storia Stanza (= St. St.) UV. 59. Nr. 18. A dokumentumot a jeles egyháztörténész, Mihalik Béla Vilmos bocsátotta rendelkezésemre, amelyet hálással köszönök!; APF Acta SC Vol. 89/I. Fol. 4/^{r-v}; uo. Vol. 90. Fol. 677^r-679/^v; APF SOCG Vol. 618. Fol. 300/^{r-v}, 396^r, 398^r-399/^v; uo. Vol. 627. Fol. 288/^{r-v}, 289/^{r-v}, 290/^{r-v}; APF Lettere SC Vol. 108. Fol. 353/^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. Fol. 29^r; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 169., 180-181.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 274.

Mártonffy tovább folytathatta egyházpolitikáját, miközben többször konfrontálódott Xač'atur vardapettel, és kettejük között többször is éles hangvételű levélváltás történt.⁴¹

Mindeközben az erdélyi püspököt kellemetlen meglepetésként érte a kolozsvári jezsuiták fellépése. Ők ugyanis ebben a vitában az örmény vizitátort és az örmény unitus közösséget támogatták. Kiállásuk azért is meglepő volt, mert korábban, az 1690-es években a néhai Oxendio püspök latinizációs egyházpolitikáját támogatták Erdélyben.⁴² Azonban álláspontjuk az 1719. évre jelentősen megváltozott. Ők az 1664-ben az Apostoli Szent-szék által alapított lemergi Örmény Kollégiumban [Collegium Armenum] működő és tanító theatinus szerzetesekhez hasonlóan az örmény unitus hit megtartása mellett törekedtek lándzsát.⁴³ A jezsuiták úgy vélték, hogy az eltúlzott latinizáció, valamint az eretnek-séggel történő alaptalan vádaskodás és ríogatás sokat árt a római katolikus egyháznak és az örmény egyházi uniónak, azaz az ilyenfajta egyházpolitika csak azt éri el, hogy az örmény hívek valóban visszamondják az egyházi uniót, és megtagadják az unitus hitet, holott a római katolikus egyház érdeke az lenne, hogy szilárdan megtartsa őket saját egyháza kebelén. Így az erdélyi örmény unitus rítust meg kell tartani, és a római katolikushoz kell igazítani, ahogyan az Lengyelországban 1689 óta szokásban volt – szólta a jezsuiták véleménye.⁴⁴

Mártonffynak az örményekkel fennálló ügye egyáltalán nem oldódott meg, mert a püspök 1721-ben elhunyt.⁴⁵ Nem sokkal később az általa bevádolt Lazar Budachowicz plébános is eltávozott az élők sorából. Ezt követően a Propaganda Fide az ügyet lezártnak tekintette, Xač'atur vardapet leveleit és jelentéseit azonban 1722. szeptember 21-én megtartott ülésén tárgyalta. A vardapet itt már az örmény püspöki szék betöltésének a szükségességét szorgalmazta, mert véleménye szerint ez mindenképp orvosolná az erdélyi örmény közösség felekezeti problémáit.⁴⁶ A püspökkérdéssel kapcsolatban újfent nem hoztak érdemi döntést, de abban az ott üléselő bíborosok megegyeztek, hogy rendszeresen küldenek Erdélybe apostoli vizitátorokat az örmények közé.⁴⁷

Mártonffy püspökkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy rövid ideig tartó főpapi hivatala során mindvégig azon fáradozott, hogy visszaállítsa az erdélyi katolicizmusnak

⁴¹ APF SOCG Vol. 623. Fol. 282^r, 283^r-284^v, 291^r, 293^r, 294^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 80^r-81^v.

⁴² ARSI Fondo Austria. Historia. Vol. 176. Pag. 106.; A jezsuiták erdélyi örmények körében végzett tevékenységéről lásd APF SOCG. Vol. 532. Fol. 440^r, 442^r-443^r, 444^r-^v, 445^r-448^v, 450^r-451^v, 461^r-463^v, 466^r, 467^r-468^v, 469^r, 470^r-471^v, 472^r; ELTE EKK Collectio Prayana (= Coll. Pray) Cod. 20. Pag. 283-284.+285.; Uo. Res Transylvanica (= G). Vol. 522. Fol. 173^r-^v; Prímási Levéltár (Esztergom) (= PL) Archivum Vetus Ecclesiasticum (= AEV) Sub Primate Széchényi. No. 273/2.; Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16-17. században*. Bp. 2009. (TDI Könyvek 8) 223-233.; Balla Lóránt: *Csete István kézirat predikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: eredetiség, fordítás, közvetítés a kora-újkor jezsuita predikációkban*. Kolozsvár, 2017. (Doktori dolgozatok 20) 72-75.

⁴³ Az Örmény Kollégium első rektora az itáliai Clemente Galano (1610-1666) CR theatinus szerzetes-misszionárius volt. A Kollégiumról lásd bővebben APF CP Vol. 48. Fol. 296^r; uo. Vol. 64. Fol. 41^r-47^v.

⁴⁴ APF Lettere SC Vol. 109. Fol. 82^v-83^v, 111^v, 112^v-113^r, 191^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 97^r; Petrovich: *La chiesa armena in Polonia*, 12-49.

⁴⁵ APF Lettere SC Vol. 112. Fol. 196^v, 243^r-^v.

⁴⁶ APF Acta SC Vol. 89/II. Fol. 345^r-346^v; uo. Vol. 90. Fol. 205^r-208^v; APF SOCG Vol. 623. Fol. 273^r-277^v.

⁴⁷ APF Acta SC Vol. 92. Fol. 58^r-65^v; APF SOCG Vol. 633. Fol. 58^r, 314^r-315^r; APF Lettere SC Vol. 110. Fol. 227^r; uo. Vol. 113. Fol. 707^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r.

a korábbi évszázad során igencsak megtépzott tekintélyét. Sok más, 17. század végi és 18. század eleji magyarországi püspökhöz hasonlóan az unitus egyházakban nem a partnert, hanem a riválist látta. Mártonffy Erdélyben egyértelműen egy központosított egyházmegyében gondolkodott. Ebbe a képbe viszont sem az unitus hitű örmények, sem az ugyancsak unitus hitű erdélyi románok nem fértek bele. Erdélybe érkezése után nem sokkal azért is fordult az örmények ellen, mert a románokkal ellentétben az erdélyi örményeknek éppen akkor nem volt egyházi vezetőjük. Ahogy már korábban említettem, Oxendio püspök halála után sem a Szentszék, sem pedig az örmény közösség képviselői nem tudtak dűlőre jutni az utódlás kérdésében, és ezt a helyzetet igyekezett kihasználni. Tisztában volt azzal is, hogy az 1690-es évek vallási viszályai miatt, illetve a Rákóczi-szabadságharc alatt az örmény közösség lélekszáma jelentősen lecsökkent.⁴⁸ Ezért igyekezett befolyását mielőbb e közösségre is kiterjeszteni, ami óhatatlanul is feszültséggel járt. Mártonffy püspök az unitus románok eredményeit látva is aggódott az örmények miatt. Az erdélyi románság ugyanis épp az ő egyházi hivatala idején érte el a Szentszéknel és a bécsi udvarnál egyaránt, hogy megmaradjon az unitus püspöki hivataluk, illetve létrejöjjön az önálló egyházmegyéjük 1721-ben, Fogaras központtal.⁴⁹ Emiatt Mártonffy püspök attól tartott, hogy az erdélyi örmények követni fogják majd a románok példáját, azaz önálló püspöki széket és egyházmegyét akarnak majd alapítani Erdélyben.

Mindezek mellett Mártonffy megörökölte Oxendio püspök azon problémáját, hogy az örmény közösség továbbra is makacsul ragaszkodott a saját egyházi szokásaihoz. Tovább nehezítette a helyzetet, hogy Mártonffy püspöksége alatt az erdélyi örmény papok többsége még Lembergben, az Örmény Kollégiumban végezte teológiai tanulmányait, ahol az oktatásban a latin rítus mellett igen nagy hangsúlyt fektettek a latinhoz igazított örmény unitus rítus elsajátítására is. Így az ott tanult örmény papok teljesen más egyházi kultúrában nevelkedtek, ami rengeteg konfliktust szült Erdélyben a római katolikus egyház képviselőivel. Ezért nem meglepő, hogy a rítusbeli különbségek miatt az örmény unitusokat másodrangú katolikusoknak tekintették, és szokásaikat a mindenkori eretnek-ség melegágyának tartották.⁵⁰

Mártonffy elképzelése tehát az volt, hogy Erdélyben kizárólag egy egyházmegye, egy római katolikus püspökség, illetve egy püspök létezhet. A Szent Hivatal Legfőbb Kongregációjának 1720. évi jelentése lényegében ebben a szándékában erősítette meg a püspököt. Az örmény püspöki hivatal áldatlan, ex lex állapota kapóra jött neki. Nagy segítségére volt Oxendio püspök példája is, akinek a szentszéki hatóságok az 1690. évi kinevezése óta – többek között az erdélyi katolikusok akkori sanyarú helyzete miatt –, meghagyták az erdélyi latin szertartású katolikusok lelki gondozását is. Ezért szentelt fel római katolikus papokat és templomokat Erdély-szerte. Mártonffy püspök számára ez jelentett külön

⁴⁸ APF Acta SC Vol. 77. Fol. 216^r–217^v; APF SOCG Vol. 559. Fol. 253^r–254^v; APF Lettere SC Vol. 97. Fol. 277^v–278^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 5. Fol. 288^r; uo. Vol. 6. Fol. 206^r–207^v; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 8. Pag. 61.

⁴⁹ APF CP Vol. 100. Fol. 94^r–98^v; ELTE EKK Collectio Kaprinayana B (= Második sorozat) Cod. 20. Pag. 206–212.; Nagy: *Az erdélyi örmények katolizációja*, 78–79.

⁵⁰ Erről a problémáról lásd bővebben Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények hitvallása 1692-ből. Történelmi Szemle* 53 (2011) 283–313.

ürügget, hogy beavatkozzon az erdélyi örmény unitus egyház ügyeibe, és ezáltal megszerezze az örmények feletti teljes befolyást. A Propaganda Fide többször kifogásolta, hogy Mártonffy püspök rendszeresen átlépte saját egyházi joghatóságát. Ez ügyben azonban – az erdélyi örmények kérése ellenére, vélhetően a magyar katolikus egyház nyomására – sohasem marasztalták el a püspököt. Ezért tekinthette a saját egyházi joghatósága alá tartozónak az erdélyi unitus örmény egyházat is.⁵¹

Mindenesetre Mártonffy püspök erdélyi örmény politikája megalapozta azt a feszült viszonyt, ami a 18. században fennmaradt a püspökség és az örmények között, bár Mártonffy halálát követően – átmenetileg – nyugodtabb korszak köszöntött be. 1721–1724 között az erdélyi püspökség is betöltetlen maradt,⁵² az új püspök, Antalffy János pedig ugyan rövid egyházi hivatala során (1724–1728), de békülékenyebb politikát folytatott. Örmény származású papokat szentelt fel, illetve ugyancsak ő szentelte fel a gyergyószentmiklósi örmény unitus plébánia- és a szamosújvári Salamon-templomokat.⁵³

Magában az örmény közösségben voltak belső feszültségek. Ezek a Szentszék által kiküldött Minas Barun (1695–1746) [Minas Paronean] apostoli vizitátor személyéhez kötődtek. A Rómában, a Collegium Urbanumban tanult örmény unitus pap még Xač'atur vardapet ajánlásának köszönhetően érkezett Erdélybe, akit a Propaganda Fide misszió-főnökké nevezett ki.⁵⁴ Azonban Minas csakhamar szembekerült az erdélyi örmény klérussal és az erdélyi püspökkel is. Antalffy püspök kifogása az volt, hogy a régi örmény egyházi szokásokat részesítette előnyben, a katolikus gyakorlat helyett.⁵⁵

Minas önmagát önkényesen az erdélyi örmények püspökének tartotta, miközben püspöki kinevezéssel nem rendelkezett.⁵⁶ A másik, komoly feszültséggel járó kifogás ellene az állítólagos korrupciója volt. Minast ugyanis pénzügyi visszaélésekkel vádolták meg a szentszéki hatóságoknál, amelyekre nem adott kielégítő választ. Ezen túlmenően azzal is megvádolták, hogy közeli rokonokat esketett össze, és ezzel ő maga is a vérfertőzés bűnében lett részes, továbbá sohasem tartotta be a börtöt. Legfőbb bűne az volt, hogy Erdélyben egy

⁵¹ Nagy: Mártonffy György és az erdélyi örmények, 83.

⁵² APF Acta SC Vol. 93. Fol. 428^v–429^r.

⁵³ APF SOCG Vol. 652. Fol. 196^r, 197^r; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 116.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 75., 91–93.

⁵⁴ Minas Barun a római Collegium Urbanumban együtt tanult az erdélyi örmény Luca Virzirescóval (1701–1778), a néhai Oxendio püspök unokaöccsével, aki később komoly egyházi karriert futott be Erdélyben. Erről lásd APF Acta SC Vol. 90. Fol. 104^{r-v}; APF SOCG Vol. 628. Fol. 81^r, 82^r; APF Lettere SC Vol. 112. Fol. 193^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 93^r–94^v; APF Coll. Urb. Vol. 4. Fol. 345^r, 514^{r-v}, 627^{r-v}, 688^r, 875^r, 928^r, 1049^r; Éble: *A szamosújvári Verzár család*, 36.

⁵⁵ APF Acta SC Vol. 91. Fol. 105^v–106^v, 162^r–165^v, 491^r–502^v; APF Acta SC Vol. 92. Fol. 58^r–65^v; APF SOCG Vol. 628. Fol. 572^{r-v}, 576^{r-v}, 577^r, 581^{r-v}, 582^r; APF SOCG Vol. 632. Fol. 438^{r-v}, 439^{r-v}, 446^{r-v}, 447^{r-v}, 448^{r-v}; uo. Vol. 633. Fol. 58^r, 314^r–315^r; uo. Vol. 661. Fol. 206^r–210^r; APF Lettere SC Vol. 112. Fol. 268^{r-v}; uo. Vol. 114. Fol. 333^r; uo. Vol. 121. Fol. 108^v–111^r; uo. Vol. 123. Fol. 23^v–26^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 431^r, 441^r–442^r.

⁵⁶ APF SOCG Vol. 652. Fol. 191^{r-v}.

özvegyasszonnyal élt erkölcsileg kifogásolható kapcsolatban. Mindenesetre ezek után az örmény papnak nem volt maradása Erdélyben, és csakhamar Bécsbe távozott.⁵⁷

Ugyanakkor az örmény unitus pappal kapcsolatban egy fontos dolgot meg kell jegyezni. Minas Barun ellentmondásos ténykedésének dacára a Szentszékhez eljuttatott jelentéseiben felhívta a figyelmet arra, hogy az örmény unitus rítust meg kell őrizni Erdélyben, mert ez az ottani örmények megmaradásának egyik legfőbb záloga.⁵⁸ Összességében azonban Minas Barun erdélyi tevékenysége nem használt az örmény közösségnek, mert a katolikus egyház képviselői az egész erdélyi örménységet az ő viselkedésével azonosították. Ehhez társult az is, hogy a 18. század elején, a keleti származású főpapokkal és papokkal kapcsolatban a katolikus egyház vegyes érzelmeket táplált, mondhatni általánossá vált velük kapcsolatban a Szentszék csalódottsága és gyanakvása. A 17. század második felétől a Szentszéknel sokan kételkedtek a katolizált, keleti származású egyházi emberek őszinteségében. Sokan közülük valóban csak önérdékből, a magas egyházi hivatalok elnyeréséért és az azzal járó tekintélyes jövedelemért, vagy magas tisztségekért, pusztán karriervágyból tértek át Róma hitére. Ugyanakkor sok olyan keleti pap is akadt, aki ugyan katolizált, de mihelyst szembesült az ezzel járó kötelezettségekkel, szinte nyomban visszamondta a katolikus hitvallást, és visszatért ősei hitéhez. Az ilyen aktusok legtipikusabb esetei az áttért örmény papok közül kerültek ki.⁵⁹

Minas Barunt követően, 1728–1735 között a fentebb már említett Stefan Stefanowicz Roszka püspök vizitálta az örményeket Erdélyben. Őt a Szentszék Lengyelországból delegálta Jan Tobiasz Augustynowicz (1664–1751) leMBERGI örmény unitus érsek jóváhagyásával Erdélybe. Feladata egyértelmű volt: helyrehozni a Minas Barun által okozott hibákat, illetve rendszeresen ellenőrizni az erdélyi örmény közösség felekezeti viszonyait.⁶⁰

Roszka püspök Minas Barunnal ellentétben szívélyes viszonyt alakított ki az erdélyi örmény klérussal, azonban az erdélyi római katolikus püspökkel, Sorger [Zorger] Gergely Györggyel (1687–1739) korántsem volt ilyen kiegyensúlyozott a kapcsolata. Sorger Mártonffyhoz hasonlóan az erdélyi örmények teljes alávetését tűzte ki céljául, ezért Roszka

⁵⁷ APF Acta SC Vol. 103. Fol. 564^r–566^r; APF SOCG Vol. 652. Fol. 199^r–v, 200^r–v; uo. Vol. 654. Fol. 423^r–424^v; uo. Vol. 654. Fol. 423^r–424^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r; uo. Vol. 9. Fol. 255^r–v, 551^r. Minas Barun Erdélyben végzett egyházi tevékenységéről lásd bővebben Kovács: Az erdélyi örménykatolikus egyház, 62–66. Minas Barun később Bécsből Konstantinápolyba távozott egyházi (missziós) szolgálatra. Ugyanakkor 1733-ban visszatért Magyarországra, ahol a Temesközben a csanádi római katolikus egyházmegye területén végzett papi szolgálatot az ottani püspökség nagy meglepedésére. 1736-ban ünnepélyes keretek között rítust váltott, és mint római katolikus pap hunyt el 1746 körül Temesváron. Erről lásd bővebben APF Acta SC Vol. 101. Fol. 39^r–v; uo. Vol. 103. Fol. 364^r; uo. Vol. 106. Fol. 103^r–107^r; uo. Vol. 108. Fol. 287^v–290^r; APF SOCG Vol. 686. Fol. 68^r, 70^r, 71^r–v+73^v; uo. Vol. 697. Fol. 25^r–26^v, 27^r–v, 29^r–v, 30^r–v, 38^r–v+39^v; APF Lettere SC Vol. 137. Fol. 110^v–111^r, 284^v–286^v; uo. Vol. 148. Fol. 52^r–53^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 11. Fol. 553^r–v.

⁵⁸ APF SOCG Vol. 661. Fol. 213^r–v, 217^r–218^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 7. Fol. 467^r–v, 651^r; uo. Vol. 9. Fol. 92^r.

⁵⁹ Erről lásd még Nagy Kornél: *Baán Isván. Theofánisz Mavrogordatosz (1626–1688) paronaxiai metropolia, munkácsi adminisztrátor*. Nyíregyháza, 2012. (Collectanea Athanasiana II. Textus/Fontes Vol. 3) 320. [Recenzió: *Athanasiana* 43 (2016) 209–210.]

⁶⁰ APF Acta SC Vol. 103. Fol. 483^r; APF SOCG Vol. 646. Fol. 61^r–v, 62^r; uo. Vol. 654. Fol. 427^r–428^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 8. Fol. 333^r–v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5. Fol. 36^r–39^v.

erdélyi tevékenységét sem nézte jó szemmel. Ebbéli gyanakvásában közrejátszott az is, hogy Roszka, még ha ügyesen palástolta is, címzetes püspök volt, és Erdélybe jövetele előtt a lengyelországi Stanislawówban [Ivano-Frankivszk], valamint Lembergben, az örmeny unitus érseki hivatalban szolgált.⁶¹

Sorger püspök attól tartott, hogy Roszka a saját joghatósága alá tartozó területen próbál zavart kelteni, illetve arra törekszik, hogy ő a legyen az erdélyi örmenyek unitus püspöke. Azonban az örmeny főpapnak ilyen ambíciói nem voltak, ám kétségtelenül szíven viselte az erdélyi örmenyek sorsát. Jómaga is az örmeny unitus rítust tartotta mérvadóknak – szemben a latinnal –, mert szerinte az örmenyek Erdélyben csak így tudnak fennmaradni.⁶² Vele szemben Sorger a már jól ismert latinista álláspontot képviselte, és az unitus örmenyeket nem tartotta őszintén katolikusoknak. Sőt, azt hangoztatta, hogy az örmeny unitus rítus megléte Erdélyben alapjául szolgálhat a majdani a hittagadásoknak, skizmáknak, és az eretnokségeknek. Az Oxendio Virziresco halála óta üresen álló örmeny püspökség kérdésében Roszka azon az állásponton volt, hogy az örmenyek egyházi unió mellett kitarásának legfőbb biztosítéka az lenne, hogy egyszer és mindenkorra betöltenék e püspöki széket.⁶³

Szinte Roszka püspök rövid erdélyi működésével egy időben, 1732-ben telepedtek le és alapítottak apátságot, illetve iskolát Ebesfalván [1733-tól Erzsébetváros] az örmeny unitus mechitarista szerzetesek.⁶⁴ Legfontosabb céljuk az örmeny unitus hit megerősítése volt, valamint jelentős munkát fektettek abba, hogy a diaszpórában, az idegen fennhatóság alatt élő örmenység kultúráját megerősítsék. Ezért a mechitaristáknak mindvégig feszült volt a viszonya az erdélyi püspökökkel. Elsősorban az zavarta őket, hogy az erzsébetvárosi mechitaristák nem az erdélyi püspökség, hanem közvetlenül az érseki címet is viselő velencei mechitarista főapát egyházi joghatósága alá tartoztak.⁶⁵ Ráadásul maga a rend is szorgalmazta a szentszéki hatóságoknál az erdélyi örmeny püspökség

⁶¹ APF Acta SC Vol. 99. Fol. 534^r; APF SOCG Vol. 666. Fol. 228^r+230^v; uo. Vol. 673. Fol. 191^r–192^v; APF Lettere SC Vol. 135. Fol. 237^r–238^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 595^r–^v, 596^r–^v. Erről lásd még Nagy Kornél: Egy 17. századi örmenykatolikus Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében. *Magyar Könyvszemle* 133 (2017) 197–212.

⁶² APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 597^r–598^v+604^v.

⁶³ APF Acta SC Vol. 102. Fol. 362^r; APF SOCG Vol. 652. Fol. 198^r–211^v; uo. Vol. 673. Fol. 191^r–^v; APF Lettere SC Vol. 135. Fol. 238^v–239^v; uo. Vol. 137. Fol. 27^v–28^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 93^r–^v, 250^r–^v, 251^r–252^v, 253^r, 474^r–^v; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 116–117.; *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 92–93.

⁶⁴ Az örmeny unitus szerzetesrend már 1728 óta kérelmezte a Szentszéknél az Erdélybe történő letelepedést. Erről lásd még APF Acta SC Vol. 98. Fol. 513^r–^v; uo. Vol. 99. Fol. 9^v–10^v; APF SOCG Vol. 663. Fol. 19^r–^v; APF Lettere SC Vol. 128. Pag. 13–14. (Megjegyzendő, hogy az APF Lettere SC 128-as számú iratcsomójának a számozása nem folióval, hanem paginával történik.) A mechitaristák a Szentszék áldásával 1744-ben Péterváradon [Újvidék, Novi Sad, Szerbia] is megtelepedtek, ahol ugyancsak apátságot és iskolát alapítottak. Érdekeség, hogy a péterváradon mechitarista apátság alapításában az erzsébetvárosi rendtársaik segédkeztek. Sőt, első apátjuk az erdélyi származású Megyesi Tódor OMech. [Ordo Mechitaristarum] lett, aki 1732–1744 között éppen az erzsébetvárosi apátságot irányította. Erről lásd APF Acta SC Vol. 114. Fol. 51^r–^v, 104^v–105^r, 384^r; APF Lettere SC Vol. 162. Fol. 67^r–68^r, 185^r, 355^r–^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 11. Fol. 297^r; uo. Vol. 12. Fol. 9^r–^v.

⁶⁵ APF SOCG Vol. 691. Fol. 274^r, 275^r–^v; uo. Vol. 708. Fol. 373^r.

mielőbbi felállítását, ami új összetűzésekhez vezetett a püspökökkel, annak ellenére, hogy a mechitaristák és az erdélyi örmény unitus klérus képviselői tudatosan csak egy címzetes püspöki kinevezésben gondolkodtak. Az erdélyi (ebesfalvi, később erzsébetvárosi) mechitaristák álláspontjával összhangban az erdélyi örmények egyházi és világi vezetői az 1730-as évek elején írt leveleikben is azt hangoztatták, hogy Erdélyben nem örmény unitus megyéspüspököt, hanem a Szentszék által kinevezett és jóváhagyott címzetes püspököt szeretnének látni, aki a néhai Oxendio Virzirescóhoz hasonlóan az egyházi joghatóság szempontjából közvetlenül Rómához tartozna.⁶⁶ Erről azonban az erdélyi katolikus püspökség hallani sem akart.⁶⁷ Ennek ellenére az erdélyi örmények képviselői 1738-ban sikeresen elérték III. Károlynál, hogy kinevezze címzetes püspöküknek Michál Minas Theodorowicz szamosújvári plébánost.⁶⁸ Sőt az udvarnak és az erdélyi örményeknek időközben sikerült megnyerniük Domenico Passionei (1682–1761) bécsi apostoli nuncius, Ephesos címzetes érsekének támogatását is.⁶⁹ A Szentszék először támogatta a jelölést, majd az erdélyi püspökség és a magyar klérus erőteljes tiltakozása miatt visszatáncolt, és nem hagyta jóvá a királyi kinevezést. Részükről a fő kifogás az volt, hogy Theodorowiczot nem támogatta teljes mellszélességgel az egész erdélyi örmény közösség. Az erdélyi örmények közül ugyanis sokan egy másik papot, az erzsébetvárosi Dragomán Kristófot szerették volna püspöknek.⁷⁰ Ebben az ügyben kulcsszerepet játszott az időközben Passioneit váltó Camillo Merlini-Paolucci (1692–1763) bécsi apostoli nuncius, Iconium címzetes érseke, aki az erdélyi római katolikus püspökség sugalmazására olyan jelentéseket küldött Bécsből a Szentszékhez, miszerint az erdélyi örményeket Oxendio püspök halála óta az erdélyi püspökök mindig is jól kormányozták, és lelkiismeretesen gondoskodtak lelki vigaszukról. Ezen túlmenően a nuncius azt is kifejezésre juttatta, hogy az erdélyi örmények pénzügyi támogatással rászédtek az uralkodót. Theodorowicz személyében így egy teljesen alkalmatlan jelöltet nevezne ki. A viszály alapvető oka az volt, hogy Theodorowicz támogatta a régi örmény egyházi szokásokat, amit viszont a püspökség mereven elutasított. Az erdélyi örmény egyház ügyeiben egyre inkább az erdélyi római katolikus püspökség véleménye lett mérvadó. Ennek köszönhetően 1740-ben a Propaganda Fide az erdélyi püspökség kérésére elállt ettől az ügytől, így az örményeknek továbbra sem lett püspökük Erdélyben.⁷¹

A 18. század közepén, illetve a század második felében az erdélyi örménység továbbra is főpásztor nélkül maradt, és az erdélyi örmény unitus egyház papjai, valamint az erdélyi püspökség között továbbra is feszült maradt a viszony. A viták továbbra is a püspök-

⁶⁶ APF Acta SC Vol. 107. Fol. 300^r–302^v; APF Lettere SC Vol. 143. Fol. 215^v; APF Lettere SC Vol. 147. Fol. 239^v–241^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 9. Fol. 475^r–^v; uo. Vol. 10. Fol. 29^r–30^r.

⁶⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 9 Fol. 579^r–^v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5 Fol. 105^r–^v, 113^r–114^v.

⁶⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. Fol. 284^r, 299^r.

⁶⁹ APF SOCG 708. Fol. 364^r–366^v, 368^r–^v, 369^r–370^v, 383^r; APF Lettere SC Vol. 149. Fol. 140^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 10. Fol. 377^r–^v. Erről lásd még *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek*, 94–96.

⁷⁰ APF Acta SC Vol. 111. Fol. 331^r–335^r.

⁷¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 11. Fol. 27^r; Lukácsy: *Historia Armenorum*, 96–102.; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 114.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 170–173.

ség és az örmény rítus kérdése körül forogtak. Az Erdélyben szolgálatot tevő örmény unitus papok többsége a római Collegium Urbanumban, valamint ugyancsak a Szentszék által életre hívott lemergi Örmény Kollégiumban végezte teológiai tanulmányait, ahol továbbra is nagy figyelmet szenteltek – a latin mellett – az örmény unitus rítusnak.⁷² Arról nem is beszélve, hogy az Erdélyben munkálkodó (erzsébetvárosi) mechitaristák kizárólag örmény unitus rítus szerint miséztek, és tanulmányaikat Velencében, a San Lazzaro szigetén fekvő mechitarista főapátságban végezték.⁷³

A 18. század derekának erdélyi római katolikus püspökei, mint például Sztojka Antal (1699–1770), Batthyány József (1727–1799) vagy Bajtay Antal szinte mindvégig sérelmezték, hogy az örmény papok nem hazai szemináriumokban végezték tanulmányaikat. Emellett azt is kifogásolták, hogy a latinnal párhuzamosan a régi örmény naptárt és időszámítást is használták, illetve leveleiket és jelentéseiket is többször ilyen formában keltezték.⁷⁴

Az örmények helyzetét tovább bonyolította, hogy gyakran az erdélyi román unitus (görögkatolikus) püspökökhöz fordultak védelemért. Emiatt Petre Pavel Aaron (1712–1764) és Atanasie Rednic (1722–1772) fogarasi püspökök több jelentést küldtek a Propaganda Fidéhez az erdélyi örmények helyzetéről. Nyilvánvalóan az örmények sugalmazására a román püspökök is az erdélyi örmény püspöki szék betöltését szorgalmazták a Szentszék-nél. A Propaganda Fide azonban ebben az ügyben nem foglalt állást, ami lényegében azt jelentette, hogy hallgatólagosan Gyulafehérvár álláspontját támogatta.⁷⁵

Erdélyi katolikus püspökei úgy tekintettek az örmény és a román unitusok együttes fellépésére, hogy az örmények unitusként olyan egyházi személyek védelmét kéri, akik nem őszintén a római katolikus egyház hívei, és nem voltak képesek saját híveiket az erdélyi román skizmamozgalmak idején Róma hitét megtartani. Így az örmények újból a szakadártság gyanújába keveredtek, mert bizonytalan hitű főpapok támogatását keresték.⁷⁶

Ezt az áldatlan állapotot igyekezett megoldani az 1770-es években Lemberg örmény unitus érseksége. Eddig – az 1690 óta – érdemben nem foglalkoztak az erdélyi örményekkel, de Lengyelország 1772. évi első felosztását követően Galícia és vele Lemberg városa

⁷² APF Coll. Urb. Vol. 1. Fol. 278^v; uo. Vol. 5. Fol. 137^r–138^v, 153^r+154^v, 477^r, 479^r; uo. Vol. 7. Fol. 41^{r-v}, 42^{r-v}+ 44^v; uo. Vol. 8. Fol. 242^r, 301^r; uo. Vol. 9. Fol. 267^r; uo. Vol. 11. Fol. 165^{r-v}.

⁷³ APF SOCG Vol. 779. Fol. 217^r, Fol. 221^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 12. Fol. 248^{r-v}; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5. Fol. 418^r, 420^{r-v}, 461^r–462^r.

⁷⁴ APF Acta SC Vol. 128. Fol. 372^r–378^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 75^{r-v}, 76^r; uo. Vol. 14 Fol. 102^{r-v}; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 5 Fol. 470^r, 473^r–474^r; uo. Vol. 6. Fol. 47^r–48^r, 53^{r-v}, 72^r, 74^r–75^r, 80^r. Erről lásd még Lukácsy: *Historia Armenorum*, 113.; Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 199.

⁷⁵ APF Acta SC Vol. 133. Fol. 230^r–233^v; APF SOCG Vol. 779. Fol. 217^r–220^v, 223^r–224^v; uo. Vol. 806. Fol. 132^r–135^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 336^r–337^v.

⁷⁶ APF SOCG Vol. 798. Fol. 115^{r-v}; uo. Vol. 806. Fol. 122^r, 128^r, 132^r–135^v, 143^{r-v}; APF SC Fondo Armeni. Vol. 13. Fol. 505^{r-v}; uo. Vol. 15. Fol. 174^r, 179^r, 428^{r-v}; APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania, Ungheria. Vol. 1. Fol. 555^r–556^v, 564^r–565^v; APF SC Fondo Ungheria et Transilvania. Vol. 6 Fol. 165^r. Az erdélyi görögkatolikusokról lásd bővebben még Miskolczy Ambrus: *A román nemzet útja a barokk rendiségtől a modern liberalizmusig Erdélyben és Magyarországon*. *Aetas* 20 (2003) 2. sz. 86–95. Vö. Kovács Kálmán Árpád: *Az erdélyi vallási uniók politika rendszerének főbb jellemzői (1762–1772)*. *Egyháztörténeti Szemle* 13 (2012). 2. sz. 10–28.; Uő: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760-70-es években*. Bp., 2018. (METEM Könyvek 81.)

a Habsburg-monarchiához került. Galícia és Erdély lakói immár ugyanannak az uralkodónak hódoltak. Ezután az érsekek figyelmét felkeltette az erdélyi örmény unitus egyház helyzete. Az 1770-es években az aggastyán Jakub Augustynowicz (1701–1783) lemergi örmény unitus érsek titokban vizitátorokat küldött Erdély területére, hogy részletes jelentéseket készítsenek az erdélyi örmények egyházáról. Ezekben a dokumentumokban az állt, hogy Gyulafehérvár tudatosan az erdélyi örmény egyház elsorvasztására törekszik. A római katolikus püspökök nem engedték, hogy az unitus hitű örmények Erdélyben betöltsék a püspöki hivatalukat, és mindent megtettek annak érdekében, hogy teljes ellenőrzésük alá vonják az örményeket. Az unitus érsekség valójában azt kifogásolta, hogy az erdélyi püspökök saját egyházi joghatóságuk alá tartozónak tekintették az erdélyi örményeket, miközben hivatalosan 1690 óta a Szentszék alá tartoztak, ami ezt a joghatóságot nem adta át az erdélyi egyházmegyének.⁷⁷ Ezért Lemberg 1782-ben bejelentette azon igényét, hogy szeretné az erdélyi örményeket végérvényesen a saját joghatósága alá vonni, illetve őket a saját főegyházmegyéjébe szervezni, élükre pedig püspököt kineveztetni Szamosújvár központtal. A lemergi örmény unitus érsekség ezt hamarosan kezdeményezte a Szentszéknél is.⁷⁸

Az időközben elhalálozott Augustynowicz érsek örökébe lépő, Yakub Walerian Tumanowicz (1714–1798) érsek ezt az álláspontot csakhamar magáévá tette. A legerősebb érve az volt, hogy tulajdonképpen az erdélyi örmények körében a missziót és az egyházi uniót még az érsekség kezdeményezte az 1680-as évek elején. Sőt az érsekség akkori vezetőinek, Vardan Hunanean (1644–1715) érseknek és Deodatus Nersesowicz (1644–1709) püspöknek volt köszönhető, hogy az erdélyi örmények 1689-ben Lembergben letették a katolikus hitvallást, és hivatalosan kimondták a vallási uniót.⁷⁹ Annak idején az érsekség szorgalmazta Oxendio Virziresco püspöki kinevezését. S mindez természetesen az érsekség egyházi joghatósága alatt történt, amelyet a Szentszék a missziók kezdetén maga is elismert és jóváhagyott. Az érsekség képviselői sérelemként hozták fel továbbá, hogy Lembergől önkényesen, a magyar klérus kérésére, közvetlenül Oxendio püspöki kinevezését követően vették el az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot. Értelenségüknek adtak hangot továbbá több dokumentumban is, hogy miért akart mindenáron az erdélyi püspökség beavatkozni egy olyan egyház belügyeibe, amely akkor is létezett, amikor az erdélyi püspökséget még be sem töltötték.⁸⁰

Lemberg lépése felháborította az erdélyi püspökséget. Batthyány Ignác (1743–1798) erdélyi püspök tiltakozott Giuseppe Garampi (1725–1792) bécsi (korábbi varsói) apostoli nunciusról, Corneto-Montefiascone érsekénél is, aki az ügyben közvetíteni próbált a felek

⁷⁷ APF SC Fondo Armeni. Vol. 19. Fol. 220^r–221^v/, 222^r–224^v;/ APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 145^r–v;/ APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia. Vol. 13. Fol. 228^r+230^r, 430^r–v+433^v/.

⁷⁸ ASV ANV Vol. 190. Fol. 189^v–190^r; uo. Vol. 191. Fol. 19^r, 38^v–39^r, 358^r–v; uo. Vol. 192. Fol. 96^v–97^r; uo. Vol. 196. Fol. 270^r.

⁷⁹ APF SOCG Vol. 861. Fol. 88^r–v, 89^r–90^r; ASV ANV Vol. 196. Fol. 273^r+278^v/.

⁸⁰ APF SOCG Vol. 512. Fol. 181^r; APF CP Vol. 29. Fol. 609^r, 610^r, 611^r, 612^r–613^v/, 617^v, 628^r–v; APF Lettere SC Vol. 79. Fol. 134^v–135^v;/ APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 146^r–v.

között.⁸¹ 1782-ben Batthyány püspök azzal a panasszal fordult a Szentszékhez, hogy Lemberg önkényesen és illetéktelenül avatkozik egyházmegyéje ügyeibe. Ezen túlmenően III. Károlynak arra a fentebb már említett, 1726. évi rendelkezésére hivatkozott a Szentszékhez küldött írásos panaszában, miszerint az erdélyi unitus örmények, vagy más néven az örménykatolikusok (ritus armenus catholicus) mindenben engedelmeskedni kötelesek Erdély római katolikus püspökének, és ezt a Szentszék is elismerte.⁸² Batthyány levele elhallgatta, hogy az uralkodó csak addig kötelezte engedelmességre egyházi ügyekben az örményeket, amíg püspököt nem nevez ki számukra a Szentszék áldásával. Kétségtelen azonban, hogy a Szentszék nem erősítette meg ezt a rendelkezést, sőt a Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött források erről egy szót sem szóltak. Batthyány szerint már hosszú ideje az erdélyi római katolikus püspökség gyakorolja a joghatóságot az erdélyi örmények felett, továbbá némi túlzással azt hangoztatta, hogy amióta az erdélyi örmények elfogadták az egyházi uniót, mindig is az erdélyi püspök volt a főpásztoruk. A püspök ezáltal valótlanságokat állított, hiszen köztudott volt, hogy az erdélyi örmények abban az időben a Propaganda Fide alá tartoztak egyházi joghatóság szempontjából, és főpásztoruk a már többször említett Oxendio Virziresco volt.⁸³

Erre a véleményre maga a leMBERGI örmény unitus érsekség reagált: eljuttatta a bécsi udvarba és Rómába azt az 1690. évi szentszéki döntést, miszerint az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot Lemberg érseksége helyett közvetlenül a Szentszék, pontosabban a Propaganda Fide, és nem az erdélyi püspökség gyakorolja.⁸⁴ Tumanowicz érsek úgy határozott, hogy ezt az ügyet II. József (1765–1790) császár és király elé terjeszti, arra kérve őt, hogy a Szentszék és az erdélyi püspökség helyett az ő érseki hivatala gyakorolhassa felettük az egyházi joghatóságot. Ezt azzal az érveléssel támasztotta alá, hogy Erdélyhez hasonlóan Galícia és Lemberg már Lengyelország 1772. évi felosztását követően a Habsburg Monarchia szerves részét képezte. Az érsek számára kézenfekvőnek tűnt, hogy joga és kötelessége az erdélyi örmények feletti joghatóság megszerzése, illetve felhatalmazása van arra, hogy megvédje az unitus örményeket az erdélyi római katolikus püspökök túlkapásaitól. Azonban Tumanowicz érsek lépése elhamarkodottnak bizonyult. Először is kijelentette, hogy az erdélyi örmény egyházi ügyekbe Oxendio Virziresco püspök halála óta csak és kizárólag neki van beleszólása, míg az erdélyi katolikus püspökségnek nincs. Másodsor, magát már de jure az erdélyi örmények főpásztorának is tekintette, anélkül hogy erről akár az udvar, akár a Szentszék részéről hivatalos megerősítést, illetve

⁸¹ APF SOCG Vol. 861. Fol. 85^r–86^v; APF Lettere SC Vol. 240. Fol. 709^v–711^r, 730^r–734^v; APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 207^r–v+210^v; APF SC Fondo Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania, Ungheria. Vol. 2. Fol. 697^r–v.

⁸² APF Acta SC Vol. 152. Fol. 368^r–395^v; APF SOCG Vol. 861. Fol. 65^r–81^v; APF Lettere SC Vol. 240. Fol. 396^r–v; uo. Vol. 242. Fol. 223^v–224^v, 358^v–359^r; APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 402^r–410^v, 412^r–v.

⁸³ APF SOCG Vol. 861. Fol. 96^r–97^v, 98^r–v, 99^r–v, 100^r–101^r; ASV ANV Vol. 196. Fol. 271^r–v; APF Lettere SC Vol. 242. Fol. 670^v–671^v.

⁸⁴ Lukácsy: *Historia Armenorum*, 131.; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 112.; Vanyó Thamér Aladár: *A bécsi pápai követ-ség levéltárának iratai Magyarországról*. 1611–1786. Bp., 1986. (Fontes Historiae Aevi Recentioris) 181–182.

felhatalmazást kapott volna. E megnyilatkozások nemcsak a magyar klérus, illetve a szentszéki hatóságok, hanem az udvari körök nemtetszését is kiváltották.⁸⁵

A konfliktust tovább mélyítette, hogy Tumanowicz érsek minden fórumon azt hangoztatta, hogy az erdélyi örmény egyháznak vissza kell térnie Lemberg ellenőrzése alá. Bizonyos szempontból Tumanowicznak igaza volt, még ha érvei túlzottak is voltak. Szerinte a római katolikus egyház nem érti az örmény unitus rítust, nem beszél, valamint nem ismeri az ősi liturgikus örmény nyelvet, és ezért csak az ő vezetése alatt álló egyházmegye képes gondoskodni az erdélyi örmények egyházáról.⁸⁶

II. József Tumanowicz érsek felvetése kapcsán előbb az erdélyi püspökségnél, majd utóbb a Szentszéknél érdeklődött, majd négy év vizsgáldást követően 1786. szeptember 14-én határozottan elvetette az érsek kérelmét. Az uralkodó azzal indokolta döntését, hogy Erdély katolikus püspökei a Szentszékkal egyetértésben hosszú ideje példamutatóan kormányozták egyházi ügyekben az erdélyi örményeket, akik a birodalom hűséges és odaadó alattvalói voltak. Ezért nem látta értelmét, hogy az erdélyi örmény unitus egyház ismételten Lemberg egyházi joghatósága alá kerüljön. II. József továbbá kihangsúlyozta, hogy az ottani klérus mindig is a Propaganda Fide által meghatározott instrukciókat követte. Ezzel az uralkodó lezártnak tekintette a két egyházmegye között fennálló vitát.⁸⁷

A döntés egyértelműen a Batthyány Ignác vezette erdélyi püspökségnek kedvezett.⁸⁸ Más szóval ez azt jelentette, hogy az örmények elvileg továbbra is a Propaganda Fide, de gyakorlatban az erdélyi püspökség joghatósága alatt maradtak. Batthyány püspök ezzel ezt a vitát megnyerte. Győzelmét egyrészt annak köszönhette, hogy udvari és szentszéki körökben „bennfentesebbnek” tartották a lembergi érseknél, másrészt ügyesebben használta az erdélyi püspökök azon érvét – amelyet először Mártonffy György püspök nyilvánított ki 1718-ban és 1719-ben –, miszerint az erdélyi püspököknek azért volt joguk beavatkozni az örmények ügyeibe, mert Oxendio püspököt az 1690. évi kinevezésekor nemcsak az örmények, hanem az akkor püspök nélkül élő erdélyi katolikusok lelki vezetésével is megbízták. Ezért vizitálta az 1690-es években a székelyföldi plébániákat, ezért szentelt fel erdélyi magyar papokat, harangot és oltárokat Erdély-szerte. Batthyány azt is előadta a vita során, hogy Szebellébi Bertalan (1631–1707) püspöki helynök halálát követően Oxendio Virziresco püspök 1708–1709 között átmeneti jelleggel Erdély római katolikus vikáriusa volt, valamint 1712–1713 között az erdélyi katolikus püspök hivatalát látta el megbízottként a kinevezett, ám Erdélyben a lábát tartósan megvetni képtelen Illyés András (1637–1712) püspök elhunytát követően.⁸⁹ Mindezek pedig lényegében feljogosí-

⁸⁵ ASV ANV Fol. 196. Fol. 278^r–279^v.

⁸⁶ APF Acta SC Vol. 154. Fol. 302^r–310^v; APF SOCG Vol. 867. Fol. 99^{r-v}+102^v; APF Lettere SC Vol. 244. Fol. 585/^{r-v}; ASV ANV Vol. 192. Fol. 189^v–190^r, 210^v–211^r, 273^{r-v}, 299^{r-v}, 299^v–300^r, 321^v, 343^{r-v}; uo. Vol. 193 Fol. 137^v–138^r, 138^r, 154^v–155^r; uo. Vol. 196. Fol. 38^r, 274^r–276^v, 277^{r-v}, 294^r, 295^r, 296^{r-v}, 297^{r-v}, 298^r.

⁸⁷ Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 237–238.

⁸⁸ ASV ANV Vol. 196. Fol. 273^{r-v}; Vanyó: *Püspöki jelentések*, 112.

⁸⁹ APF Acta SC Vol. 74. Fol. 296^{r-v}; uo. Vol. 83. Fol. 7^r–8^v; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania. Vol. 3. Fol. 42^r–43^v; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 8. Pag. 57. Erről lásd még Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. Kolozsvár, 1860. I. 365–366.; Jakab Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája*

tották az erdélyi római katolikus püspököket arra, hogy az erdélyi örmények egyházi ügyeibe beavatkozzanak. Ezzel egyidejűleg az örmény püspöki szék betöltésének az ügye végleg lekerült a napirendről, és valójában nem sok esély maradt arra, hogy ezt az egyházi hivatalt betöltsék.⁹⁰

A fentiekből látható tehát, hogy a 19–20. századi szakirodalom, amely az erdélyi örmények 18. századi történetét aranykornak ábrázolta, jelentős részben tévedett. Az ugyan kétségtelen, hogy a 18. században az erdélyi örménység gazdaságilag jelentősen megerősödött, egyházi vonatkozásban azonban egyáltalán nem beszélhetünk aranykorról, sőt az idézett szentszéki levéltári források épp az ellenkezőjét bizonyítják. A 18. században, Oxendio Virziresco unitus püspök 1715-ben bekövetkezett halálát követően az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház gyakorlatilag a pusztá fennmaradásáért küzdött. Az erdélyi örménykatolikus egyház képviselői a 18. században nem tudták elismertetni a világi és egyházi hatóságoknál, hogy felekezetük egyenrangú legyen a római katolikkal, e szándékuk az erdélyi római katolikus püspökség makacs ellenállása miatt elbukott. Az erdélyi örménykatolikus (unitus) egyház 18. század végi állapotát tükrözik, Erdélyből és Lengyelországból Rómába küldött jelentések, amelyek az örmény unitus püspöki szék betöltetlen voltáról, a mind kritikusabbá váló paphiányról, az erőltetett latinizációról, a gyakori rítusváltásokról és a hívek számának jelentős csökkenéséről számoltak be.⁹¹

Valójában az aranykor fogalmát a 19. század végének asszimilált, magyar ajkú, de örmény gyökerű értelmisége kreálta, amely az erdélyi örmények 18. századi történelmét azért idealizálta, mert akkor a beszélt örmény nyelv Erdélyben még valóban létezett.

XVII. században. Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek 172) 18.; Galla: *Ferences misszionáriusok*, 269–272.

⁹⁰ A 19. század közepén Ferenc József császár és király próbált felállítani egy örménykatolikus (unitus) püspökséget Szamosújvár központtal. Szándéka a Szentszék és Haynald Lajos (1816–1891) erdélyi római katolikus püspök, későbbi kalocsai érsek és bíboros ellenállásán elbukott. Petrowicz: *La chiesa armena in Polonia*, 323–326.

⁹¹ Erről lásd többek között APF SC Fondo Armeni. Vol. 20. Fol. 599/^{r-v}, 635^r; uo. Vol. 21. Fol. 36/^{r-v}, 71/^{r-v}, 216^r–217/^v; uo. Vol. 22. Fol. 165/^{r-v}; APF Coll. Urb. Vol.11. Fol. 165/^{r-v}.

PERRÓL PERRE
Cionista mozgalom Budapesten az 1950-es években
NOVÁK ATTILA

.....
FROM LAWSUIT TO LAWSUIT
Zionist Movement at Budapest in the 1950s

In 1953 there were several Zionist trials in Hungary, but the most important one concerned Tibor Engländer and his companions. For the communist regime in Hungary, which thought in terms of cases modelled on the Soviet Doctors' Plot, the discovery of the a small group of truly Zionist organisation, then already regarded as illegal, which, moreover, possessed guns for a time, offered a convenient opportunity. The paper describes the life of this tiny group, which was exceptional already at the time when it existed.

Keywords: Zionist, Leftist Zionist, Communist, illegal movement
.....

Engländer Tibort 1953. január 29-én vette őrizetbe az Államvédelmi Hatóság (= ÁVH) Budapesti Osztálya. Másnap Forgács Jánost, Fényes Istvánt és Radó Miklóst, február 26-án pedig Kovácsi Editet, Pollák Tibort és Schmelzer Kornélt is letartóztatták. Schmelzer Kornél kivételével – aki a Bnei Akiva vallásos cionista ifjúsági szervezetet vezette – a letartóztatottak a baloldali Hasomer Hacair cionista szervezet vezetőségi tagjai vagy vezető munkatársai voltak.¹ (A Bnei Akiva vallásos cionista ifjúsági szervezet volt, 1949. előtt a Mizrachit² a felnőtt szervezetének tekinthetjük. Schmelzer magát nem mizrachistáknak

Novák Attila, PhD, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet. Az írás részlet a szerzőnek az 1953-as Engländer-perről készülő – a Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala gondozásában –, megjelenés előtt álló kötetéből.

- ¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL). Ellenséges tevékenységet kifejtő cionisták. 13-OD-2381.; Uo. Engländer Tibor és társai. V-108606/1-4.
- ² Mizrachi: vallásos cionista világszervezet. 1902-ben, Vilniusban alakult meg. A cionista mozgalom vallási aspektusát, az Erec Jisráélre [Izrael Földje] vonatkozó tradicionális előírásokat hangsúlyozta ki. A Mizrachi fontos szerepet játszott mind a cionista kongresszusokon, mind a jisuv (palesztinai zsidó társadalom) életében. Magyarországon a Mizrachi a szervezett cionisták harmadát tömörítette, ez az arány a második világháború után sem változott. Bnei Akiva [Akiva fiai, a híres talmudi Rabbi Akiva/Akiba után]: a vallásos-cionista Mizrachi szervezet ifjúsági „tagozata”. A vallásos fiatalok cionista nevelésük mellett Tóra- és Talmud-tanulmányokat is folytattak. Magyarországon – mely a vallásos cionizmus számára kedvező terepet nyújtott – már az 1920-as években működött a Bachuré Hamizrachi egyesület, mely a Bnei Akiva elődje volt. A vallásos fiatalok a magyar cionisták egyharmadát-egynegyedét adták a második világháború utáni koalíciós időszakban.

tartotta, a Bnei Akivához kötődött, ugyanakkor a Hasomer Hacair tagjainak vallomásaiban nem merül fel különbségtétel.)

Az említettekén kívül letartóztatták még ugyanebben az évben Signer Judit Somér mozgalmi tagot június 5-én – aki Engländerék letartóztatása után még vezette a Hasomer Hacairt – és Steiner Júliát, az izraeli követség – már 1952 őszén az ÁVH látókörébe került – telefonkezelőjét (1953. január 30-án), de őket külön ítélték el, tehát 1953-ban nem egyetlen, cionistákat érintő per volt az országban. Signerrel a Somér mozgalomra végső csapást mértek, míg Steiner Júlia esetében az izraeli követség és főleg az ott dolgozó Jozsef Walter kulturális attasé ellen gyűjtöttek „adatokat”, terhelő „bizonyítékokat”. Engländerék letartóztatása volt ugyanakkor az egyetlen, amely egy körülhatárolható mozgalmi csoporthoz köthető. Ráadásul a vádlottak között nemcsak ideológiai, világi értelemben vett cionistát, hanem a cionizmus vallásos irányvonalát képviselő személyt is találunk. Bár Signer Judit és ügye a Somér mozgalomhoz – így Engländerékhez – tartozik, a Budapesti Megyei Bíróság mégis is külön kezelte. 1953. augusztus 28-án felmentették a vádak alól, majd szabadon bocsátották.³

A fiatalok közül többen igen tehetségesnek bizonyultak, komoly karriert futottak be Magyarországon és/vagy külföldön. A 2012-ben elhunyt Engländer Tibor, döntésemlelettel foglalkozó pszichológus, az Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Kutatóintézetének kutatási igazgatóhelyettese, később főosztályvezetője lett. A 2015-ben elhunyt Forgács János (később Chaim Forgacs néven) természettudós, a Ben Gurion Egyetem professzora, a Negevi Kísérleti Kutatóközpont igazgatója és egyben a tengervíz sótalánításának egyik szakértője volt. Fényes István később „Dán Dalmát” néven író és humorista, Antall József egykori miniszterelnök barátja és az izraeli Bar Ilan Egyetem könyvtárosa volt (2006-ban hunyt el). A másik illegális mozgalomhoz tartozó, de ugyanebben a perben elítélt hagyományőrző, Schmelczer Kornél később Menahem Schmelczer néven a Jewish Theological Seminary könyvtárigazgatója, majd az intézmény egyik fontos tisztséget betöltő vezetője lett.

A hatóságok többéves megfigyelés után csaptak le Engländer Tiborra és társaira. A per koncepciója azonban időközben megváltozott, mert Sztálin halála, illetve a Nagy Imre-korszak enyhített a politikai okokból bebörtönzöttek sorsán: az ítélethirdetés(ek)re 1953 nyarán került sor. Mivel korabeli mozgalmi iratok – a hatósági „beszerzés” kivételével – nem kerültek elő, az egész „összeesküvést” elsősorban ezekből az aktákból tudjuk rekonstruálni. Segítségünkre van még Engländer Tibornak az 1990-es évek közepén adott nyolcórészes videointerjúja, amelyben végre szabadon mondhatta el a történetét, amit ugyanakkor torzított egyrészt az időbeli távolság, másrészt az, hogy a személyes emlékezet keveredett a már felfedezett és interpretált történelmi tényanyaggal, amely időközben a kutatások során ismertté vált.

³ ÁBTL V-112/014. Budapesti Megyei Bíróság ítélete. B.II.002392/1953. 8. sz.

A szereplők

Először a résztvevők élettörténetével foglalkozom, hiszen az események menetének megértéséhez ez szükséges. Engländer Tibor 1932-ben született Tokajban.⁴ Apja, Engländer József tipikus *self-made man* volt, iskolába nem járt, de nyelveket tanult egy Északkelet-Magyarországon élő, hagyományörző zsidó család tagjaként. Maga a vidék ekkoriban a magyarországi népi zsidó vallásosság egyik fellegvára volt, hiszen Bodrogkeresztúron élt a híres Reb Sájele [Jesájá Steiner, 1850–1925] rebbe, a „csodarabbi”. A tokaji ortodox és haszid imaházak közül Engländerék az előbbit látogatták. Vallásos környezetben éltek – sokan beszéltek például jiddisül Tokajban –, de elmagyarosodtak.

Engländer József eredetileg szerszámlakatosnak tanult, majd pincér lett és viszonylag korán csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Az 1930-as évek elején egy sikertelen tokaji üzleti vállalkozása után Budapestre költözött. Eleinte a Csokonai és Vörösmarty utca sarkán álló Góbé büfében dolgozott. Munkaszolgálatosként állítólag megszökött Sopronbánfalváról és anyjához menekült Budapestre. Itt élte túl a vészkorszakot. Ezután beindult a karrierje. 1948 októberétől 1951 áprilisáig a Pamut és Selyem Nagykereskedelmi Vállalatnál alkalmazták különböző fiókok vezetőjeként, majd az ellenőrzési osztály helyettes vezetője lett.⁵ A szocialista vendéglátóipar kerületi vállalatai 1951. április 1-én alakultak meg, Engländer Józsefet ekkor nevezték ki a IX. kerületi vállalat élére, majd 1952. április 1-én a miniszter a VIII. kerületi vállalat vezetésével bízta meg. Ezek után a Belkereskedelmi Minisztérium Reprezentatív Igazgatóságához került, a Béke Szálló igazgatója lett.⁶ 1953. február 20-án áthelyezéssel került a Budapesti Éttermi és Büfé Vállalathoz tartozó Kárpátia Étterembe, üzletvezető-helyettesnek: ebben fia, Tibor letartóztatása meghatározó szerepet játszott.⁷ Marxista cionista volt, 1949-ig a Borochoy Körhöz⁸ tartozott, majd főként fia pere és a törvénytelen ségek miatt eltávolodott korábbi fel fogásától.

Engländer Tibor a Smuel Jichak nevet kapta, amikor zsidó szokás szerint felvették Ábrahám szövetségébe (*brit mila*). 1938-ban, Budapesten, a VII. kerületi Murányi utcai általános iskolába írtatták be szülei. Később azt nyilatkozta, hogy bár érezhetően nem voltak egyenrangúak a zsidó gyerekek a többiekkel, nagy problémáik nem adódtak. 1942-ben a híres zsidó gimnáziumban folytatta tanulmányait. Az Engländer család nagyon megsínylette a vészkorszakot, Tibor anyja gettóba került, apja különféle helyeken (Erdély,

⁴ ÁBTL V-108606-1. Engländer Tibor és társai.; Engländer Tiborral készült interjú. Országos Széchényi Könyvtár, Történeti Interjúk Tára (1996), Mozgóképkincs Gyűjtemény (= OSZK TIT MGy).

⁵ Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXV.4.F./002376/1953. Budapesti Textilnagykereskedelmi Vállalat. Ács Béláné igazgató levele Engländer Józsefnek. Bp., 1953. július 10.

⁶ BFL XXV.4.F./002376/1953. Csendes Miklósnak, a Budapesti Vendéglátóipari Tröszt igazgatójának levele. Bp., 1953. július 10.

⁷ BFL XXV.4.F./002376/1953. Belkereskedelmi Minisztérium Közétkeztetési Főosztály. Lázár Géza főosztály-vezetője levele Engländer Józsefhez. Bp., 1953. július 10.

⁸ A Hasomér Hacair Párt „felnőttszervezete” a 2. világháború utáni Magyarországon. Nevét a századelő nagy marxista-cionista teoretikusáról, Ber Borochowról nyerte. A Kör kifejezetten magyar jelenség volt, s részben az volt az oka, hogy a Hasomér Hacairban a fiataloké volt a domináns szerep. A Borochoy Kör előadások, szemináriumok, vitaestek tucatját szervezte.

Délvidék stb.) volt munkaszolgálatos. Nagyszüleit átvitték Tokajból a sátoraljaújhelyi gettóba, majd onnan deportálták őket.

Engländerék a Garay utca 37-ben éltek a VII. kerületben. Csillagos háznak nyilvánították az épületet, az egyszobás lakásukba beköltöztettek egy erdélyi családot. 1944 őszéig voltak ott, akkor Tibor anyjának sikerült Schutzpasst [védlevél] kerítenie és védett házba költözhettek. (Az erdélyiek később továbbálltak nyugat felé.) 1945 után néhány évig a család a feketepiacból élt, Tibor málét, majd gyufát és cigarettát árult a Garay téri piacon. Standot is csináltak, ahol kötényt és zoknit is árultak. 1947–1948-ban konszolidálódott a család helyzete, apja állást kapott a Borochow Körben, amely a háború után komoly legitimitással rendelkező Hasomer Hacair kvázi felnőtt szervezeteként működött. Központjuk az Andrassy úton volt, Kodály Zoltán lakása alatt. Jelentős szellemi potenciállal rendelkező mozgalom volt, sokan látogatták, így például Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) klasszika-filológus professzor, Kulcsár István (1901–1986) pszichiáter is, valamint Kardos László (1898–1987) és Kardos Pál (1900–1971) irodalomtörténészek.

A zsidó gimnázium sajátos követelményrendszerrel bírt. Magas tanulmányi elvárásokat támasztottak a diákokkal szemben, de a magatartást illetően nem voltak annyira szigorúak, a szünetekben egyes tanárokat tegezni is lehetett. A tanítás előtti és utáni ima kivételével nem nagyon lehetett érezni a felekezeti jelleget.

Engländer Tibor 1946. április 4-én csatlakozott a baloldali cionista Hasomer Hacairhoz (somérok), és részvételét a mozgalomban még évtizedekkel később is sokra értékelte. Élete legmeghatározóbb időszakának nevezte a 14-től 17 éves koráig tartó időszakot. Az ifjúkori mozgalomban töltött idő fontos szerepet játszott politikai érésének folyamatában, és bár vallásos családból származott, Engländer Tibornak csökkent a kötődése a zsidó hagyományokhoz, elvégre a somérok ateisták és marxisták voltak.

Engländer az utolsó két osztályt (VII–VIII.) az Szent István Gimnáziumban végezte el, mert félt attól, hogy mozgalmi tevékenysége miatt gyanússá válik a zsidó gimnáziumban.

Engländer Tibor bekapcsolódása egy cionista mozgalomba a holokausztot túlélte zsidóság körében természetes reakciónak tekinthető. Ugyanakkor családi hatások is mutattak a csatlakozás irányába (anyai nagymamája félretette számára a cionista *Múlt és Jövő* számait), és a Murányi utcai általános iskolában is volt egy tanítónő, aki adott neki ilyen kiadványokat. A megvilágosodás a zsidó gimnáziumban érte. Saját elmondása szerint harmadikos gimnazista lehetett, amikor ment le az iskola lépcsőjén és meglátott egy faliújságot, melyre az volt írva, hogy „Soha többé Auschwitzot!”. Egy másik faliújságra az volt írva, hogy „Nem megyünk többé barmokként a vágóhídra”.⁹ Korán a mozgalom egyik meghatározó személyiségévé vált, hogy aztán a vezetőség több tagjának likvidálása után – immár illegális körülmények között – maga irányítsa azt. A Hasomer Hacair hajdani nevelési elvei teljesen a semmibe veszttek. A magyarországi cionista mozgalmakban lévő fiatalok átrétegződését – főleg a baloldali mozgalmak – rendkívül (néha brutálisan) komolyan vették. Engländer Tibor szerint „... azt az embert, aki a Hasomer Hacairban az érettségi után beiratkozott az

⁹ Ezt megismétli szépírázásában is, amely a *Szerelmem, Izrael* címet viseli. (<http://www.zsidó.hu/ujelet/archiv/u980914.html>. A letöltés ideje: 2016. november 10.)

egyetemre, a mozgalomból szelektálták...”¹⁰ A cél ugyanis az volt, hogy a palesztinai gazdaság számára mezőgazdasági és más fizikai munkásokat neveljenek.

A cionista mozgalom tagjai főleg Budapest VII. kerületi, szegényebb zsidóságból kerültek ki. Természetesen akadtak kivételek, hiszen Forgács János (Izraelben később Chaim Forgacs) apja kereskedő, Fényes István apja pedig a Horthy-rendszerben bírósági tanácselnök volt, akit 1945-ben nyugdíjaztak. A cionista fiatalok közül talán a leginkább rendszerhű családban Kovácsi Edit és Radó Miklós élt. Pollák Tibor textilkereskedő gyermeke volt, aki már megjárta a *brichával* [héber szó, Palesztinába való kiszökést/kivándorlást jelent] Csehszlovákiát, de az ottani hatóságok visszatoloncolták Magyarországra. Mivel fiatalkorú volt a határátlépés idején, nem ítélték el. A Schmelzer Kornélról, az illegális Bnei Akiva vezetőjéről és családjáról írott ÁVH-s környezettanulmány (1953. február 4.) leszögezi: „Mélyen vallásos érzelmű, az ortodox vallás szabályait szigorúan betartja, pl. szombatonként nem jár liften és pénzt nem vesz a kezébe. Kóser háztartást vezetnek.”¹¹

A cionista fiatalok társadalmi-szociális hátterére jól következtethetünk az Engländer Tibor 1953. január végi letartóztatása után, az ÁVH-n tett önvallomásából.¹² Ebben – gyökeresen eltérő módon a többi letartóztatottól – ügyesen vegyítette a valós és a nem valós információkat. A jobboldali Bnei Akiva mozgalom három tagjáról is beszélt, az ÁVH – Engländer révén megszerzett – információi megegyeznek a máshol fellelt lakhatási adatokkal. Az Engländer által felsorolt 29 névből tíznek nem adta meg a lakcímét, de kettőét mindenképpen ismerjük (Radó Miklósét és Schmelzer Kornélét). Az összesen tehát 21 emberből, akiknek a lakóhelye beazonosítható, kilencen laktak a VII., öten a XIII. kerületekben, a VI. kerületben pedig ketten. Rákospalota (1950. január 1-től Budapest része Pestújhellyel együtt, a XV. kerület), Zugló és Buda egy-egy fővel képviseltette magát. A VIII. kerületben ketten laktak.

Ebből az egyébként még reprezentatívnak sem nevezhető adatsorból azért azt a következtetést levonhatjuk, hogy a cionista fiatalok többsége Pest belső kerületeiben lakott, Budán gyakorlatilag nem volt társadalmi bázisuk. Ebben semmi meglepő nincsen, nagyjából megfelel a magyarországi, illetve a budapesti zsidóság már ismert területi elhelyezkedésének – a második világháború utáni időkben.

A cionista fiatalok jó része gimnáziumba és egyetemre járt, de volt közöttük műszerész (Pollák Tibor) és tisztviselő is (Steiner Júlia, Kovácsi Edit). Az Engländer-féle lista alapján a – magát Engländer Tibort is beleértve – 30 névből eleve tizenegynek (akiknek amúgy bizonytalan a kilétük) nem ismerjük a foglalkozását. A maradék tizenkilenc közül tizenegy egyetemistáról és öt gimnazistáról tudunk. A szülők között voltak olyanok, akiket a kommunista hatalomátvétel eredményezte mobilizáció vezetői pozícióba juttatott (például Engländer József), de olyan is, aki hátrányt szenvedett, mint például Fényes István apja. Tisztviselőkből, kisipari dolgozókból állt össze a többség, de voltak orvosok is (Pikler Katalin, Kosály György). Mivel a felsorolásban szereplők többsége a vészkorszakot

¹⁰ OSZK TIT MGy. Engländer Tibor interjúja (2. kazetta).

¹¹ ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai.

¹² ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai.

Budapesten élte túl, szinte biztosra vehetjük, hogy árvák vagy félárvak is voltak közöttük. Túlzottan csekély az az információegyüttes, amely rendelkezésünkre áll, de az elmondható, hogy a többség kis egzisztenciával rendelkezett, nem a jobb módú rétegekből származtak. Az urbánus tér, amelyben éltek, főleg a főváros pesti oldalára (elsősorban a VII., VIII. és a XIII. kerület) koncentrálódott. E városi keretek között keresték fel egymást lakásaikban, látogatták a Bethlen téri és a Lónyay utca 15. sz. [1953-tól Szamuely utca] alatti zsinagógákat, illetve a tanulás színteréül szolgáló egyetemi épületek. Amikor az időjárás engedte, a budai hegyvidéket (XII. kerület) és a Gellért-hegyet is felkeresték, és nyári táborot is tartottak a Pilisben. Ezek alapján aligha számíthatott komoly kirándulásnak az, ha összegyűltek az egyik mozgalmi tag, Beck Tibor szüleinek I. kerületi, Bem téri lakásán.

Az illegális cionista mozgalom története az állambiztonsági iratok tükrében

Nagy dilemmával szembesül a kor kutatója, amikor a Rákosi-korszak magyar állambiztonsági iratait tanulmányozza. A mozgalmi életet ugyanis az államvédelem szemüvegén keresztül látja (az iratok így láttatják), amely természetesen óriási torzítást eredményezne akkor, ha nem alkalmaznánk forráskritikát, illetve az áttekintett anyagot nem vetnénk össze más korból származó forrásokkal. Nem pusztán arról van szó, hogy a rákosi hatóságok milyen végeredményt akartak produkálni – esetünkben ez könnyen tetten érhető –, hanem hogy az ügy iránya és kezelése az 1953. július 4-ei, Nagy Imre-beszéd után meg is változott, engedékenyebb formát vett. Az is hozzátartozik ezen iratok olvasatához, hogy az állam – a sztálinista-rákosi koncepciónak és gondolkodásmódnak megfelelően – kriminalizált olyan cselekedeteket, melyek egyébként még a saját szabályai szerint sem voltak bűncselekmény jellegűek. Az ÁVH sokkal tágabban húzta meg azon tevékenységek körét, amelyeket az állam büntetendőnek tekintett, de amelyek jogilag – akár a mai liberális-demokratikus jogállam szempontjából, akár természetjogi szempontból – nem minősültek bűncselekmények. Ennek megfelelően a per történéseit a mozgalmi históriától különválasztva, és külön (al)fejezetben leírva kezelem.

A cionista fiatalok jó része még a legalitás körülményei között is tagja volt valamelyik cionista szervezetnek. Kovácsi Edit vallomása szerint 1948 húsvétján egy nagyobb cionista csoport hagyta el az országot.¹³ Engländer Tibor az 1990-es években adott videointerjújában is nagyszabású disszidálásról számolt be ebben az időszakban.¹⁴ Nem tudni, hogy a két megjegyzés ugyanarra a kiszöktetésre vonatkozik-e, de az Engländer által említett eset úgy történt, hogy a somérok 100-150 embere kirándult a Pilisben. A kirándulás végén közölték velük, hogy az eredeti csoport nagy része már nincs Magyarországon. Kérdezni nem nagyon lehetett, a kivándoroltatás szervezeten, konspiratív módon folyt. A követ-

¹³ ÁBTL V-108606/3. Kovácsi Edit kihallgatása. Bp., 1953. február 27.

¹⁴ OSZK TIT MGy. Engländer Tibor interjúja (3. kazetta).

kező hétfőn Engländer bement gimnáziumi osztályába a zsidó gimnáziumban és az osztály felét nem találta, mert a kivándoroltak.

Kovácsi Edit úgy kapcsolódott be a mozgalomba, hogy a házában lakó Halm Jenőné – aki korábban a Hasomer Hacair felnőtt szervezetének, a Borochow Körnek volt a tagja – bemutatta egy „Bözi” nevű nőnek. Többekkel találkozott a körből (Székely Gábor, Szili Tamás, Bodánszky Hédi, Kosály György, Engländer Tibor, Forgács János, Kálmán Vera és mások). Ez a társaság hetente kétszer gyűlt össze. A Gellért-hegyre kirándultak olykor, moziba vagy színházba mentek. „Bözi” hetente érdeklődött a csoport és kifejezetten azon kíváncsi volt a fiatalok iránt, akiket a szülei kiengednének az országból. Bár a mozgalom korai szakaszában nem volt még egyértelmű, hogy ki vezeti azt, de Kovácsi Edit – 1949 tavaszára visszatekintve – már nemcsak az „illegális sejt” szervezését, de a vezetői szerepet is magának tulajdonította.¹⁵ Az Engländer-per későbbi IV. rendű vádlottja, Pollák Tibor ekkor megpróbált elszökni Magyarországról, későbbi vallomásaiban ugyanis arról beszélt, hogy egy „15-i”, egynapos kirándulás keretében „illegálisan elhagytam az országot és Csehszlovákiába *bricháztam*, ahol a csehszlovák hatóságok őrizetbe vettek és átadtak a magyar hatóságoknak”. Mivel fiatalos volt, a tárgyaláson felmentették.¹⁶ Valószínűleg ez a megjegyzés is ugyanazon eseményre vonatkozik: 1949 húsvétja után a Hasomer Hacair háromnapos pilisi túrázás közben *alijáztatta*, Palesztinába vándoroltatta ki a tagjait, vagyis azokat, akik menni akartak, a hegyeken keresztül átvitték Csehszlovákiába.¹⁷

A II. Világifjúsági Találkozó (= VIT) 1949. augusztus 14-én kezdődött Budapesten.¹⁸ A kéthetes esemény a rezsim nagy bemutatkozása és propagandaeseménye is volt. Az izraeli küldöttek mellett a csehszlovák delegációban is voltak baloldali cionista fiatalok, és disszidálásra is ki tudták használni a találkozót. Egy Engländer-ről szóló ügynöki jelentés beszámol arról, hogy a magyar somér fiatalok nemcsak találkoztak izraeliekkel, hanem az egyik ünnepségen „nagy tüntetést” is rendeztek, ahol Meir Yaari (1897–1987) – a Hasomer Hacair izraeli vezetője és a Mapam párt¹⁹ alapítója és főtitkára – Sztálin nevét, míg a kommunisták (nyilván az izraeliek) Samuél Mikunisz izraeli kommunista vezető nevét kiabálták.²⁰

Egyik nap a Városligetből felkísérték az izraeli és csehszlovákiai küldötteket a Gellért-hegyen lévő izraeli szállásra, majd együtt felmentek a (szintén a Gellért-hegyen lévő)

¹⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. „Beismerem, hogy az illegálisan működő sejtet én szerveztem meg a régi Hasomér Hacair tagokból. 1949 tavaszán az illegális csoport vezetője én voltam. Továbbá én voltam az, aki az illegálisan működő sejtet összekötöttem azzal a személlyel, aki disszidáltatni akarta a csoportot. Én egyetértettem Hánnával, valamint a Bözi nevezetű nővel, hogy az illegális sejt tagjait Palesztinába disszidáltatjuk és velük megyünk mi is.” Kovácsi Edit vallomása. Bp., 1953. március 2.

¹⁶ ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai. Pollák Tibor első kihallgatása. Bp., 1953. február 27.

¹⁷ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. február 2.

¹⁸ Részletes leírását adja az eseménynek Klenjánszky Sarolta: „Világ fiataljai, egyesüljetek!” Az 1949-es budapesti Világifjúsági Találkozó és a francia fiatalok részvétele a fesztiválon történeti kontextusban. *Múltunk* 61 (2016) 1. sz. 207–232.

¹⁹ „Mifleget Poalim Meuchedet” = Egyesült Munkáspárt. 1948 júniusában alapította az Achdut Ha'avoda-Poale Cion és a Hasomer Hacair. A Mapainál baloldaliabb párt.

²⁰ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Jelentés 1/3 d. alosztály. Bp., 1953. január 14.

tábortűzhöz, ahol több ország VIT-küldötte is jelen volt.²¹ Az egyik csehszlovákiai küldött odament Kovácsi Edithez és azt mondta, hogy ha „Böksi” elintézi azt, hogy az illegálisan működő cionista szervezet tagjai disszidáljanak, Csehszlovákiában már várni fogják őket. A tábortűz után ugyanez a küldött azt mondta, hogy keressék fel őket a Kálvin tér melletti szállásukon, füttyjelükre füttyjellel fognak válaszolni és kimennek. Kovácsi, Engländer, Kosály György és egy „Rita” nevű fiatal lány odamentek, füttyjelet adtak, de – legalábbis Kovácsi vallomása szerint – erre válasz már nem érkezett. Másnap keresték a Városligetben a csehszlovákiai küldötteket, de nem találták őket. Forgács János – a későbbi VI. rendű vádlott – egy Hava nevű nőt említett (tehát nem „Böksit”), akit a mozgalom Csehszlovákiából küldött, hogy az itt maradtakat kivándoroltassa, illetve a *bricha* segítségével kiszöktesse.²² Forgács János vallomása szerint augusztus 13-án (tehát a VIT hivatalos megnyitója előtt egy nappal) történt a *bricház*tatás: szombat délután a Nyugati pályaudvarról a Vác felé közlekedő személyvonatra szálltak fel a fiatalok, akik között sok vidéki, debreceni is lehetett. A tervek szerint Vácott leszállnak a vonatról, onnan teherautó viszi őket (egy jeladás után) tovább. A pályaudvaron ott volt Engländer, Szili, Kosály, Kovácsi Edit és egy „Hédi” nevű fiatal nő, akik viszont Budapesten maradtak. Kovácsi Edit szerint „Böksi” jelezte ezt a disszidálást. Szerinte „Böksi” és egy Bán Dov nevű férfi – akit a mozgalomból ismert – voltak ott a pályaudvaron. Bán Dov Kovácsi lelkére kötötte, hogy továbbra is tartsa a kapcsolatot „Böksi”-vel.²³ Természetesen nem lehet tudni, hogy „Böksi” létezett-e, illetve hogy „Hava” és „Böksi” nem volt-e ugyanazon személy, akiket Kovácsi – meg akarván téveszteni kihallgatóit – tudatosan összekevert. Még az is lehet, hogy Forgács sem mondott igazat (ha ennek a szónak van értelme az ÁVH-val kapcsolatosan) kihallgatóinak. Az azonban bizonyos, hogy az utolsó pillanatig folyt, minden lehetőséget kihasználva (palesztinai küldöttek segítségével és a csehszlovák kapcsolatok kiaknázásával) a mozgalmi emberek kiszöktetése/kivándoroltatása az országból.

Nyáron volt egy tábor Pomázon – de Kovácsi Edit erre már nem ment el. Halmné ugyan azt is meghagyta nekik, hogy keressék a követségen Jozsef Waltert, de végül nem mentek el hozzá Engländer Tiborral.²⁴

1949 őszén is volt szöktetés „Böksi” segítségével, legalább két hullámban.²⁵ Kovácsi Edit – vallomása szerint – 1949 őszéig „működtette” a mozgalmat, utána (bár 1951-ig feljártak a lakására) felhagyott a mozgalmi tevékenységgel.

1949-ben még a szervezetlenség volt a jellemző, vallomása szerint ugyanis Radó Miklós is létrehozott egy cionista sejtet, akikkel a Városligetben, Bartha Miklós szobra előtt találkoztak.²⁶ 1950 őszén–telén Engländer Tibor egyesítette a mozgalmakat.²⁷ A szervezet helyiséggondokkal küzdött, Kovácsi Edit vallomása szerint már 1950 elején felmerült

²¹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Kovácsi Edit kihallgatása. Bp., 1953. március 4.

²² ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. február 4.

²³ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Kovácsi Edit vallomása. Bp., 1953. február 27.

²⁴ Uo.

²⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Kovácsi Edit vallomása. Bp., 1953. március 3.

²⁶ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. január 31.

²⁷ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Kovácsi Edit. Összefoglaló jelentés. Bp., 1953. április 1.

– Engländer Tibor iniciatívájára – az, hogy a helyzet tarthatatlan, stabil helyiséget kell szerezni.²⁸ Ennek elősegítése érdekében megbeszéléseket folytattak.

A mozgalom azonban ekkor még 1950 ősze-tele előtt – nem volt szervezett állapotban, külön sejtek és csoportok működtek. Például Forgács János – aki 1950 nyarán, Engländer segítségével került az ifjúsági mozgalomba – egy hattagú sejt (*kvuca*) helyettes vezetője, majd vezetője lett.²⁹ A többiekhez hasonlóan a jó időben ők is a szabadban tartották az összejöveteleiket, a Margit-szigeten (a romos fürdő mellett) vagy a Gellért-hegy Duna felőli oldalán, a sziklakápolna feletti részen. Héberül is elkezdték tanítani a fiatalokat, *sikhákat* [beszélgetés] is tartottak, ahol a tíz somér törvényt beszéltek meg, mely a *haluci* (a palesztinai építőmunkában majdan résztvevők) életformájával „foglalkozott”.³⁰ Engländer Tibor szerint 2-3 találkozó volt a Városligetben.³¹ Az illegális Bnei Akiva vezetője, Ábrahám György – aki Engländer iskolatársa volt a zsidó gimnáziumban – segített a soméroknak a Bethlen téri zsinagóga egyik helyiségének megszerzésében.³² Ez nagy ideológiai kompromisszumnak tűnt egy marxista, baloldali szervezet esetében, ugyanakkor a zsidó élet lehetőségei az 1948. decemberi általános megállapodás (a magyar állam és a zsidó „felekezet” között) és az 1950. februári egységes zsidó csúcsszervezet, a Magyar Izraeliták Országos Központja megalakulása után annyira összeszűkültek, hogy még ezt az esélyt is örömmel ragadták meg. A termet mint „hitoktatásra jelentkező csoport” kapták meg. Kedden és csütörtökön jártak oda, meghallgatták a hitoktatást, majd ott maradtak. Ebbe a zsinagóga rabbija és körzetének vezetője beleegyezett.³³ Forgács János (akinek hattagú sejtje közben felbomlott) és Signer Judit lettek a helyiség vezetői. Engländer – aki közben teljesen átvette a vezetést – átszervezte az egyes források szerint három meglévő csoportot: meghagyta az úgynevezett Klein-féle csoportot (Klein István, Gyepes Ottó, Szepi, Grünberger István, Alex), és Fényes István lett a vezetője. A fiúkat és a lányokat külön csoportba szervezte, a lánycsoportnak ő lett a nevelője, a fiúknak pedig Forgács János.³⁴ A csoportok *ként* (csoportot) hoztak létre. Forgács János szerint is három csoport volt eredetileg, ebből viszont szerinte az egyik (a Klein-féle) felbomlott és a maradékot egyesítették a másik kettővel. Az új³⁵ csoportra irányuló igyekezet azonban kudarcot vallott, főleg azért, mert kiderült: Kendi Antal a Bnei Akiva tagja, tehát egy teljesen másik szervezetbe tartozik.

²⁸ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Kovácsi Edit vallomása. Bp., 1953. március 4.

²⁹ „Hat tagja volt a kvucának [csoportnak]: Klein István [lakik: Dohány utca – Rózsák tere sarkán], Székely András, Gyepes Ottó [lakik: Lenin krt. 66., állítólag katona most], Fehér György [lakik: Baross téren a Fiumei u. sarkán], továbbá 2 lány, »akiket Dacay és Leonka néven ismertem«.” ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. március 4.

³⁰ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. [Bp.,] 1953. február 4.

³¹ ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 17.

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Engländer Tibor csoportjának tagjai voltak: Signer Judit, Elvira, Judit (így nevezték, csak a kersztnevén), Kaszír Éva, Joáchim Aliz, Pikler Katalin, Dzsem. Forgács csoportjában: Sönberger Tamás, Volicer Tamás, Beck Tibor, Radó Miklós, Banó, Ungár Róbert, Székely Péter, Kroki, Mandel György. ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 17.

³⁵ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. március 4.

Szombaton és vasárnap is találkoztak az egyes sejtek, szombaton lakásokon gyűltek össze, vasárnaponként kirándulni, moziba, színházba jártak. A teljes ellenőrzést megszerző Engländer a feladatokat részben megosztotta. A mozgalom kezdett szervezetként működni, ahol mindenkinek megvolt a maga teendője. Forgács Jánosnak például az volt, hogy vegyen részt az előadás-sorozatok vázlatának kidolgozásában, és hogy maga is tartson előadásokat, tehát nevelési-pedagógiai felelőse lett a mozgalomnak. A vasárnapi kirándulásokat is ő vezette.³⁶ Először marxizmus-leninizmust tanítottak, ám ezt abbahagyták, miután rájöttek, hogy túl magas színvonalon kívánták oktatni. Ehelyett áttértek Palesztina földrajzának ismertetésére. Az előadásokat Engländer és Forgács tartották, de olykor Fényes István is bekapcsolódott.³⁷ Fényes, aki 1950 őszén csatlakozott a mozgalomhoz, decembertől már vezetőségi tagja volt az illegális Hasomer Hacaírnak.³⁸

A sejtekről és egyéb csoportokról egyrészt azt kell elmondanunk, hogy nem tudjuk biztosan megállapítani a létszámukat, hiszen erről az ÁVH-n részletesen beszámoló Engländer Tibor tudatosan megpróbálta félrevezetni a kihallgatóit. Ennek részeként szándékosan elnagyolt információkat mondott, a ténylegesnél nagyobb vagy kisebb számot „vallott be”. Másrészt a csoportok maguk is állandóan mozgásban voltak, az illegalitás szabályait (egymással ne tarthassák a kapcsolatot, csak összekötőkön keresztül, és közvetlenül ne is ismerjék egymást a tagok) szinte lehetetlen volt betartani egy ilyen kis létszámú mikroközegben, gyakoriak voltak a kilépések, csatlakozások és új csoporttá történő átalakulások. Ehhez jön hozzá még az is, hogy – biztonsági okok miatt – Engländer az évek során többször újból és újból átszervezte a csoportokat.

Az 1951-es év döntő fontosságú volt a mozgalom életében. Ugyanis Pollák Tibor (a későbbi IV. rendű vádlott, akinek műszerészként a legtöbb érzéke volt a technikai dolgokhoz) felvetette egy önvédelmi szervezet megalapítását. „Az önvédelmi csoport megalakításának gondolata úgy merült fel bennem, hogy ha lenne egy harmadik világháború és Magyarország ideiglenes megszállás alá kerülne, pogrommokat bocsájtanának ki [sic!] a zsidóság ellen, úgy gondoltam, hogy létrehozok egy illegálisan működő fegyveres cionista szervezetet, [hogy] esetleges támadások esetén megtudjuk védeni magunkat.”³⁹ Bár Pollák kezdetben azt vallotta, hogy Engländer nem tartotta jó ötletnek, de ennek ellentmondó forrásaink is vannak. Ugyanazon okokra hivatkozva néhány évvel később, az 1956-os forradalom napjaiban, november 1-én Engländer és társai önvédelmi szervezet megteremtéséről határoztak, ami ellentmond az ÁVH kihallgatói előtt tanúsított óvatoskodá-

³⁶ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. március 4.

³⁷ Uo.

³⁸ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 6.

³⁹ ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai. Pollák Tibor első kihallgatása. Bp., 1953. február 27.

sának.⁴⁰ Forgács János szerint a Pollák-féle Mapaj-csoport (illegális Makkabi Hacair⁴¹) „szétzúzása” is szerepet játszott abban, hogy a somérok csatlakoztak a szervezethez: „Felvetődött az is, hogy az esetleg pogromozás esetén [sic!] a zsidóság megvédésének a célkitűzése az önvédelmi szervezeten keresztül, amit a Pollákék felé így állítottunk be, csupán azért, hogy ezzel elérjük a MAPAJ széthuzását és egyes tagjainak a belépését a Hasomér Hacairba.”⁴² A somérok a kihallgatásokon minimalizálni szerették volna saját szerepüket az önvédelmi szervezet létrehozásában és fenntartásában, és az egészet taktikai okokkal magyarázták: „kihasználtuk ezt, hogy ők elképzelhetőnek tartsanak egy ilyen lehetőséget [vagyis pogromveszélyt – N. A]. Ez a lehetőség konkrétan az lett volna, hogy egy esetleges háború esetén Budapest ideiglenesen nyugati csapatok megszállása alá kerül. Ebben az esetben a velük visszaáramló disszidens fasiszta és egyben aktívan antiszemita elemek rendeztek volna a népi demokratikus rendszer híveinek üldözése mellett zsidóüldözéseket is. Pollákék hittek ebben a lehetőségben, és nekünk abban az időben ez alkalmat nyújtott arra, hogy az önvédelmi szervezetet létrehozzuk és ezáltal a Mapajjal kapcsolatos már leírt céljainkat elérjük /szétzuzásuk stb./...”⁴³ Radó Miklós, aki a somérok közül a legimpulzívabb volt, éppen a „zsidóság védelmével” magyarázta a szervezet létrehozását: „A zsidóságot esetleges jobboldali támadásoktól akartuk megvédeni. Engländer egyik beszédében kifejtette, hogy a népi demokrácia megdőlni sem fog, de időlegesen megrendülése elképzelhető, amikor számítani lehet jobboldali támadásra, pogromra. Az önvédelmi szervezet tagjait kiképezték a pisztoly szerkezetének ismeretére, iránytű és térkép használatára is, valamint konspirációra.”⁴⁴ Fényes István is – aki nem vállalt aktív szerepet a szervezetben és csak három találkozóon vett részt (és egyszer

⁴⁰ Varga Sándor: Engländer Tibor. *Szombat* 1990. november 1. (<http://www.szombat.org/archivum/87485>). Legutóbbi megtekintés: 2016. november 21.); „Elkészt forradalom a hitközségen”. *Szombat* 1992. október 1. (<http://www.szombat.org/archivum/elkesett-forradalom-a-hitkozsegen>). Legutóbbi megtekintés: 2016. november 21.) Részlet ebből:

„- Ezután mi visszatértünk a többiekhez, akik a hitközség egyik termében tovább vitatkoztak a megalakítandó ifjúsági szervezetről. Ekkor már a pogromveszély kérdése is felmerült. Az a döntés született, hogy létrehozunk egy csoportot az esetleges atrocitások levédésére.

- *Fegyveres csoportra gondoltatok?*

- Erre már pontosan nem emlékszem, de úgy hiszem igen. Akkoriban nem volt nehéz fegyvert szerezni. Itt olyan felkelőcsoportok jöhettek szóba, amelyekről tudtuk, hogy nem ellenségesek a zsidókkal szemben. Ezt a mi csoportunkat már csak azért sem lett volna nehéz megszervezni, mert még éltek a régi kapcsolatok, élt a régi cionista szellem. Ne felejtsetd el, hogy a mozgalmat csak hét évvel ezelőtt tiltották be.

- *Kivel szemben akartátok megvédeni a zsidókat?*

- Mindenkiel szemben, aki ellenséges szándékú lehetett, mivel ilyen zavaros helyzetben minden előfordulhat. A ki nem mondott alapállás körünkben az volt, hogy ha Magyarországon felfordulás van, az a zsidókra nézve veszélyes. És mi nem akartuk a zsidók ügyét egy lapra feltenni.”

⁴¹ Baloldali cionista ifjúsági szervezet, politikailag a Mapaihoz állt közel. Magyarországon az 1930-as évek második felében jelentek meg, főleg a felsőfokú zsidó tanintézményekben (Országos Izraelita Tanítóképző Intézet, Rabbiképző Intézet). Változást az első bécsi döntés nyomán Magyarországhoz csatolt területek hoztak, ahol igen erős volt a Makkabi Hacair. A háború után is erős szervezet maradt.

⁴² ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. február 2.

⁴³ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. március. 4

⁴⁴ ÁBTL V-108606/3. Radó Miklós vallomása. Engländer Tibor és társai. Bp., 1953. február 9.

beszél a maszkírozás „hogyanjáról”) – úgy vallott, hogy az antiszemitizmus elleni küzdelem volt a szervezet célja.⁴⁵

Pollák is úgy vélte, hogy egy idő után – egy Weisz Magda jelenlétében történt második közös találkozón – Engländer engedett.⁴⁶ Weisz Magda szerepe kettős volt, hiszen 1951 januárjától az ÁVH-nak is jelentett (több embert is elvitetett), ugyanakkor dezinformálta is az állambiztonságiakat, amit be is vallott társainak.⁴⁷ Mindenesetre Engländer Tiborról ő is jelentett (bár igyekezett összezavarni a hatóságokat),⁴⁸ Engländer pedig olykor szintén dezinformálta őt. Fényes István egyik kihallgatásán viszont úgy vallott, hogy Pollák Tibor korábban az önvédelmi csoport összes tagjának külön-külön ismertette az önvédelmi csoport célját.⁴⁹

Minden bizonnyal az illegális mozgalom az 1951. tavaszi (április végi), hűvösvölgyi kirándulásán és kiállításán alakította meg a szűk körű szervezetet (körülbelül 5-7 tagja volt), amely – Engländer intencióinak megfelelően – teljesen külön életet élt. A kiállításon, „amelynek célja a szervezetnek a közös munka által való megerősítése”⁵⁰ volt, társasjátékokat, Palesztina domborművét, cionista zászlót és faragványokat mutattak be.⁵¹ Engländer később azt vallotta az ÁVH-n, hogy a találkozóra nem jött el a meghívott Ábrahám (aki viszont hetekkel később azt vallotta, úgy érezte, figyelik, ezért sem jött el), mire megszakították vele a kapcsolatot. Könnyen elképzelhető, hogy az illegális mozgalom vezetője 1953-ban éppen (a vallásos cionista szervezetét otthagyo) Ábrahámot akarta ezzel tisztára mosni (aki nekik korábban helyiséget szerzett). Ezt húzza alá Engländernek az a megjegyzése, hogy Pollák Tibor azt mondta, hogy Ábrahám „provokátornak” nevezte őt 1951 nyarán.⁵² Pollák Tibor a Mapaj-mozgalmat képviselte a kiállításon, csakúgy, mint Noéh Péter, Rozner János és egy Csozi nevű fiú.⁵³

Radó Miklós és Engländer Tibor között érezhető volt a rivalizálás. Radó állítólag szervezett egy (vele együtt) négy tagú cionista csoportot, amelynek egyik tagja a hűvösvölgyi

⁴⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 2.

⁴⁶ ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai. Pollák Tibor első kihallgatása. Bp., 1953. február 27.

⁴⁷ ÁBTL V-107118. Garamvölgyi Sándor és társa. Bertók Pálné kihallgatása. Bp., 1952. szeptember 13.

⁴⁸ „... Walter Joseph, az izraeli követség sajtóattaséjával kapcsolatban jelentettem, hogy ő adott utasítást arra, hogy a neki Engländer Tibor által jelentett illegális fegyveres csoporttal fel kell venni a kapcsolatot. Ebben a jelentésemben arról is tettem említést, hogy Walter olyan kijelentést tett, hogy Wagner Erikának és Steiner Júliának és nekem érintkezésbe kell lépni a fegyveres fasiszta csoport vezetőjével. Beismerem, hogy a jelentésemnek ez a része sem fedi a valóságot. Az igazság az, hogy erről a kérdésről és a jelentésben foglaltakat Engländer Tibor, az idegennyelvű főiskola angolszakos hallgatója mondta el, mint saját véleményét. A jelentésben foglalt adatokat ő mondta. A Walterrel kapcsolatos adatokból mindössze annyi igaz, hogy Engländer arról is beszélt, hogy az általa felfedezett fasiszta fegyveres csoportról beszámolt Joseph Walternak. Engländer előttünk nem számolt be arról, hogy Walter ezzel kapcsolatban hogyan vélekedett. Walterről Engländer ekkor mindössze annyit mondott, hogyha szükség lesz fegyverekre és illegális iratokra, pecsétre, akkor azt idejében fogják megkapni, mint történt ez a múlt rendszerben az illegális idején.” ÁBTL V-107118. Garamvölgyi Sándor és társa. Bertók Pálné kihallgatása. Bp., 1952. szeptember 13.

⁴⁹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 12.

⁵⁰ ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 18.

⁵¹ Uo.

⁵² ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 19.

⁵³ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. február 6.

árvaházban nevelkedett. Engländer Radó Miklós és saját csoportját a felügyelete alatt összevonta – „az én semmibevételemmel”, vallotta később Radó.⁵⁴ Ugyanakkor Radó alávetette magát a vezetőnek, aki arra utasította, hogy egy felbomlófélben lévő csoportot – melyet Fényes István vezetett – szervezzék át, de nem járt sikerrel. Radó tanított hébert az Ivrit Moadonban (Ivrit Klub) Kádár Éva (Petőfi Sándor utca 10.) és Krausz Ágnes (Bem József tér) lakásain. Radóval másnak is voltak fenntartásai. Fényes István azt vallotta, hogy később (még 1951-ben) Radó a „a ligetbe [sic!] erkölcsi kifogásolás alá került, somér életforma be nem tartása miatt”.⁵⁵

1951 nyarán intenzívebbé váltak a kapcsolatok az izraeli nagykövetséggel. Engländer azt vallotta, hogy Moshe Dak diplomata üzent Pollák Tibornak, hogy keresse fel a követségen. A diplomata elmondta, hogy az izraeli követség által kiadott „menlevelek” nem érnek semmit sem és „ilyeneket ne is kérjenek”. „Az izraeli követség ugyanis 1951 nyarán, amikor a magyar kormány néhány volt gyárost és földbirtokost kitelepített Budapestről, menleveleket bocsájtott [sic!] ki a zsidók számára.”⁵⁶ Engländer valószínűleg ezt azért mondta, hogy az izraeli követséget mentesítse – legalábbis saját vonatkozásukban – a vádak alól.

Augusztus 10-e körül tíznapos táborozást tartottak a budai hegyekben, de erről majd később szözlünk.

Közben az önvédelmi szervezet ügye ismét előkerült. Engländer (aki a vallomásokkor némi távolságtartással beszélt az ügyről) Pollák Tiborral októberben tartott erről megbeszélést, amelyen a „pogromveszély” is előkerült.⁵⁷ A megbeszélésen, ahol rajtuk kívül Forgács János, Noéh Péter (Mapaj) és Weisz Magda (Mapaj) és (Forgács szerint) egy „Csozi” (Mapaj) becenévre hallgató fiú – aki valószínűleg Libmann Ervinnel azonos – vettek részt, döntöttek az önvédelmi szervezet folytatásáról, bár Engländer szerint nekik iratokra és nem fegyverekre lenne szükségük. A szervezet létszáma – Forgács szerint – később 10-12 fő is lehetett.⁵⁸

Az illegális mozgalom programját és szervezeti szabályát is meg akarták teremteni – függetlenül a védelmi szervezettől.⁵⁹ Közben Fényes István átvette Forgács csoportját azért, hogy (a tagok tudta nélkül) megszüntessék azt. A programokat rendszertelenítették, előfordult, hogy a vezető nem ment el a találkozókra vagy nem tartották meg a foglalkozásokat. Ezt az Engländerrel és Forgáccsal egyeztetett lépést azért akarták megtenni, mert Forgács panaszkodott, hogy a tagok nem valók a mozgalomba és nem lehet őket a „helyes” irányba terelni. „Más volt a gondolkodásuk és nézetük, és szellemileg is alacsonyabb fokon álltak” – vallotta az ÁVH-n Fényes István.⁶⁰ A következő tavasszal a fele már

⁵⁴ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. január 31.

⁵⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 2.

⁵⁶ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor önvallomása. [Bp.,] 1953. március 20.

⁵⁷ ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 17.

⁵⁸ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. [Bp.,] 1953. február 9.

⁵⁹ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 19.

⁶⁰ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 2.

„sikeresen” lemorzsolódott. 1951 végén Kosály csoportja csatlakozott Engländeréhez, s Kosályból gyorsan a vezetőség tagja lett.⁶¹

Az önvédelmi csoport ügyét az ÁVH és a bíróság(ok) is kiemelten kezelték, mivel Pollák Tibor és Noéh Péter szerzett négy fegyvert is. Engländer szerint Pollák adott neki egyet, de adott Forgácsnak és Weisz Magdának is.

Az önvédelmi szervezet másik tevékenysége a hamis személyazonossági iratok beszerzése volt. Bejelentőlapokat és villamosbérleteket szereztek úgy, hogy azokat a munkatársaiktól, iskolatársaiktól lopták el.⁶² Engländer tisztában volt az önvédelmi szervezet létezésének veszélyével. Fényes István és Pollák Tibor is egyöntetűen vallotta később azt, hogy 1951 vége felé már Engländer a megszüntetéséről beszélt, mivel szerinte nincs sok értelme.⁶³ Az önvédelmi szervezetet végül 1952 januárjában (más források szerint áprilisában) feloszlatták, mert félték a következményektől. Forgács, Kosály és Engländer azt mondták Polláknak, hogy elássák a fegyvereket a Gellért-hegyen. Pollák, Noéh, Kosály és Engländer valóban elmentek a Gellért-hegyre és tényleg elásták a fegyvereket, majd Kosály és Engländer visszatértek, kiásták azokat és valamennyit a Dunába dobták. Forgács János vallomása szerint „Másnap aztán felküldtük Pollákot egy fegyverért, mondván, hogy szükség van rá. Ezt azért tettük, hogy ő vegye észre először a fegyverek eltűnését.”⁶⁴

Azt mondták „kifelé”, hogy a fegyverek eltűntek. Pollákéknak pedig azt, hogy biztos észrevették őket, ezért eszébe ne jusson újra fegyvereket szerezni, „mert már ezekből is éppen elég nagy baj van”. A szervezetet pedig feloszlatták „arra való hivatkozással, hogy nekünk a sejtek megerősítése a fontos, ezt azonban az önvédelmi szervezet megnehezíti.”⁶⁵

Az önvédelmi szervezet összesen 10-12 összejövetelt tartott, emellett 2-3 kirándulás is részt vettek. Pollák komolyan vette a fegyveres kiképzést: nemcsak elméleti kiképzést adott, de többeket el is vitt a Magyar Szabadságharcos Szövetség lóterére, kiképzésre. Egy alkalommal a Hadtörténeti Múzeumba is elmentek és utasították a tagokat, hogy „aki tud, menjen el a szabadságharcos szövetség motor- és lőkiképzés tanfolyamaira [sic!]”.⁶⁶ Ezenkívül „... egy alkalommal a városban egymással követtettük egymást”. A cél egyrészt az volt, hogy a tagok elsajátítsák a megfigyelés „módszerét”, másrészt hogy a figyelt személy észreveszi-e, hogy figyelik, és „elsajátítsa, hogy hogyan lehet elszakadni a figyelőtől”.⁶⁷ Signer Judit egyszer egy levelet adott át a tagoknak, melyben az állt, hogy egy bizonyos időpontban a Nemzeti Színház órájához kell menni, majd onnan a Margit-híd budai hídfőjénél lévő szoborhoz. Radó Miklós így emlékezett vissza egy „küldetésre”: „igyekezzek megállapítani, hogy ki követ, és rázzam le anélkül, hogy mellékutcába

⁶¹ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. február 2.

⁶² ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. febr. 17.

⁶³ ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai. Pollák Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 27.

⁶⁴ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. március 4.

⁶⁵ ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 17.

⁶⁶ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 9.

⁶⁷ Uo.

bemennék és villamosra szállnék”.⁶⁸ Engländer eközben politikai előadást tartott a szerveződés tagjainak.

A négy fegyver komoly fejtörést és izgalmat okozott később az államvédelmisek között, hiszen ha valamitől tartottak, az éppen a rezsim elleni bármiféle – különösen a fegyverrel is rendelkező – csoportosulás megjelenése. Bár Engländerék fő motivációja nem a rendszer elleni fellépés, hanem a potenciálisan zsidóellenes csoportok elleni védekezés volt. Az 1953 augusztusában hozott másodfokú ítéletében a Legfelsőbb Bíróság ezt a holokaust traumatikus tapasztalatából következő önvédelmi kényszerrel ugyan felismerte, ám az a körülmény, hogy a központi, ellenőrzött csatornákon kívüli fegyvert birtokoltak, komoly bűncselekménynek számított. A szervezet fő „gépfegyverszállítói” Pollák Tibor és Noéh Péter voltak, akik a műszerészszakmában dolgoztak: először ők szereztek egy régi típusú forgópisztolyt, melynek több alkatrésze hiányzott (például az ütőszeg). Nagy kaliberű volt és csak képzési célokra volt használható, többek között hogy a revolver szerkezetét megmutathassák. Pollák a szabadságharcos kispuskalövészetéről szerzett kispuskatöltényeket és Noéh segítségével készített egy-egy pisztolyt. Ez úgy történt, hogy riasztópisztolyt vásárolt, ehhez pedig csövet és a cső merevítéséhez szükséges szerkezetet készített. A csőbe egyszerre egy töltényt lehetett tenni, és minden elsütés után szét kellett szedni a pisztolyt. Ezzel a két pisztollyal 2-3 töltényt sikerült kilőni, de végül használhatatlannak bizonyultak, mert a riasztópisztoly rugója nem volt elég erős a kispuskatöltény elsütéséhez. Egy másik alkalommal Pollák Tibor gyártott házilag puskaopt, kb. 5 kg-ot, hogy bemutassa, hogyan ég.⁶⁹ A fegyvereket Pollák Tibor és Noéh Péter lakásán tartották, Engländernél, Weisz Magdánál, Forgácsnál és Kosálynál csak gumibotok voltak.

Az Engländer letartóztatása napján írott jelentés (ÁVH Budapesti Osztálya) 1951. szeptember 27-ére teszi az ügynöki megfigyelés kezdetét az illegális somér szervezkedők körében.⁷⁰ A megfigyelő valószínűleg egy olyan embert lehetett, aki a kezdetektől fogva ott volt Engländer közelében, az év vége felé vezető lett, és döntő szerepe lett a mozgalom teljes szétveréséhez.

Volt egy kirándulás Hűvösvölgy mellett, 1951 novemberében, december 31-én egy másik is, melyeknek a célja az volt, hogy tájoló segítségével eljussanak a Zsíros-hegyi menedékházba.⁷¹ Engländer beszélt még egy másik, szintén novemberi kirándulásról, mely egy napig tartott és a Kőhegy környékén volt (ez lehetett Szentendre és Pomáz között vagy Budaörs környékén). „Ezen a kiránduláson egy ideig a hangtalan menést gyakoroltuk.”⁷² A résztvevők a vezetőkön (Engländer, Forgács, Fényes) kívül Beck Tibor, Weisz Magda, Noéh Péter, Radó Miklós és egy „Bütyök” becenévre hallgató fiú voltak, aki szintén ipari tanuló volt. Volt egy összejövetel Beck Tibor Bem tér 1. sz. alatti lakásán, ahol Forgács János térképzési előadást tartott, Pollák Tibor pedig megmutatta, hogyan kell szétszedni a revolvért. Ugyanő az iránytű és a térkép használatáról is gyakorta beszélt,

⁶⁸ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 9.

⁶⁹ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. [Bp.,] 1953. február 9.

⁷⁰ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. [Hiányos!]

⁷¹ ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 17.

⁷² Uo.

hogy a tervezett disszidálás során a szervezet tagjai használni tudják azokat. A „Bütyök” nevű fiú pezsztentmihályi lakásán tartott összejövetelen Engländer arról tartott előadást, hogy mindenki igyekezzen minél több támogatót találni, és az így befolyt összeget adja oda a pénztárosként funkcionáló Forgácsnak, így növelve a szervezet tőkét.

A tagoknak kiadták, hogy szerezzenek iratokat, de úgy, hogy ne ártsanak környezetüknek. Így szereztek bejelentőlapokat, sportköri igazolványokat, tömegszervezeti igazolványokat, Singer Anni pedig női igazolványokat. Pollák Tibor a munkahelyén talált egy sportigazolványt, ezt adta oda Noéh Péternek, aki összegyűjtötte a papírokat.⁷³ „A hamis iratokat abból a célból szereztük be, hogy esetleg illegális feladatok végrehajtása során vagy lebukás esetén hamis iratokat adunk át, hogy a szervezetet ne buktassuk le.”⁷⁴ Nem csak gyűjtésről volt szó: Radó Miklós az ÁVH előtt úgy vallott, hogy Pollák utasítására 1951 decemberében a VII. kerületi Madách Imre Gimnáziumban ellopta Honti Péter nevű osztálytársától a nevére szóló rendőrségi bejelentőt, míg az felelt a tanárnak és az irat-tárcáját a padban hagyta.⁷⁵

A *bricha* érdekében a csoport komoly erőfeszítéseket tett. Kapcsolatok láncolatát szertették volna megszervezni a határig. Úgy képzelték, hogy az útvonal Győrtől indulna és Mosonmagyaróváron vagy Sopronon keresztül vezetne az osztrák–magyar határig. A vezetők között állandóan téma volt, hogy van-e valamelyiküknek rokona vagy ismerőse a határmenti városokban.⁷⁶ De nemcsak beszéltek erről, hanem a tettek mezejére is léptek.⁷⁷ Először Pollák Tibor és a „Bütyök” becenevű mozgalmi tag utazott Győrbe, hogy kapcsolatot keressenek egy, a helyi zsidó hitközséget ismerő emberrel. Beszéltek Győrben Lóbl Bélával (aki Forgács szerint kántor volt), de Lóbl visszautasította a közeledésüket. Rá egy hétre Pollák – állítólag egyedül – el akarta hagyni az országot, de végül a Nyugati pályaudvaron nem szállt fel a vonatra.⁷⁸

Egy másik alkalommal Pollák Beck Tivadarral együtt utazott Győrbe. „Ekkor elindultak Győrből nyugat felé, egy vagy két vasútállomást mentek, azután vonaton jöttek vissza. Ez az utazás így teljesen céltalan volt.”⁷⁹ Ekkor taktikát váltottak és Budapesten kezdtek el nyugat-magyarországi kapcsolatokat keresni. Pollák elment egy Sásdi nevű férfihez, aki a budapesti Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán lévő gyógyszerárban dolgozott, és akiről tudta, hogy még a legális időkben cionista volt. Azt füllentette neki, hogy a disszidálás során letartóztatták valamelyik rokonát Győrben, és ennek szeretne utána járni. Kérte, hogy ajánljon valakit neki, mert ő nem ismeri ki magát a Dunántúlon. Sásdi egy Végházi nevű embert ajánlott Polláknak, akinek a munkahelye Győrben volt, viszont Budapesten, a Szent István körút elején lakott. Sásdi azt mondta Polláknak, hogy rá hi-

⁷³ ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai. Pollák Tibor. Gyanúsítottai jegyzőkönyv. Bp., 1953. március 25.

⁷⁴ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 9.

⁷⁵ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 6.

⁷⁶ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 7.

⁷⁷ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János önvallomása. (Kézzel írott, nem datált.) lásd 79. lj.

⁷⁸ ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai. Pollák Tibor. Gyanúsítottai jegyzőkönyv. Bp., 1953. március 25.

⁷⁹ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János önvallomása. (Kézzel írott, nem datált.)

vatkozva menjen el Végházihoz, ugyanakkor írásos ajánlást nem adott Polláknak. Végházihoz már Engländer Tibor ment el ugyanezzel az ürüggyel, ám ennél tovább nem jutottak és több lépésre már nem is került sor. Forgács János 1952 nyarán egy-két alkalommal még megpróbálta a lakásán felkeresni Végházit, de senkit sem talált otthon. Az országból való kiszökés megszervezése amatőrnek tűnhet, ugyanakkor ne felejtjük el, hogy 17-21 éves korú fiatalokról van szó. Ráadásul egy teljesen elszigetelt és totális diktatúra alatt lévő országban próbáltak meg külföldre vezető kapcsolatokat keresni.

Pollákék egyébként meglehetősen radikális elképzelésekkel rendelkeztek: még több fegyvert akartak, továbbá ciánkálival mérgezett tüket akartak készíteni (ebben a kémikus Forgács vállalta a főszerepet), valamint robbanópalackot is akartak gyártani. 1951 végén Pollák közölte, hogy Mapaj-csoportja be akar olvadni Engländerék szervezetébe, ami meg is történt.⁸⁰ Rajtuk kívül Singer Anni, Noéh Péter, „Bütyök” és Weisz Magda, majd Pollák Antal (Pollák Tibor öccse) csatlakoztak a Hasomer Hacırhoz, „ugyanakkor az önvédelmi szervezetet feltöltöttük saját embereinkkel”.⁸¹ Pollák Tibort a szervezeten belül személyesen Forgács János alá „rendelték”, ezzel is akadályozni kívánták a korábbi a Mapaj-tagok „klikkesedését”, elkülönülését.

Az illegális mozgalom 1952 végén az egyik csoportját a Lónyay utca (1953 után Szamuely utca) 15. alatti zsinagógába „telepítette”, itt Schwartz Sándor felolvastatott az imakönyvből és „héber dalokat” énekeltek.⁸² (A Lónyay utcai zsinagóga hivatalos neve Koma Templom Imaház volt, mert – annak idején – a budapesti Koma Egylet alapította.⁸³) Schwartz Sándor hivatalos titulusa a „templombiztos” volt, 1952 márciusától volt tagja a Budapesti Izraelita Hitközség Orthodox Tagozatának, komoly ajánló volt.⁸⁴ Talmudórákat is tartott a csoportnak, de ezeket – sejtette, hogy kikről van szó – lerövidítette vagy meg sem tartotta.⁸⁵ Forgács a Lónyay utcai számára oktatási programot akart létrehozni, Engländer pedig javaslatot tett arra, hogy fogják össze a mozgalomban dolgozó „idősebbeket”, akik nem tagjai a csoportoknak, illetve hogy segítségükkel azokat is bevonják, akik korábban eltávolodtak a mozgalomtól. Ezt a javaslatot elfogadták, s e csoport tagjai lettek a javaslattevőn kívül Weisz Magda, Szili Tamás, Pollák Tibor, Noéh Péter és Friedman Zsuzsa.⁸⁶ Engländer arra utasította Radó Miklóst, hogy látogassa meg a VII. kerületi „Rózsák terénél” lévő DISZ-csoportot (Dolgozó Ifjúság Szövetsége), és érdeklődjön

⁸⁰ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 9.

⁸¹ Uo.

⁸² ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. január 31.

⁸³ A budapesti Koma Egylet szegény sorsú gyermekágyas asszonyokat segélyező egyesület volt. Lónyay utca 15. sz. alatti imaházukat 1911. szeptember 10-én avatták fel és nagyjából 1959-ig működött. A templom, mely a BIH Orthodox Tagozatához tartozott, nagy zsinagógának számított. Az 1950-es évek első felében 117 férfi és 130 női ülés volt a zsinagógában. Magyar Orthodox Izraelita Levéltár (Bp.; = MOIL), Imaházi engedély (1956. szeptember 3.), Bp., Szamuely utca 15.

⁸⁴ Schwartz Sándor 1922. január 11-én született Egerben. 1951-ben került Budapestre, a Klauzál tér 15. alatt lakott. Schwartzot két rabbi – Schüick Jenő és a Koma Templom Imaház rabbija, Kohn Izidor – ajánlotta felvételre az ortodox tagozatba. MOIL. Budapesti Izraelita Hitközség Orthodox Tagozat. Nyilatkozat.

⁸⁵ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. március 4.

⁸⁶ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kézzel írott önvallomása. Ide jártak: Schönberger Arthur, Pikler Katalin, Signer Judit, Singer Anni, „Bütyök”, Kosály György, Engländer Tibor, Forgács János.

egy Tuszkai nevű ember iránt. Radó teljesítette az utasítást, ám Tuszkait „... ez idő alatt zárták ki a DISZ-ből, mert cionista volt...”⁸⁷

A Forgács-féle oktatási program három részből állt: marxizmus–leninizmus, a zsidóság története és stratégia.⁸⁸ Fél évig foglalkoztak volna ezekkel a kérdésekkel, s ez idő alatt „átvették volna a marxizmus–leninizmuson belül a politikai gazdaságtan elemeit, a zsidóság történelmén belül a zsidóság részletes történetét napjainkig, a stratégián belül pedig a kommunista pártok stratégiájának és taktikájának alapjait”. Az eredeti program nyelvtanulást is magában foglalt, a héber mellett mindenki még egy választott nyelven tanult volna: oroszul, németül vagy angolul. Angolt Engländer Tibor, orosz Fényes István, németet Forgács János tanított volna. A megvalósítás során a program időtartama a kezdeti fél évről egy évre nőtt, 1952 nyár elejéig tartott.

Az időintervallum módosulásán túl a program komoly tartalmi változtatáson is átesett: a stratégia tematikája ugyanis néhány előadásra szűkült és a marxizmus–leninizmus keretein belül került rá sor. Foglalkoztak a „nemzetközi helyzettel”, a zsidóság akkori magyarországi intézményeivel, rétegeivel, a hozzájuk való viszonnal és a velük szemben alkalmazandó politikával. Röviden átfutották a zsidóság történelmét és a zsidóság helyzetével kapcsolatos elméleti nézeteket. „A nyelvtanulás megindult, de rövid idő alatt abbamaradt.” Az volt a céljuk ezzel a programmal, hogy olyan tagokat neveljenek ki, akik a mozgalmi munka minden területén felhasználhatók és a vezető–utánpótlást is biztosítják.

Ebben az időben a Hasomer Hacairnak három vezetője volt. Engländer irányította az egész szervezkedést, Forgács János a gazdasági ügyekkel foglalkozott, Fényes István pedig nevelési felelős volt. Később Kosály György lett a nevelési felelős, Fényes István pedig a helyettese – egészen 1952. szeptember végéig.⁸⁹

1952-ben a mozgalom meglehetősen nyugodt időszakát élte, ugyanakkor a viharfelhők már elkezdtek gyülekezni felette. Április 19-én a Pálvölgyi-barlanghoz kirándultak, ahol a Hasomer Hacair vezetői is jelen voltak. Mivel a pészah ünnepe zajlott (abban az évben az április 9–16. közötti napokra esett), a mozgalom is ünnepelt. Engländer Tibor Heinét szavalt, majd közösen énekeltek és táncoltak.⁹⁰ Aztán nyár elején olyasmi történt, amire igazából már régóta számítottak: júniusban Szili Tamást, a mozgalom egyik tagját berendelte az ÁVH, minek következtén a somérok a tevékenységüket jelentősen visszafogták.⁹¹ Az Engländer letartóztatása napján – 1953. január 29-én – keletkezett állambiztonsági jelentésben (ÁVH Budapesti Osztály) az áll, hogy Szilit beszervezte ugyan az ÁVH, de ő szándékosan „dekonspirálódott, és azóta a szervezkedés pihenteti”.⁹² Vagyis Szili nem mondott nemet a beszerzési kísérletnek, de tudatosan felfedte ezt a társainak.

Forgács János 1953. nyár elején azt az értesítést kapta, hogy este legyen a Budagyöngyén lévő téren. A találkozón megjelent a mozgalom vezetőjén kívül Kosály, Pollák Tibor,

⁸⁷ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 3.

⁸⁸ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kézzel írott önvallomása (Kézzel írott, nem datált.)

⁸⁹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 6.

⁹⁰ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 2.

⁹¹ ÁBTL V-108606/1. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 19.

⁹² ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Ikt.sz: 1-1812/53 [kézzel: 80/1271/53].

Signer Judit és Pikler Katalin.⁹³ „Engländer [sic!] ott közölte velünk, hogy a mozgalmat veszély fenyegeti. Ezért a munkát hagyjuk abba, és elhatároztuk, hogy táborot sem csinálunk. A kicsikkel ne találkozzunk és mi is csak mint baráti társaság találkozzunk. Mert ez még feltűnőbb lenne, ha mi sem találkoznánk...” Engländer amúgy csak utólag közölte társaival, hogy Szili „lebukott”. Más források július 5-re teszik Szili „lebukását”, amelynek következtében a népligeti gyűlésükön elhatározták, hogy a követséghez fordulnak és azonnali *brichát* kérnek. Először (állítólag) Stern Júlia, a követség telefonkezelője Alsóerdősor utcai lakására mentek, de nem jártak sikerrel. A délutáni órákban Engländer és Kosály tett újabb kísérletet, és otthon is találniuk Stern Júliát. Egy fülkéből telefonáltak József Walternak, az izraeli követség kultúrattaséjának. Sikerült még aznap, szombaton találkozniuk vele, aki viszont kerek perec megmondta nekik, hogy nincsen lehetőség a *brichára*.⁹⁴

Egy velük kapcsolatba került, vélhetően tag, Rosner János elkezdte zsarolni őket azal, hogy feljeleníti őket az ÁVH-nál, ha nem kap egy nagyobb összeget. Ez kb. nyár végén, szeptemberben történt.⁹⁵ (Rosner valószínűleg azonos a Mapaj-szervezethez tartozó Rosner Jánossal, aki a Hasomer Hacair 1951. tavaszi kiállításán is részt vett.)⁹⁶ Két-három alkalommal, esetenként 150 forintot adtak neki, és a követségtől kértek anyagi segítséget, mert több pénzük nem volt.⁹⁷ De ez Rosnert nem elégítette ki, további összegeket követelt. Kosály, aki abban az időben tartotta a kapcsolatot az izraeli követséggel, felajánlotta, hogy József Waltertől kér nagyobb összeget.⁹⁸ Forgács és Engländer ezt fenntartásokkal fogadták, majd beleegyeztek, de úgy, hogy csak kölcsön formájában fogadják el, és amint lehet, visszaadják az összeget. Rosner 500 forint azonnali előleget kért. Teljes követelése 7-8 ezer forint volt (ami a korban óriási összegnek számított), de ők lealkudták 1-2 ezerre. Kosály 1952. július közepén egyedül ment be Walterhez, aki első alkalommal 600 Ft-ot, később pedig 200 Ft-ot adott neki.⁹⁹ Forgács János szerint Rosner összesen ezer forintot kapott tőlük.¹⁰⁰

Engländer amúgy ügyesen rázta le Rosnert. 1952 telén (november-december) azt mesélte Radó Miklósnak, hogy a nagy pénzkövetelést csak részben tudta kielégíteni, és úgy szerelte le az illetőt, hogy azt mondta, hogy bement az ÁVH-ra és vallomást tett.¹⁰¹ Ezt közölték a tagokkal is, amikor 1952 nyarán bejelentették, majd le is fújták a táborozást – félvén a megfigyelésektől. Először annyit mondtak, hogy az ÁVH felfigyelt Pollák Tiborra, majd ősszel azt mondták (Kosály is), hogy Engländer beidéztek, és négy napig tartották fogva az ÁVH-n.¹⁰² Engländer persze az ÁVH-n már azt vallotta, hogy Kosály és Forgács

⁹³ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 4.

⁹⁴ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. január 31.

⁹⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 4. Radó Miklós 1953 februárjában azt vallotta az ÁVH-nak, hogy kb. 6 hónappal korábban Engländer Tibor mondta neki, hogy lebukás veszélye alakult ki és pénzre van szüksége.

⁹⁶ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 6.

⁹⁷ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 1.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János vallomása. Bp., 1953. február 1. Forgács vallomása szerint a 600 Ft-ot Engländer és Kosály a Pentele mozinál [Dob utca sarkán] adták át Rosnernak.

¹⁰⁰ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 16.

¹⁰¹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 4.

¹⁰² Uo.

azt terjesztette róla, hogy az ÁVH beidézte, ezért megszakította a kapcsolatait a szervezettel, de ezt inkább a kihallgatók félrevezetésére szolgáló hamis információnak minősíthetjük.¹⁰³

Ősszel a mozgalom vezetői ismét átszervezéseket hajtottak végre.¹⁰⁴ A vezetők Engländer, Signer, Beck és Radó lettek, és a következő három sejthez kötötték őket:

1. a Pollák Tibor vezette sejt, melynek ismét tagja volt a korábban a szervezetből kilépett Noéh Péter, Singer Anna, Pollák Antal és egy „Gumi” becenévre hallgató lány;
2. a Pikler Katalin által vezetett sejt, tagjai: Elvira, „Banó” nevű fiú, Ungár Róbert (öt kizárták később);
3. a Schönberger Tamás vezette sejt, tagjai: Székely Péter, két fiú a zsidó gimnáziumból és Beck Ágnes.

Engländer ezenkívül Radó Miklós, Kosály György és Beck Tibor segítségével szervezett egy társaságot, amelyet héberül tanított. Engländer az ÁVH-n – nyilván Kosály később részletezendő negatív szerepét aláhúzva – azt vallotta, hogy december végén átalakították az egész szervezetet. Kosály és Forgács a Bnei Akivával és az izraeli követséggel való kapcsolatot szervezték, valamint pénzügyekkel és a *brichá*val foglalkoztak. Radó és Signer feladata a szervezeti élettel volt kapcsolatban. Schönbergernek (Beck Tibor, Ungár Róbert, Banó, és két fő a zsidó gimnáziumból) és Piklernek (Singer Anna, Elvira, „Gumi”) volt egy-egy sejtje, és Radó Miklós is vezetett egyet, melynek Éva, Szili (nem Szili Tamás), Pollák Antal, Beck voltak a tagjai. A sejtek tagjai hetenként kétszer-háromszor magánlakásokban találkoztak, 1952 decemberétől pedig 2-3 hétig a Bethlen téren volt a találkozóhelyük.

Bár Engländer azt vallotta, hogy Fényes István tagja volt a vezetőségnek, valójában azonban Fényes 1952. szeptember végétől már nem vett részt a vezetőségi üléseken, bár nyíltan nem szakított a mozgalommal. „Hogy a vezetőségből kimaradtam, ennek az oka az volt, hogy úgy láttam, hogy az illegálisan működő cionista mozgalmunk nem tudja elérni azt a célját, amiért létrehoztuk. Hogy illegálisan kijussunk Palesztinába” – vallotta a kihallgatójának 1953 februárjában Fényes, akinek nyilván az állt érdekében, hogy az ÁVH előtt a cionizmusból való ideológiai kiábrándultságát bizonygassa.¹⁰⁵ Erre utal az is, hogy Fényes egészen mást mondott ugyanerről Engländernek, amikor 1952 decemberében találkoztak az Erzsébet-szobornál, majd a Fővárosi Könyvtárban. E beszélgetéseken Fényes arra hivatkozott, hogy azért nem akar az illegálisan működő cionista mozgalom vezetőségi tagja lenni, mert nem érzi eléggé lelkesnek magát a feladatra, és úgy érzi, hogy a kapcsolata is megromlott velük. Olyan feladatot kért Engländeről (például a disszidálás előkészítése), melyet a vezetőségtől függetlenül is tud csinálni.¹⁰⁶

A mozgalom belső életéből nem hiányzott egyes tagok eltávolítása sem. Ungár Róbertet például azért zárták ki a Pikler Katalin által vezetett csoportból, mert amikor Chaim Weitzmann, Izrael első államelnöke 1952. november 9-én meghalt, és a Dohány utcai

¹⁰³ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 19.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Fényes István kihallgatása. Bp., 1953. február 6.

¹⁰⁶ Uo.

zsinagógában gyászistentiszteletet tartottak, a szervezet utasította a csoport tagjait, hogy jelenjenek meg ezen, de Ungár megtagadta ezt. A csoport erre kizárását kérte a vezetőségtől, amely ebbe beleegyezett, ugyanakkor Beck Tivadar továbbra is tartotta vele a kapcsolatot.¹⁰⁷

Az év végén a Hasomer Hacair a vezetőségi ülésen – Engländer előterjesztésére – megalapította a saját kiadású lapjukat, *Iton* [héber; újság] címmel. Radó Miklós vallomása szerint három gépelt oldalból állt és csak két száma jelent meg.¹⁰⁸ A cél egyrészt az agitációs munka volt, másrészt pedig a beszélgetésekhez nyújtott elemezhető anyagot. Az első szám tartalmazta Engländer Tibor elméleti előadását, ám a vezetőségi tagok ezt kevesellték, és felkérték Radót, hogy „élénkítse” az újságot. Az Engländerrel már évek óta rivalizáló Radó utólag is úgy érezte, hogy héber nyelvről szóló írása, valamint a labdáról és a kirándulóeszközökről szóló anyaga hiánypótló.

Radó mozgalmi karrierje egyébként érdekesen alakult. 1952 októberében Kosály megbízta, hogy legyen összekötő Pollákék sejtje és a vezetőség között.¹⁰⁹ Zárt borítékban mentek az utasítások és jelentések oda és vissza, és neki az egyik tag (Bánó) lekáderezése jutott feladatul. Valószínűleg ez volt a teszt, mert év vége felé (november tájékán) a vezetőség tagjává választották. Ezt szintén Kosály György közölte vele.¹¹⁰ Előtte még Engländer Tiborral is elbeszélgetett az Országos Széchényi Könyvtár előcsarnokában, egészen pontosan megkérdezte tőle, hogy mi a véleménye Mordechaj Orenről, a Slansky-per előzményeként Csehszlovákiában letartóztatott, szintén a Hasomer Hacairhoz tartozó izraeli újságíró-politikussal. Erre az ideológiai tesztelésre/káderezésre Radó azt felelte, hogy nem tartja eléggé baloldalinak Orent, ami nyilván megnyerte Engländer tetszését. Ebben a kérdésben ugyanis Engländer hajthatatlan volt: az Ivrit Moadonban (melyet Radó vezetett) egyik előadásán az izraeli osztályharc kérdésével foglalkozott és a Mapam jobbrabolódásáról beszélt, amit azzal indokolt meg, hogy Orent – kémkedéssel való megvádolása után – a Mapam nem zárta ki a soraiból.¹¹¹

A döntés után 1-2 nappal Radó már részt vett azon a vezetőségi ülésen, amely a matematikai intézetben volt. Egy másik új vezetőségi tagot is választottak, Signer Juditot. Radó átvette Kosálytól Pikler Katalin sejtjének irányítását, míg Signer Judit Pollák csoportját vette át Forgács Jánostól. Ennek okaként Engländer elmondta az egyik vezetőségi ülésen, hogy romlik a csoport belső színvonala. Ennek okaként a konspirációt jelölték meg, miszerint nem látják pontosan munkájuk illetékességi területét. Az átszervezés következtében két lányt („Totót” és „Gumit”) Pikler Katalin csoportjába helyeztek.¹¹²

Az izraeli követségen tisztában voltak Engländerék nehéz helyzetével. Amikor az új ügyvivő, Gerson Avner Magyarországra érkezett, Engländer találkozni kívánt vele. A találkozó létre is jött 1952 végén vagy 1953 legelején.¹¹³ Ezen a találkozón – Forgács vallo-

¹⁰⁷ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. március 4.

¹⁰⁸ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 3.

¹⁰⁹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 4.

¹¹⁰ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. január 30.

¹¹¹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. január 31.

¹¹² ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 4.

¹¹³ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 1.

mása szerint – négyen voltak jelen: Engländer, Jozsef Walter, Gerson Avner és Kosály. Az ügyvivő azt tanácsolta, hogy vigyázzanak minden lépésükre, majd Walter – miközben bekapcsolta a rádiót, hogy így „biztosítsa” a beszélgetést a lehallgatás ellen – elmondta, hogy a közeljövőben Bécsbe utazik, és lehet, hogy ennek következtében megváltozik az alijával, a zsidó kivándorlással kapcsolatos helyzet. Azt is közölte, hogy az ő távollétében egy „Demeter” nevű illető fogja őket keresni telefonon. Kosály György 1953. január 27-én vagy 28-án volt bent Walternál, sajtóanyagot kapott tőle, melyet átadott a szervezetnek. „Walter itt közölte Kosáallyal [hogy] 1-2 napon belül elutazik, és itt mondta neki, hogy osszák be a szervezkedés tagjait [a] brika [*bricha* – N. A.] sorrendje szempontjából. Továbbá közölte, hogy az általa megadott ismeretlen Demeter először február közepe táján fog jelentkezni” – vallotta később Forgács János.¹¹⁴

Bár az 1953-as év a mozgalom megszűnését hozta, az év elején erről még mit sem tudtak erről. Egy, január eleji vezetőségi ülésen (ez a MÁVAG könyvtárban volt az Orczy téren) Engländer arról beszélt, hogy az izraeli követségen a belpolitikai helyzetről akar tájékoztatást kapni. Megemlítette azt is, hogy Gerson a követségen pénzt ajánlott fel, de ő azt válaszolta, hogy bár „tervei” vannak, de pénzre nincs szüksége.¹¹⁵ Január 23-án, Signer Judit vezetésével¹¹⁶ szűk körű nevelői szemináriumot rendezett a mozgalom, melyen Pikler Katalin, Schönberger Tamás, Singer Anna és Beck Tibor vettek részt. A Slánsky-perrel kapcsolatos ideológiai állásfoglalással és a baloldali cionizmus kérdéseivel foglalkoztak.

Aztán bekövetkezett az, amire már régóta számítottak, ám ami mégis teljesen váratlanul érte őket. Engländer Tibor 1953. január 28-án délután fél 5 körül felment Kosály György lakására, akinek az asztalán – miközben Kosály kiment egy pohár vízért – egy indigót talált. Ez az illegális szervezetről szóló (egyik) (fel)jelentést tartalmazta, olvashatóan, gépelve.¹¹⁷ A beépített ember tehát Kosály György, a mozgalom vezetőségi tagja volt, aki már régóta jelenthetett a cionista mozgalomról az ÁVH-nak.

Engländer dühében összetépte az indigót és bedobta a papírkosárba, majd megmondta magát, kivette és papírba csomagolta azt. Megmondta Kosálynak, hogy ne jöjjön el az aznapi vezetőségi ülésre, miközben Kosály odaadta neki azokat az újságokat, melyeket az izraeli nagykövetségen kapott. Engländer elsietett, és az MTA bejárata előtt találkozott Fényessel, aki (állítólag) elmondta azt a tervét, hogy az Agrártudományi Egyetem egyik tanszékére való bejutással eljut a határsávba. A mozgalom vezetője óvatosságra intette Fényest, majd este negyed 9-re elment az ELTE Természettudományi Kara Matematikai Intézetébe, melynek egyik helyiségében vezetőségi ülést tartottak.¹¹⁸ Az ülésen Forgács, Radó és Signer volt jelen. Engländer megmutatta az összetéptett indigót és Radó Miklósnak adta az újságokat. (Minden bizonnyal Engländer nemcsak a Kosály-féle újságokat adta Radónak, hanem mást is, mert meghagyta neki, hogy másolja ki azt, amit az

¹¹⁴ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Forgács János kihallgatása. Bp., 1953. február 1.

¹¹⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 4.

¹¹⁶ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 19.

¹¹⁷ ÁBTL V-108606/2. Engländer Tibor és társai. Engländer Tibor kihallgatása. Bp., 1953. február 19.

¹¹⁸ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. január 30.

Itonban hasznosítani tud.¹¹⁹) Forgács megpróbálta összerakni az indigót, de ez nem sikerült. Bizonyos részeit azonban el lehetett olvasni (ezt Signer Judit vallotta később), ezek derültek ki belőle: „Budapesten működik egy cionista csoport... Engländer..., Forgách István... a Magyar Népköztársaság megbízik bennem, kötelességem visszajönni a VIT-ről.” Aláírásként a következő volt kiolvasható: „Kosály György és alatta Disz [sic!] szervezet.”¹²⁰

Körülbelül egy óra múltán lementek a Duna-partra, ahol találkoztak Kosályval (bár Signer szerint Kosály – a kérés ellenére – már a Matematikai Intézetben is megjelent) és kifaggatták. Ő tagadta azt, hogy jelentett volna, és Weisz Magdára próbálta hárítani a felelősséget, miszerint ő írta a jelentést. A vezetők Kosálynak azt mondták, hogy másnap este fél 9-kor találkozzanak ismét a Városligetben, és ott fogják tájékoztatni, hogyan látják ezt az ügyet. Engländer még azt is megbeszélte Kosályval, hogy másnap délelőtt felmegy a lakására, Forgács Jánossal pedig azt, hogy másnap fél 2-kor találkozni és összerakják az indigót. Engländer Tibor (Signer szerint) a következőket jegyezte meg: „Ha holnap lebukom, akkor Kosály írt az indigóval.”¹²¹

Másnap, január 29-én délelőtt Kosály felhívta Engländerert, és arra kérte, hogy sürgősen menjen el hozzá, hogy megmagyarázhassa a dolgokat. „A helyzet önmagában is furcsa és gyanús volt. Lementem az utcára, elmentem a Rottenbiller utcai trolimegállóig, és ott két úr odajött hozzám, és mondta, hogy szálljak be az autójukba” – mesélte Engländer Tibor évtizedekkel később, az 1990-es évek közepén.¹²²

Engländer Tibort tehát letartóztatták. Tudta, hogy mire számíthat, hiszen tisztában volt azzal, hogy évek óta figyelik.

Engländer Tibort az ÁVH Budapesti Osztályára, egyben egyik budapesti börtönébe, a Belgrád rakpart 5. sz. alatti épületbe vitték. Az előzetesben egyedül volt két emelet mélységben, egy két méter hosszú és kevesebb, mint egy méter széles cellában. Deszkapriccsen aludt, ablak nem volt. Kb. 20 centi magasan állt a szennyvíz a cellában, ahol nem volt WC és a 4 óránként egymást váltó örkötől kellett engedélyt kérni, hogy kimehessen elvégezni a szükségét. (Volt olyan, hogy 1-2 napig nem jutott WC-hez.) A szintén letartóztatott Fényes István négysoros leoninust írt a börtönbeli állapotokról: „Hogy ha a gyomrom zeng és zúg, kopogok, ez a jelzés, / kuss az anyád, jön a fess, intelligens tizedes. / Tiszteletet zengek s ha szerencsém van, ki is enged, / így nyerek én retiket, furcsa, de szép etikett.”¹²³

De térjünk vissza január 29-re. Forgács János arra utasította Radót, hogy az Engländerertől átvett „imperialista sajtótermékeket” rejtse el a Baross utca 103. sz. alatt lévő kirakat mögé (a kirakat oldalfalazása meg volt lazulva, mögötte rés volt), hogy később esetleg ezt felhasználhassák.¹²⁴

¹¹⁹ 2 db angol nyelvű újság, 2 db angol nyelvű brosúra, 1 db héber nyelvű képeslap, 1 db magyar nyelvű és izraeli kiadású napilap és 1 db, az izraeli követség által terjesztett bulletin. ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 6.

¹²⁰ ÁBTL V-112/014. Engländer Tibor és társai. Signer Judit kihallgatása. Bp., 1953. június 11.

¹²¹ Uo.

¹²² OSZK TIT MGy. Engländer Tibor interjúja (4. kazetta).

¹²³ Uo.

¹²⁴ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. február 6.

Január 29-én volt az utolsó összejövetele az Ivrit Moadon héber nyelvi csoportnak, melyen többen is részt vettek.¹²⁵ Pénteken, január 30-án lett volna egy vezetőségi ülés az Orczy téren, melyre Kosály is hivatalos volt. Forgács megijedt és arra kért mindenkit, hogy akinél mozgalmi „holmi” van, tüntesse el azt. A Baross utcai kirakat mögé, a már ott lévő újságok mellé gyömöszölték be a héber feliratú zászlókat, az *Iton* egy részét (11 db gépelt ívet), indigót és egy pauszpapírból kivágott mintát is. Ezeket az államvédelem megtalálta és 1953. február 6-án „felmutatta” Radó Miklósnak, hogy ismerje el tettét. Radó két valamében más és más napra datálta az újságok és a zászlók elhelyezését, a február 6-i kihallgatása során január 29-re tette.

Engländer lefogásáról nem értesített senkit a hatóság, a többiek lázasan keresték, így például baleseti kórházakban is kutattak utána.¹²⁶ Az ÁVH Budapesti Osztálya január 29-én jelentést írt az „illegális cionista ifjúsági szervezkedésről”.¹²⁷ A részletes jelentés megállapítja, hogy bár voltak tervek arra nézve, hogy a budapesti zsidó gimnáziumban toborozni fognak, ez végül nem valósult meg, mert féltek a lebukástól. Három sejtőről és 24 tagról beszél a jelentés, és beszélnek a Bnei Akiva (Mizrachi) tevékenységéről, valamint az önvédelmi szervezetről is. A jelentés egyértelműen megerősíti azt, amit Engländer Tibor és társai előző nap gyanítottak, tudniillik hogy a beépített ügynök Kosály György volt: „A szervezkedésben egy jól képzett ügynökünk dolgozik, aki a tegnapi nap folyamán véletlen folytán dekonspirálódott. Az ügynök jelentéseit mindenben alátámasztja a ma dél előtt osztályunkra előállított Engländer Tibor vallomása.” A szervezkedés „kiemelkedő” vezetői között említik a már letartóztatotton kívül Forgácsot, Fényest, Signer Juditot, Radót, Beck Tibort, Pikler Katalint, Pollák Tibort, Schönberger Tamást és Szili Tamást.

Valamilyen oknál fogva az ÁVH nem mindenkit vett azonnal őrizetbe. Január 30-án Forgács Jánost, Fényes Istvánt és Radó Miklóst vitték el. (A letartóztatása előtti hét csütörtökén Forgács János közölte a vezetőkkel, hogy ha ő lebukik, Signer Judit vezeti a mozgalmat.¹²⁸) A letartóztatottak többségével szemben őket „cionista szervezkedés bűncselekménnyel” gyanúsították meg, és ennek alapján indították meg ellenük az államvédelmi eljárást.

A folyamat során házkutatást, személyi motozást hajtottak végre és környezettanulmányt készítettek – általában házbizalmi, házmester vagy szomszéd segítségével. Ebben semmi rendkívüli nem volt, ez volt az állambiztonsági rutin.

Február 26-án Kovácsi Editet, Schmelzer Kornélt és Pollák Tibort tartóztatták le, utóbbinál a házkutatás során tört, gázálarcot, ólmosbotot, puskát, lőlapokat is találtak. Schmelzerrel kapcsolatosan a disszidálási kísérlet bűncselekménye is felmerült. (Kovácsi ellen már február 17-én megindították az államvédelmi vizsgálatot.¹²⁹ Az ő esete eltér a többiekétől, mert már évek óta nem volt aktív a mozgalomban, ugyanakkor egy, a munka-

¹²⁵ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Bp., 1953. január 30.

¹²⁶ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. [Bp.,] 1953. február 3.

¹²⁷ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Ikt.sz: 1-1812/53 [kézzel: 80/1271/53]. 1953. január 29.

¹²⁸ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. Radó Miklós kihallgatása. Önvallomás. [Bp.,] 1953. február 10. körül.

¹²⁹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. ÁVH Budapesti Osztály. Vizsgálati Alosztály. 1953. február 17.

helyéről, a Kohó- és Gépipari Minisztériumból hazavitt iratcsomót találtak a házkutatás során. Felettebb különös ugyanakkor, hogy az eredeti házkutatási jegyzőkönyvben ez nem szerepel, csak március 9-től folyik az ennek megfelelő kihallgatás.)¹³⁰

A letartóztatásuk előtt keletkezett anyag, mely az ő neveiket emelte ki, és – Engländer és Forgács vallomásaira, valamint az ügynöki jelentésekre támaszkodva – javasolta az őrizetbevételt, a vezetői szerepükre helyezte a hangsúlyt.¹³¹ A Sándor Imre ávos őrnagy osztályvezető által írt anyag az illegális „kiszöktetésekre”, disszidálás segítésére, a szervezkedésre, az izraeli követséggel való kapcsolattartásra és – Schmelzer esetében – a két illegális cionista szervezet „egyesítésére” vonatkozó tényeket kriminalizálta. Pollák Tibor esetében a „fegyverrejtegetés” bűncselekménye is megállapításra került.¹³² Érdekes, hogy a Kohó- és Gépipari Minisztériumban gépíróként dolgozott Kovácsi Edit esetében nem merült fel még ekkor az államtitoksértés gyanúja, pedig később ez tette őt az egész per elsőrendű vádlottjává.

Signer Juditot és Steiner Júliát külön tartóztatták le. Signer Judit az illegális somér csoport vezetője volt Engländerék letartóztatása után, az ő őrizetbevételével megpecsételődött az (egyébként már megtört) kis mozgalom sorsa.

¹³⁰ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai.

¹³¹ ÁBTL V-108606/3. Engländer Tibor és társai. ÁVH Budapesti Osztály. Szigorún titkos. Ikt. sz.: 1-3061/53. Tárgy: őrizetbevételek. Az illegális cionista szervezkedés ügyében.

¹³² ÁBTL V-108606/4. Engländer Tibor és társai. Bp., 1953. február 27.

MAGYAR–NYUGATNÉMET KAPCSOLATOK 1989/1990–BEN

A német egyesítés mint kihívás Magyarország számára

ANDREAS SCHMIDT–SCHWEIZER

HUNGARIAN – WEST-GERMAN RELATIONS IN 1989/1990
The Unification of Germany as a Challenge for Hungary

The unification of Germany on 3 October 1990 faced Hungary with a huge challenge: the country was in the necessity of strategically determining its future relations with a united Germany at the very time when Hungary itself was going through a deep political, economic and social transformation, involving a change of élite as well. The present paper briefly examines Hungarian–German relations between 1949 and 1989, and explores the reactions of the Hungarian media and politics in the period immediately preceding the unification of Germany. The paper focusses chiefly on the question of the challenge that the German unification process posed for Hungary, and the reactions that it elicited from Hungarian politicians and diplomats. The last section of the paper is devoted to the extremely intensive development of Hungarian–German relations after the unification.

Keywords: Germany, Hungary, unification, unification of Germany, united Germany, Hungarian–German relations, German question, German challenge, 1989, 1990

Magyarország és a német egység témája eddig sem Magyarországon, sem Németországban nem került a tudományos feldolgozás fókuszába, nem készült átfogó monográfia a kérdésről. Megállapítható, hogy a magyar–német kapcsolatok történetéről a 20. század második felében, jelen pillanatig, csak néhány – többé vagy kevesebbé – vázlatos áttekintés született.¹

Andreas Schmidt–Schweizer, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Jelenkortörténet témacsoport. A tanulmány egy az 1949–1990 közötti nyugatnémet–magyar kapcsolatokat vizsgáló projekt keretében készült az MTA BTK Történettudományi Intézetben. A szerzőt és kollégáját, Dömötörfi Tibort a kutatásban az OTKA (K–81562) támogatta. Kibővített és aktualizált változat. Eredeti verzió: Andreas Schmidt–Schweizer: Die deutsche Einheit als Herausforderung für Ungarn (1989/90). In: Europa und die deutsche Einheit. Beobachtungen, Entscheidungen und Folgen. Hrsg. Michael Gehler – Maximilian Graf. Göttingen, 2017. 543–562.

¹ Ádám Masát: Ungarn und die Herausbildung der Beziehungen zu den beiden deutschen Staaten zwischen 1949 und 1989. In: *Chronik des wiederholten Neubeginns 1867–2001. Deutsch–ungarische diplomatische Beziehungen*. Ed. Gábor Újváry – Gergely Pröhle. Bp., 2001. 135–164.; Attila Pók: Wendepunkte der deutsch-ungarischen politischen Beziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg. In: *Ungarn und Deutsche. Eine besondere Beziehung*. Ed. Haus der Geschichte Baden–Württemberg – Kulturinstitut der Republik Ungarn. Tübingen, 2002. 151–165.; Andreas Schmidt–Schweizer – Dömötörfi Tibor: A magyar–nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszaka. A diplomáciai kapcsolatok felvételéről a határnyitásig, 1973–1989. *Küllügyi Szemle* 13 (2014) 4. sz. 19–43.

Közelebről eddig csak a német–magyar kapcsolattörténet egyes aspektusait vizsgálták² és – a bilaterális kapcsolatok keretei közé illesztve – az 1989. augusztusi–szeptemberi magyar határnyitást.³ A (nyugat)német–magyar kapcsolatok vonatkozásában Horváth István visszaemlékezései használhatók fel, aki az 1980-as évek második felében bonni magyar nagykövet volt.⁴

Az a tény, hogy a „Magyarország és a német egység” témája eddig nem váltott ki nagyobb érdeklődést, annyiban nem meglepő, hogy bár Magyarország az 1989. szeptember 11-i határnyitással „kiverte az első követ a [berlini] falból”,⁵ Budapest az azt követő egyesülési folyamatra, illetve magára a német egység megformálására nem volt befolyással.⁶ Annak ellenére, hogy Magyarország – a második világháború győztes hatalmai, de még Lengyelország ellenében sem – nem volt részese ennek a németországi, európai, tágabb értelemben világpolitikai folyamatnak, mégis megalapozott a kérdéskör megvilágítása, ha más nézőpontból is. Az 1989/1990. évi egyesülési folyamat eredménye, vagyis a német egység ugyanis nemcsak az egyesített Németországot állította – alapvetően a mai napig – hatalmas feladatok elé, hanem Magyarországot is – legalábbis egy többéves átmeneti

² Lásd ehhez példaképp *Deutsch-ungarische Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik nach dem Zweiten Weltkrieg*. Ed. Holger Fischer. München, 1999.; Horváth István – Németh István: ... és a falak leomlanak. *Magyarország és a német egység (1945–1990)*. Bp., 1999.; Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötörfi Tibor: Adenauer és a keleti „olvasás”. Az NSZK, a Szovjetunió és Magyarország 1955/1956. *Világtörténet* 30 (2008) 59–66.; Andreas Schmidt-Schweizer – Dömötörfi Tibor: Meghívás „vadászatra, magánemberként”. Franz Josef Strauß első látogatása Magyarországon, 1977. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 653–666.; Sziklai István: Szemelvények Magyarország és az NSZK kapcsolatából. Kádár János és Willy Brandt. *Múltunk* 54 (2009) 45–64.; *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990*. Ed. Andreas Schmidt-Schweizer. (= Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990. Bd. 3) Berlin–Boston, 2018. 11–213. A német–magyar kapcsolatok egyes aspektusait tárgyalja továbbá egy közel-múltban megjelent monográfia az 1956 és 1988 közötti magyar külpolitikáról. Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. Bp., 2015.

³ Lásd ehhez mindenekelőtt Andreas Oplatka: *Der erste Riss in der Mauer. September 1989 – Ungarn öffnet die Grenze*. Wien, 2009.; *Das Vorspiel für die Grenzöffnung. Das Paneuropäische Picknick in Sopron am 19. August 1989*. Ed. György Gyarmati – Krisztina Slachta. Sopron–Bp., 2014.; *Grenzöffnung 1989. Innen- und Außenperspektiven und die Folgen für Österreich*. Ed. Andrea Brait – Michael Gehler. (= Schriftenreihe des Forschungsinstitutes für Politisch-Historische Studien der Wilfried-Haslauer-Bibliothek) Wien–Köln–Weimar–Böhlau, 2014.; Andreas Schmidt-Schweizer: Die Öffnung der ungarischen Westgrenze für die DDR-Bürger im Sommer 1989. Vorgeschichte, Hintergründe und Schlussfolgerungen. *Südosteuropa Mitteilungen* 37 (1997) 33–53.

⁴ Többek között lásd Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok 1980–1991*. Bp., 2009.; Horváth István – Heltai András: *A magyar–német játszma. Emlékezés és dokumentumok*. Bp., 2015.

⁵ Ezzel az azóta számtalanszor ismételt kifejezéssel emlékeztette honfitársait Helmut Kohl szövetségi kancellár 1990. október 4-én (egy nappal az újraegyesítés után), hogy Magyarország, pontosabban a Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter vezette kormány milyen fontos szerepet játszott annak a dinamikus folyamatnak az elindításában, amely – a Honecker-rezsim meggyengítése és megdöntése által – végül a két német állam egyesítéséhez vezetett.

⁶ Ebben a vonatkozásban a magyar diplomácia – amint ez a magyar külügyminisztérium „német munkacsoportjának” 1990. májusi elemzéséből is kiderül – nem táplált hamis illúziókat: „Magyarország az egyesítési folyamán befolyásoló tényezővé nem képes válni [...]” Külügyminisztérium. Feljegyzés. Tárgy: A német egyesítés európai és magyar vonatkozású kihatásai; a magyar kormány és a KÜM feladatai. 1. sz. melléklet: A német egyesítés kapcsán megoldandó magyar kormányzati és külügyminisztériumi feladatok, 1990 május 24., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) XIX-J-1-j 1990. 53. d. 0077/28/1990. Lapszámozás nélkül.

időszakra. Budapestnek ugyanis akkor kellett az egyesített Németországhoz fűződő jövőbeli kapcsolatainak stratégiáját meghatároznia, amikor maga is radikális politikai, gazdasági és társadalmi átalakuláson esett át⁷ és mélyreható politikai elitcsere is zajlott.⁸ Elsősorban arról volt szó, hogy miként lehet az addig kialakított politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat Nyugat- és főleg Kelet-Németország viszonylatában átmenteni az egyesülés utáni időszakra, illetve elkerülni az egyesülés esetleges negatív következményeit. A kapcsolatok átalakítása különösen fontos volt, mivel egyrészt Magyarország korábban – a többi kelet-európai országhoz viszonyítva – nagyon szoros és sokoldalú kapcsolatrendszert alakított ki mindkét német állammal, másrészt erős gazdasági-pénzügyi függésbe került az Német Szövetségi Köztársaságtól (= NSZK) az 1980-as években a nem hatékony gazdasági rendszer és a nem fenntartható „szocialista életszínvonal-politika” miatt.

Ebben az összefüggésben meg kell jegyezni, hogy a második világháborút követő megoldatlan német kérdés, vagyis a két német állam létezése, Magyarország számára négy évtizeden át nem kis kihívást jelentett. Budapest arra kényszerült, hogy a kelet-nyugati viszony, valamint a kelet- és nyugatnémet viszony alakulásának függvényében lavírozzon a két német állam között. Ez a kényszer a nyugatnémet–magyar gazdasági kapcsolatok 1960-as évek közepi dinamikus fejlődése és mindenekelőtt a Bonn és Budapest közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele (1973. december) óta egyre növekedett. Magyarország nemcsak a gazdasági és politikai-diplomáciai kapcsolatok terén, hanem a – politikailag-ideológiailag különösen kényes – kulturális kapcsolatok terén is „kötéltáncra” kényszerült a „kommunista testvérország”, az Német Demokratikus Köztársaság (= NDK) és a nemzetközi „osztályellenség”, ugyanakkor legnagyobb kapitalista kereskedelmi partner, az NSZK között.⁹ A manőverezés végül 1989 nyarán érte el csúcspontját, amikor a budapesti vezetés az NDK-menekültek kérdésében csak az egyik német állam javára dönthetett. A döntés, amely teljesen megfelelt a magyar részről követett nyugati nyitás politikájának és a belső átalakulás logikájának, ismeretes módon az NSZK javára dőlt el, vagyis az NDK-polgárok kiutazhattak Nyugatra.¹⁰

⁷ Részletesen lásd – többek között – a magyarországi politikai és gazdasági rendszerváltozáshoz: Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Bp., 2003.; Andreas Schmidt-Schweizer: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München, 2007.

⁸ A magyarországi elitváltáshoz lásd Zoltán T. Pállinger: *Die politische Elite Ungarns im Systemwechsel 1985–1995*. Bern–Stuttgart–Wien, 1997.

⁹ A német–német–magyar kulturális kapcsolatokhoz lásd Andreas Schmidt-Schweizer: *Im Spannungsfeld von Kaltem Krieg und Deutscher Frage. Die Kulturbeziehungen zwischen der Volksrepublik Ungarn und den beiden deutschen Staaten (1949–1989)*. [Előkézsületben.]

¹⁰ A szerző – Andreas Oplatkával ellentétben – azt a véleményt képviseli, hogy a magyar kormány számára, miután Moszkva részéről szabad kezet kapott a kérdésben, nem létezett reális alternatíva a határnyitással szemben. Ezzel kapcsolatban utalunk – többek között – Magyarországnak hatalmas gazdasági és pénzügyi függésére az NSZK-val szemben, valamint arra, hogy Németh Miklós kormánya máskülönben teljesen diszkreditálta volna saját politikáját, ami a nyugati nyitást és a demokratizálást illeti. Vö. Schmidt-Schweizer: *Die Öffnung der ungarischen Westgrenze*, 53.; Uő: *Beziehungen mit besonderem Charakter*. *Budapester Zeitung* 2014. november 29. (<http://www.budapester.hu/2014/11/29/beziehungen-mit-besonderem-charakter>. Legutóbbi megtekintés: 2016. január 10.)

A következőkben először néhány megjegyzést teszünk a kelet-, illetve nyugatnémet-magyar kapcsolatok 1949. utáni történetéről, mivel ezen környezet nélkül aligha érthető a kihívások nagysága, amelyek elé a német egyesítés során került a magyar politika. Ezt követően vetünk egy pillantást a magyar média és politika szemszögéből a német egyesítésre és hátterére. Harmadszor, megvilágítjuk azokat a problémákat, amelyekkel Magyarországnak a német egység létrejöttékor szembesülnie kellett, továbbá azokat a politikai lépéseket, amelyekkel a magyar diplomácia ezekre a kihívásokra reagált, illetve reagálni akart. Végül vázlatos kitekintést nyújtunk a bilaterális kapcsolatok alakulásáról a következő három évtizedben.

A kelet-, illetve nyugatnémet–magyar kapcsolatok 1949 után

Magyarország kapcsolatai az NDK-val röviddel a keletnémet részállam 1949. októberi megalakulása után – számos bi- és multilaterális diplomáciai egyezmény megkötésével – a keleti szövetségi rendszer keretfeltételei között jöttek létre. Az ezt követő évtizedekben az NDK egyre nagyobb gazdasági jelentőséggel bírt Magyarország számára, és 1977-ig (a Szovjetunió után) a második, majd (1989-ig) a harmadik legfontosabb kereskedelmi partnere lett Magyarországnak. Kulturális területen is szoros együttműködés alakult ki. Az 1980-as évek közepéig az NDK szinte monopolhelyzetet élvezett a német kultúra magyarországi képviselete terén, a német nyelv oktatásában, valamint a magyarországi német kisebbséggel való hivatalos kapcsolattartásban. A politikai kapcsolatok Budapest és Kelet-Berlin között – miképp a többi, úgynevezett testvérországgal – korrekt, formalizált jellegűek voltak. A „Nagy Testvér” felügyelete mellett ez volt a szokás. Mindazonáltal a Kádár János vezetése alatt, az 1960-as évek közepétől végrehajtott gazdasági és politikai reformok újabb zavarokat okoztak a dogmatikus NDK-vezetéséhez fűződő viszonyban. 1987–1988-ban végül kiélezett politikai konfliktusokhoz vezetett, hogy Magyarország olyan radikális lépésekre szánta rá magát, amelyek a két állam társadalmi rendszerével egyre kevésbé voltak összeegyeztethetőek, és amelyek 1988 végén, 1989 elején a magyarországi rendszerváltozás megindulásához vezettek. Az 1989 szeptemberében az NDK-állampolgároknak biztosított kiutazási engedély végül megadta a „kegyelemdőfést” a – rövid idővel később meg is bukott – Honecker-rezsimmel fenntartott diplomáciai kapcsolatoknak. Politikai csatornák a rá következő évben alig alakultak ki magyar részről a Hans Modrow és a Lothar de Maizière által vezetett kormányokkal, viszont az évtizedekkel korábban létrejött gazdasági és kulturális kapcsolatok Budapest és Kelet-Berlin között fennálltak a német egyesülésig.

Mindeközben az 1949-et követő első másfél évtizedben a bonni köztársaság és a Magyar Népköztársaság között csak marginális kapcsolatok jöttek létre, amelyek lényegében a pragmatikusan kezelhető kereskedelmi szférára korlátozódtak. Hivatalos kulturális, politikai vagy akár diplomáciai kapcsolatfelvételre az akkori világpolitikai helyzetben nem kerülhetett sor. Az első bilaterális kereskedelmi szerződés aláírásával és a külkereskedelmi képviselők kölcsönös megnyitásával 1963–1964-ben kezdetét vehette

a kereskedelmi kapcsolatok dinamikus fejlődése. Ennek köszönhetően 1978-ban – a Szovjetunió után és az NDK előtt – az NSZK lett Magyarország volumenében második legnagyobb, technikai és minőségi szempontból pedig legfontosabb kereskedelmi partnere. Az 1970-es évektől számos vállalkozói egyezmény jött létre, megszülettek az első vegyes vállalatok, és végül – egy évtized elteltével – intenzív fázisába léptek a pénzügyi kapcsolatok is: 1987 októberében a nyugatnémet bankok – mint korábban az NDK esetében, és éppúgy Franz Josef Strauß bajor miniszterelnök hathatós támogatásával – államilag garantált, milliárdos nagyságrendű hitelt nyújtottak Magyarországnak. 1989 júniusában pedig – tehát még az NDK-polgárok kiengedése előtt – a német szövetségi kormány, továbbá Bajorország és Baden-Württemberg tartományok kormányai döntést hoztak egy újabb milliárdos hitel biztosításáról. A Bonn és Budapest közötti politikai kapcsolatok a diplomáciai kapcsolatok 1973. decemberi felvétele után kezdtek gyorsan javulni, nem utolsósorban a két ország vezető politikusai közötti személyes szimpátiának köszönhetően (lásd a Willy Brandt, illetve Helmut Schmidt és Kádár közötti jó viszonyt). Ezek a kontaktusok a következő másfél évtizedben folyamatosan fejlődtek, és ennek köszönhetően az 1979 és 1985 között ismét uralkodóvá váló hidegháborús helyzet sem okozott érdemi törést. Sőt, ezekben az években a két ország egyfajta „híd szerepet” töltött be Kelet és Nyugat között. Az 1980-as évek második felében aztán a politikai kapcsolatok különösen dinamikus szakasza köszöntött be. Mindenekelőtt azok a magyar célok, amelyek az úgynevezett szabályozott piacgazdaság és a radikális politikai reformok bevezetésének jelszavával jellemezhető, 1987–1988-ban az NSZK-ban széles körben keltettek szimpátiát, és készséget az együttműködésre. Amikor a magyar vezetés Németh Miklós miniszterelnök irányítása alatt 1989 májusától nyíltan kimutatta elhatározását a politikai és gazdasági rendszer teljes átalakítására – a kezdeti kétségek és számos más nyugati országban képviselt álláspont ellenére – az NSZK-ban ezt fokozott szimpátiával és segítőkészséggel fogadták, még hozzá az NSZK valamennyi mérvadó politikai erejénél.¹¹ (Csupán egyes nyugatnémet politikusok figyelmeztettek ebben az időben aggódva arra, hogy a magyar – és lengyel – politika a Szovjetunióban alááshatja Gorbacsov pozícióját.) Az 1989. szeptemberi magyar határnyitás végül hálát váltott ki és megszilárdította a már addig is kiváló politikai kapcsolatokat – különös tekintettel a bilaterális viszony valamennyi jövőbeni következményeit illetően. A nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatok terén szintén már 1989. szeptember 11. előtt látványos áttörésre került sor: 1986–1987 folyamán Budapest – az NSZK-hoz fűződő kapcsolatok minőségileg új szakaszának jegyében – elvetette az NDK addigi kizárólagos képviselési igényét a német kulturális és nyelvi területen. Ettől kezdve az NSZK, mindenekelőtt a budapesti kulturális centrum 1988. márciusi megnyitása után, akadályok nélkül fejthette ki hivatalos kulturális tevékenységét, különösen a magyarországi német kisebbség körében.¹²

¹¹ Lásd ehhez példaképp az 1989. június 22-én, a Bundestag valamennyi frakciója által elfogadott nyilatkozatot a „magyarországi politikai fejleményekről”. Deutscher Bundestag. 11. Wahlperiode, Drucksache 11/4840. 21.06.1989. 1–3.

¹² A keletnémet–nyugatnémet–magyar kulturális kapcsolatokról lásd Schmidt-Schweizer: *Im Spannungsfeld von Kaltem Krieg*.

A magyar média és politika viszonya az újraegyesítéshez

Mindezen történelmi események közepette – amelyek fokról fokra megalapozták a rendkívüli nyugatnémet–magyar viszonyt és az NSZK-t Magyarország kiemelkedő partnerévé tették, miközben az NDK-hoz fűződő erős gazdasági és kulturális kapcsolatok is fennmaradtak – került sor 1989. november 9-én a berlini fal leomlására, amely hamarosan a két német állam egyesüléséhez vezetett. Habár a magyar politika – mint említettük – nem lehetett befolyással az egyesülési folyamat alakulására, érdemes – már csak az összehasonlítás kedvéért is – egy pillantást vetni a magyar média és politika német egyesüléshez való viszonyára, különösen a nyugatnémet diplomácia szemszögéből.

A magyarországi sajtó, rádió és televízió az NDK-határ NSZK felé való megnyitása után a külföldi jelentések között kiemelt helyen tudósított a kelet-németországi drámai fejleményekről, a kelet- és nyugat-németországi politika kezdeményezéseiről és az egymástól nagyon különböző nemzetközi reakciókról a két német államban zajló változásokkal kapcsolatban. Mindeközben – különösen Helmut Kohl kancellár 1989. november végén meghirdetett tízpontos programjának nyilvánosságra hozatalát követően – egyre nagyobb terjedelemben foglalkoztak a német egység kérdésével is.¹³ A budapesti nyugatnémet nagykövetség a következő hónapok során többször közölte a bonni Külügyi Hivatallal (Külügyminisztérium), hogy a magyar média ezt a témát 1989 végén–1990 elején nemcsak nagyon részletesen, hanem felettebb tárgyilagosan és visszafogottan tárgyalta, általában mindenféle saját kommentár nélkül.¹⁴ 1989. december 7-én például a következőket jelentette a budapesti nagykövetség: A magyar „sajtó a német újraegyesítéssel, illetve a szövetségi kancellár tízpontos tervével kapcsolatban továbbra is feltűnően tartózkodó. Szinte kizárólag más, főleg külföldi médiák értékelését és kommentárjait, valamint külföldi politikusok állásfoglalásait közlik. Az NDK-ban zajló fejleményekről való tudósítás ettől függetlenül kimerítő és tárgyilagos.”¹⁵ Ezen túlmenően azonban a magyar média rámutatott azokra a nehézségekre is, amelyek az egyesülés útjában állhattak, különösen a négyhatalmi felelősségre, a szovjet biztonsági érdekekre és az európai integráció folyamatára. A nyugatnémet nagykövetség távirataiból ezen felül kiderül, hogy a magyar média – legalábbis az első hónapokban – nem hangoztatott fenntartásokat vagy aggodalmat az egységgel szemben. Ebben a szellemben jelentette például a nagykövetség 1989. decem-

¹³ A vezető magyar napilap, a *Népszabadság* első ízben, néhány nappal a fal leomlása után foglalkozott azzal a ténnyel, hogy a német kérdés a nemzetközi politika homlokterébe került. Vö. *Népszabadság* 1989. november 14. A „német egység” témájával – a *Népszabadság* mellett – más országos lapok is foglalkoztak, pl. a *Magyar Nemzet* és a *Népszava*. Az ellenzéki mozgalmak – kevésbé jelentős – sajtótermékei szintén megemlékeztek a német egység kérdéséről, elsősorban azonban természetesen a magyarországi belpolitikai fejleményekkel foglalkoztak. Az 1989. november 9-i eseményekre vonatkozó magyar médiareakciókról összefoglalóan lásd a budapesti nyugatnémet nagykövetség táviratait a nyugatnémet Külügyminisztériumhoz. Fellelhető 1989. november 13-i keltezéssel a Politisches Archiv des Auswärtigen Amts [Külügyi Hivatal Politikai Archivuma] (Berlin) Zwischenarchiv (= PA AA ZA) Bd. 139.944 E, lapszámozás nélkül.

¹⁴ Lásd erre vonatkozóan a budapesti nyugatnémet nagykövetség 1989. december 1-jei, december 7-i, 1990. január 2-i és február 1-jei táviratait a Külügyi Hivatal számára. PA AA ZA 140.729 E, lapszámozás nélkül.

¹⁵ Uo. (A külföldi médiában közreadott véleményekkel itt nem foglalkozunk.)

ber 1-jén: „Feltűnő, hogy a magy.[ar] médiában gyakorlatilag nem merülnek fel a magyar érdekekre hivatkozó félelmek vagy fenntartások a német újraegyesítéssel kapcsolatban.”¹⁶ 1989 vége felé aztán a magyar sajtó, rádió és televízió figyelme a német egység kapcsán rövid időre háttérbe szorult, tekintettel a szomszédos (nagy magyar kisebbséggel rendelkező) Romániában lezajlott fejleményekre, Nicolae Ceaușescu látványos bukására.

A két állam dinamikus közeledésének köszönhetően a német egység 1990. január végén ismét a tárgyilagos-tartózkodó magyar híradások egyik központi elemévé vált, amelynek keretében most már egyes magyar politikusok véleménye is helyet kapott. Egy, az egyesülési folyamattal foglalkozó kommentár keretében – jelentette a nyugatnémet nagykövetség 1990. február 1-jén – javarészt pozitívan ítélte meg a fejleményeket, kiemelték a dinamikáját és az összeurópai folyamatokba való bekapcsolásának a szükségszerűségét: „A »német egység« témájának kommentálása túlnyomórészt jó szándékú, de nem rejtik véka alá a fejlemények sebessége feletti csodálkozásukat, és a kérdésnek az összeurópai fejlődésbe való bekapcsolását döntőnek tekintik.”¹⁷ Magyar újságírók körében mindazonáltal 1990 februárjától – gyakran a sorok között – bizonyos fenntartások is jelentkeztek, különösen ami az egyesült Németország jövőbeli gazdasági erejét és esetleges hatalompolitikai ambícióit illeti.¹⁸ Valódi vita erről a magyar médiában azonban a következő hónapokban sem bontakozott ki. Ugyanígy nem alakult ki disputa a konkrét kihívásokról sem, amelyek elé az egység esetleg Magyarországot állíthatja, illetve arról sem, hogy a magyar diplomáciának milyen lépéseket kellene tenni ezek elkerülésére.

Amint az eddigiekből kiderült, vezető magyar politikusok 1989 végén–1990 elején a nyilvánosság előtt nem foglaltak állást a német egység kérdésével kapcsolatban. Ez azzal magyarázható, hogy a magyar kormányzat – nem résztvevőként – először is várni akart a további fejleményekre, mindenekelőtt pedig az egykori győztes hatalmak reakcióira, és – eltekintve az 1989. szeptemberi látványos határnyitástól – nem látta szükségesnek a nyilvános, elvi megnyilatkozást a nemzetközi szinten. Vezető magyar politikusok nyugatnémet partnereikkel folytatott beszélgetései során azonban a német egység témája 1989. november utolsó harmadától már nagyon is központi szerepet játszott. A magyar politikusok a nemzetközi porondon az elsők közé tartoztak, akik kezdettől, alapvetően pozitívan nyilatkoztak a német egységről.

Már néhány nappal a tízponos program meghirdetése előtt, 1989. november 23-án jelezte Németh Miklós miniszterelnök Hans-Dietrich Genscher szövetségi külügyminiszternek, hogy el tudná képzelni „a két német állam organikus összenövését”.¹⁹ Még ugyanazon nap kifejezésre juttatta Horn Gyula magyar külügyminiszter elvi, pozitív viszonyulását a német egységhez. A Külügyi Hivatal feljegyzése szerint Horn úgy nyilatkozott, hogy

¹⁶ Lásd erre vonatkozóan a budapesti nyugatnémet nagykövetség 1989. december 1-jei, december 7-i, 1990. január 2-i és február 1-jei táviratait a Külügyi Hivatal számára. PA AA ZA 140.729 E, lapszámozás nélkül.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Lásd a budapesti nyugatnémet nagykövetség 1990. február 13-i táviratát a Külügyi Hivatalnak. PA AA ZA 140.729 E, lapszámozás nélkül.

¹⁹ A Külügyi Hivatal 1989. november 27-i széljegyzete Hans-Dietrich Genscher szövetségi külügyminiszter megbeszéléséről Németh Miklós magyar miniszterelnökkel. PA AA ZA Bd. 139.939, lapszámozás nélkül.

„magyar szemmel nézve az újraegyesülés nem tragédia, hanem egy nép természetes törekvése, amelynek megvalósítása figyelembe kell, hogy vegye az európai realitásokat”.²⁰ Vezető magyar kormánypolitikusokon kívül ezen a napon a legerősebb ellenzéki erő, a Magyar Demokrata Fórum nevében annak elnöke, Antall József is kilátásba helyezte a német egység támogatását. A későbbi magyar miniszterelnök állásfoglalását a Külügyi Hivatal 1989. december 1-jén a következőképp interpretálta: „a D[emokrata] F[órum] támogatja a német egységet és magától értetődően kiáll a német nép önrendelkezési joga mellett, miközben abból indul ki, hogy a német egységet európai keretek között kell megvalósítani.”²¹

Az első nyilvános állásfoglalás a német egység mellett Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettestől hangzott el a davosi világkereskedelmi csúcstalálkozón, 1990 februárjában. A budapesti nyugatnémet nagykövetség Külügyi Hivatalához intézett távirata szerint, amely a Magyar Távirati Iroda (MTI) 1990. február 3-i jelentésére támaszkodott, Medgyessy a következőképp nyilatkozott: „A német újraegyesítés elkerülhetetlen folyamat, amelyet Magyarország realitásnak tekint. Elsősorban azonban döntő, hogy ez a változás, amely Európa egész politikai és gazdasági arculatát meg fogja változtatni, fokozatosan, törések nélkül és ellenőrzötten menjen végbe.”²² Ebben az összefüggésben Medgyessy arra is utalt, hogy a regionális együttműködés magyar részről folytatott politikájának egyik célja az európai erőviszonyok „kiegyensúlyozása” az egyesült és erős Németországgal szemben.

A német egyesülés alapvető támogatását – vagy legalábbis elfogadását – illetően a következő hónapokban nem változott semmi a magyar politikában és médiában, a Németh-kormányt 1990. május elején követő, Antall József miniszterelnök nemzeti-konzervatív kabinetje alatt sem. A magyar magatartás mélyén kétségtelenül a túlnyomórészt konfliktusmentes, közös történelem, a bilaterális kapcsolatok újabb keletű dinamikus fejlődése és – ezzel összefüggésben – a németek és magyarok közötti kölcsönösen mély szimpátia húzódt meg, valamint az a tény is, hogy bár az egyesülés Magyarországot egy sor kihívás elé állította, azonban az ország sem elvileg, sem hosszú távon nem volt ellenérdekelt a fejlemények vonatkozásában. És a magyar politika és média által hangoztatott „követeléssel”, hogy az egyesülés csak ellenőrzött körülmények és az európai keretek között menjen végbe, Magyarország végül is nyitott kapukat döngetett, hiszen Helmut Kohl szövetségi kancellár politikai gondolkodásának és cselekvésének egyik alapvető eleme volt, hogy az egyesülés folyamata ne „német különút” legyen, valamint a német egység európai keretek között, a nemzetközi politikai élet érintett, meghatározó elemeinek kölcsönös egyetértésével menjen végbe. Bizonyos fenntartások az elmúlt három évtizedben

²⁰ A Külügyi Hivatal 1989. november 27-i feljegyzése Genscher szövetségi miniszter 1989. november 23–24-i budapesti látogatásáról. Itt: Gespräch mit Außenminister Horn am 23. november 1989. PA AA ZA Bd. 139.939, lapszámozás nélkül.

²¹ A Külügyi Hivatal [Ministerbüro] 1989. december 1-jei feljegyzése Genscher szövetségi miniszter megbeszéléséről a Magyar Demokrata Fórum elnökével, Antall-lal, 1989. november 23-án. PA AA ZA Bd. 139.939, lapszámozás nélkül.

²² A budapesti nyugatnémet nagykövetség 1990. február 5-i távirata a Külügyi Hivatalnak Magyarországnak a német egységhez való viszonyáról. PA AA ZA Bd. 140.729, lapszámozás nélkül.

ismételten fel-felbukkantak a magyar politika egyes, konzervatív-nemzeti köreiből azzal kapcsolatban, hogy az egyesült Németország túl nagy súlyhoz jutna Európában és esetleg Magyarországgal szemben, ezek azonban soha nem gyakoroltak döntő hatást a német–magyar viszonyra.

Csupán az egyesülés megvalósulásának tempója láttán – lásd a két német országban lezajló eseményeket 1990 tavaszán és nyarán („valuta-, gazdasági és szociális unió”) és a nemzetközi politikában („2+4 tárgyalások”) – jutott Magyarországra is arra a felismerésre, hogy a fokozatos, lépésenkénti egyesülési folyamat nem járható út, a német egység pedig messze meg fogja előzni az európai integrációt. Erre a várható dinamikus fejlődésre Horváth István bonni magyar nagykövete már 1989. december közepén felhívta Németh Miklós miniszterelnök figyelmét egy írásában, megnevezte az alapvető okot, és az NDK társadalmi-gazdasági helyzetét is:

„Függetlenül [...] a különböző kelet- és nyugat-európai politikusok véleményétől és akaratától, a népek önrendelkezési jogának tényleges gyakorlattá válása következtében a két német állam de facto »összenövésének« folyamata az objektív körülmények következtében előreláthatólag sokkalta gyorsabban fog végbemenni, mint azt a kívülállók feltételezik. Ez az »összenövési folyamat« az NDK-ban kialakult katasztrofális helyzet következtében a szociális jellegű területen kezdődik, amelynek jelei már most érzékelhetők. [...] Az NDK súlyos belső gazdasági helyzete következtében az NDK-márkára [sic!] rendkívül nagy nyomás nehezedik. A kapcsolatok kiszélesedése (szabad utazás, a kötelező átváltás feloldása stb.) a gyakorlatban az NSZK-márka [sic!] általános fizetési eszközként való elfogadását fogja kikényszeríteni. Ennek következtében már most felmerül egy valutareform szükségessége. Az NSZK politikai elképzelésétől eltérően – amely egy lassúbb, de kiegyensúlyozottabb, a nemzetközi politikai összefüggéseket jobban figyelembe vevő, az összeurópai folyamatokkal szinkronban haladó, nem erőltetett ütemű »összenövés« tétel fel – az NDK-beli súlyos politikai, gazdasági és társadalmi válság következtében a lakosság részéről egyre erőteljesebben fogalmazódik meg a két állam egyesítésének követelése. E folyamat véleményünk szerint kívülről csak minimálisan befolyásolható [...]»²³

Horváth, a német politika kiváló ismerője és éles eszű elemzője, tehát már nagyon korán – egy olyan időben, amikor számos német és európai politikus még hosszú távú eseménysorban hitt, illetve reménykedett – rámutatott az egyesülési folyamat sajátos dinamikájára, amely az NDK-beli helyzetben, illetve folyamatokban gyökerezett.

²³ Horváth István bonni magyar nagykövete 1989. december 11-i feljegyzése Németh Miklós miniszterelnök számára. Közzétette Horváth–Heltai: *A magyar–német játszma*, 259–260. (34. sz. dokumentum.)

A „német egység kihívása” Magyarország számára 1989–1990-ben

A német egység a magyar politika számára nemcsak az egyesülési folyamat rendkívüli dinamikája miatt jelentett kihívást, hanem – mint láthattuk – az egység jövőbeli, számos, gyakran nehezen felbecsülhető következménye miatt is, különös tekintettel a Magyarország számára rendkívül fontos német–magyar kapcsolatok szempontjából. Az átalakuló Magyarország rövid időn belül nagyon komplex feladatok elé került, amelyek összefüggtek a – bárhogy is alakuló – német egységgel.

Már 1989. december 11-én – néhány nappal Helmut Kohl szövetségi kancellár hivatalos magyarországi látogatása előtt,²⁴ egy olyan időpontban, amikor még sem a német egyesülés dátuma, sem a jövőbeli egyesült Németország államjogi berendezkedése nem látszott tisztán – Horváth nagykövet ímént idézett levelében felhívta a figyelmet a küszöbönálló német egységgel összefüggésben felmerülő kihívásokra adandó reakciók sürgető fontosságára. A Kelet-Németországban tapasztalható, egyre erőteljesebb gazdasági, szociális és politikai felbomlás, ugyanakkor a stabil NSZK-nak a két német állam összeforrásában játszott domináló szerepe miatt Horváth – természetesen nyugat-németországi magyar nagykövetségként is – az NSZK-val való kapcsolatok intenzív továbbfejlesztése mellett érvelt: „Ezeket a tendenciákat figyelembe véve hazánk elemi érdekei azt diktálják, hogy tovább mélyítsük az NSZK-hoz fűződő kapcsolatainkat, s egyfajta »garanciát« kapjunk arra, hogy Magyarország nem szenved hátrányt az előállt új helyzet következtében.”²⁵

Horváth ugyan nyitva hagyta, milyen konkrét „garanciára” gondol, írásában jelezte azonban – nyilván Magyarország 1989. szeptemberi pozitív szerepére gondolva –, hogy Magyarországnak az NSZK-tól (politikai, gazdasági és/vagy pénzügyi) segítségre vonatkozó ígéretet kellene kérnie, és pedig arra az esetre, ha „az NDK megváltozott helyzete esetleg kedvezőtlenül hathat ki a magyar–NDK relációra”.²⁶ Horváth mindazonáltal nem ennek a rövid távú „garanciának”, illetve segítségnyújtási ígéretnek tulajdonított döntő jelentőséget az NSZK-val kapcsolatban. Elsősorban inkább a bilaterális együttműködés hosszú távú kiterjesztése és elmélyítése mellett érvelt, és pedig egyrészt a pénzügyi és gazdasági területen (német bankok létesítése Magyarországon, további hitelbiztosítás a magyar gazdaság szanálása és átalakítása érdekében, Németország fokozott részvétele a magyar turizmus fejlesztésében, valamint magyar vállalkozások bevonása a „harmadik világban” folyó nyugatnémet projektekbe), másrészt a kultúra és az oktatás területén (a felsőoktatási együttműködés továbbfejlesztése, a nyugatnémet ösztöndíjrendszer kiterjesztése és a német nyelvoktatás intenzívebbé tétele). Ezenkívül állást foglalt a szerződéses kapcsolatok kiterjesztése mellett, különösen a közúti és légi közlekedés, valamint az egészségügy területén. Ezen javaslatok mögött, amelyeket a magyar kormányzat a

²⁴ Kohl 1989. december 16. és 18. között tartózkodott Magyarországon.

²⁵ Horváth István bonni magyar nagykövet 1989. december 11-i feljegyzése Németh Miklós miniszterelnök számára. In: Horváth–Heltai: *A magyar–német játszma*, 260–261.

²⁶ Uo. 261.

következő hónapok során felkarolt és nyugatnémet partnerei felé közvetített,²⁷ egészen nyilvánvalóan az a stratégia rejtett, hogy a nyugatnémet–magyar viszonylatban még az egyesülés előtt kész helyzetet teremtsenek, amelynek eredményeit aztán az egész Németországra vonatkozóan érvényesíteni lehet.

Amikor 1990 tavaszán–nyarán az ismert fejlemények fényében körvonalazódott a két német államban és a nemzetközi politika színpadán a német egyesülés megvalósulása, és pedig az újonnan létrehozott keletnémet tartományoknak és Kelet-Berlinnek az NSZK-ba való belépése formájában, egyre világosabban látszott az is, milyen kihívások érik Magyarországot a német egység által, illetve ezekre milyen válaszok várhatóak Budapest részéről.

Mint a magyar külügyminisztériumban, és a bonni magyar nagykövetségen keletkezett iratokból kiderül,²⁸ a magyar diplomácia egy sor problémával, illetve kérdéssel találta szemben magát: a politikai színtéren Budapest mindenekelőtt azzal a feladattal szembesült, hogy az addigi német–magyar személyes és intézményi kapcsolathálózatot az egyesült Németország követelményrendszeréhez igazítsa, kontaktust teremtsen a Kelet-Németországban kialakuló új politikai elittel, és előkészítse az NDK területén létrejövő öt új tartománnyal való kapcsolatfelvételt. A gazdaság területén az volt az alapvető probléma, hogy miként lehetne megakadályozni a Kelet-Németországhoz fűződő intenzív gazdasági kapcsolatok felbomlását vagy visszafejlődését.²⁹ Egyebek mellett itt olyan kérdésekről volt szó, hogyan és miként finanszírozható a Kelet-Németországból Magyarországra irányuló import a valutaunió után, mely vállalatokkal lehetséges még egyáltalán fenntartani a kereskedelmi kapcsolatokat Kelet-Németország piacgazdasági átalakulása után, milyen kereskedelmi akadályok támadhatnak Kelet-Németországnak az Európai Közösségbe való felvétele után, hogyan lehet kompenzálni a kereskedelmi veszteségeket, és végezetül mi történjék a keletnémet, illetve a magyar munkaerő-kontingenssel?³⁰ Mindezekon túl különös kihívást jelentett a pénzügyi kapcsolatok terén az a kérdés, hogy az egyesült Németország – tekintettel az egyesülés rendkívüli anyagi terheire – továbbra is lesz-e abban a helyzetben, hogy a Magyarország számára nyújtott pénzügyi támogatá-

²⁷ Lásd ehhez Horváth István: *Az elszalasztott lehetőség. A magyar–német kapcsolatok 1980–1991.* Bp., 2009. 179–183. Lásd a további érveléseket is.

²⁸ A következőkben – ha másképp nem jelezzük – az alábbi, magyar nyelvű dokumentumokra támaszkodunk: Horváth István magyar nagykövet 1990. április 20-i megfontolásai az NSZK és Magyarország kapcsolatainak jövőbeli alakulásáról. MNL OL XIX-J-1-k 1990. 73. d. 7672–7677. Lapszámozás nélkül., Külügyminisztérium. Feljegyzés. Tárgy: A német egyesítés európai és magyar vonatkozású kihatásai., A magyar kormány és a KÜM feladatai. A német egyesítés kapcsán megoldandó magyar kormányzati és külügyminisztériumi feladatok (1. sz. melléklet). 1990 május 24. MNL OL XIX-J-1-j 1990. 53. d. 0077/28/1990. Lapszámozás nélkül.; Horváth István magyar nagykövet 1990. május 31-i levele Antall József miniszterelnöknek. Közli Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 213–215.; Horváth István bonni magyar nagykövet jelentése az 1989/90. évről. MNL OL XIX-J-1-j 1990. 54. d. 42/Sz.T./1990. Lapszámozás nélkül.

²⁹ Különösen nyomatékosan fogalmazott Horváth nagykövet ezzel a kihívással kapcsolatban: „A gazdaság területén az egyik legfontosabb kérdés az NDK-val kialakított együttműködés átmentése az egyesülés utáni időre.” Horváth István magyar nagykövet 1990. április 20-i megfontolásai az NSZK és Magyarország kapcsolatainak jövőbeli alakulásáról. MNL OL XIX-J-1-k 1990. 73. d. Lapszámozás nélkül.

³⁰ Az 1960-as évektől bilaterális egyezmények keretei között mindenekelőtt magyar munkaerő került az NDK-ba (főként az építőipar területén). Lényegesen kisebb létszámú keletnémet munkavállaló dolgozott Magyarországon.

sokat (hitelek, hitelgaranciák és egyéb pénzügyi segítségnyújtás) folyósítani tudja, mint a régi NSZK. Ha mégsem, akkor mely államok vagy intézmények tudnának esetleg „beugrani” Németország helyére. A kultúra, oktatásügy, kutatás és tudomány terén Budapestnek el kellett gondolkoznia azon, hogy az NDK „eltűnése” után az említett területeken kiépített intézményes kapcsolatok miként folytathatóak. Ebben az összefüggésben például arról volt szó, mi legyen a magyar–keletnémet egyetemi ösztöndíjakkal, a nyelvtanárok kölcsönös cseréjével vagy a szakmunkások kiképzésével, amely főként az NDK-ban folyt. A kihívások tehát leginkább azt a kérdést vetették fel, mi történjék a sokoldalú szerződéses kapcsolatokkal, amelyek Magyarország és az NDK között kialakultak.³¹

Ezen kihívásokra megoldást kereső magyar diplomácia 1990 tavaszán–nyarán – az Antall József vezette polgári koalíció hatalomátvétele után – egy sor intézkedés megtételére vállalkozott. A Németh-kormányhoz hasonlóan Budapest részéről prioritást élvezett a cél, hogy a Nyugat-Németországhoz fűződő kapcsolatokat elmélyítsék és még intenzívebbé tegyék, hogy ezek – mint utaltunk rá – később az egyesült Németországra is kiterjeszhetőek legyenek.

A politika szintjén az új magyar miniszterek német szövetségi és tartományi kollégáikkal való kapcsolatfelvétele, valamint a két ország parlamentjeinek – mindenképp személyes találkozások által megvalósuló – kontaktusa állt a középpontban, a lehetséges együttműködés új területeinek feltérképezése céljából. Magyar részről elsősorban a belügyminisztériumok szoros kooperációja élvezett elsőbbséget, hogy ezáltal támogatásra találjon a magyar regionális és helyi önkormányzati reform végrehajtása, a rendőrség kiképzése, valamint a terrorizmus és a bűnözés elleni harc. Ezenkívül – Magyarországnak a Varsói Szerződésből való tervezett kilépésével kapcsolatban – a védelmi területen is felmerült az együttműködés lehetősége. Ezen túlmenően a magyar diplomácia céljai között szerepelt – a Horváth nagykövet által már 1989 végén javasolt³² – Német–Magyar Fórum mint a rendszeres véleménycsere intézményesített platformja – végül is sikeres – megalapítása, illetve egy kormány szintű munkacsoport létrehozása, amelynek feladata a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésével összefüggő konkrét kérdések megvitatása lett volna.

A pénzügyi kapcsolatok terén Budapest arra törekedett, hogy még a német egység megvalósítása előtt ígéreteket kapjon az NSZK részéről további hitelekre és hitelgaranciákra. Ezzel kapcsolatban Budapesten a következőkre gondoltak: elsősorban egy „0,5-1,0 Mrd DM összegű hosszú lejáratú hitel nyújtása német kormánygaranciával, egy szociális alap létesítésére”, továbbá egy „nagyobb pénzügyi keret biztosítására egzisztencia-alapítási célokra, különös tekintettel a kis- és középvállalati struktúra megtámogatására”, valamint egy „alap létesítése [...] hazai oktatási centrumok finanszíro-

³¹ „Kiemelten fontos kérdés, amely napjainkban válik aktuálissá, hogy a német egység létrejöttével mi lesz az NDK-val érvényben levő megállapodásaink sorsa.” Horváth István bonni nagykövet jelentése az 1989–1990. évről. Bonn, 1990. július 5. MNL OL XIX-J-1-j 1990. 54. d. 42/Sz.T./1990. Lapszámozás nélkül.

³² Vö. Horváth István bonni magyar nagykövet 1989. december 11-i feljegyzése Németh Miklós miniszterelnök számára. Közli Horváth–Heltai: *A magyar–német játszma*, 261.

zására”.³³ Ezen elképzelések megvalósítása érdekében Budapest részéről tervbe vették továbbá egy közös német–magyar bank megalapítását.

A gazdasági relációt illetően Budapest célja egyrészt az volt, hogy a már meglévő – és hosszú távon stabil – gazdasági kapcsolatokat az NSZK irányában dinamikusan továbbfejlesszék és a nyugatnémet gazdaságot fokozott mértékben bekapcsolják a magyar gazdaság átalakulási, illetőleg privatizálási folyamataiba. A magyar diplomácia másik célját az a törekvés határozta meg, hogy a régi, még az NDK-val törvényes alapokra helyezett szerződéses kapcsolatokat – a kereskedelmi egyezményeken kívül mindenekelőtt az építőipari vállalatok közötti szerződéseket, valamint a munkaerő-kontingensekre vonatkozó egyezményeket – átmeneti jelleggel továbbra is fenntartsák, majd új egyezmények megkötésével helyettesítsék. Az egyesülés utáni időszakban Budapest részéről azt is tervezték, hogy a magyar építőipari vállalatok és szakemberek részt vesznek majd a „Kelet[-Németország] felépítése” programban, másrészt Németország „bevonásával” új lendületet vesz a Magyarországra irányuló turizmus.

A kultúra, tudomány és oktatás terén a magyar diplomácia azon volt, hogy a nyugatnémet politikát meggyőzze az NDK-val kialakított kapcsolatok egyesülés utáni folytatásának szükségességéről. Később új szerződések megkötésére kerülne sor a Nyugat-Németországgal kialakított megállapodások szellemében. Ezenkívül Budapest konkrétan is arra törekedett, hogy az egykori NDK területén működött kulturális intézményei (mindezenekelőtt a Magyar Kultúra Háza Kelet-Berlinben) fennmaradjanak, valamint a magyar érettségi bizonyítványok és a diplomák NDK általi elismerését egész Németországra kiterjesszék.

Mindezen, elsősorban a nyugatnémet politikára irányuló célok mellett Budapest lépéseket tett, hogy még a német egység megvalósulása előtt politikai kapcsolatokat létesítsen az új, demokratikusan megválasztott Lothar de Maizière miniszterelnök vezetésével megalakult keletnémet kormánnyal (1990. április közepe). Ennek értelme – mint említettük – az volt, hogy kapcsolatot teremtsenek az új, demokratikus keletnémet elittel, amely előre láthatóan jelentős szerepet vállal majd az egyesült Németország, illetve az új szövetségi tartományok politikájában. Rövid távon Budapest részéről az a szándék is megnyilvánult, hogy ezen a szinten is kipuhatólják, milyen konkrét lehetőségei vannak a korábbi sokoldalú keletnémet–magyar kapcsolatokat „átmentésének” az egyesült Németországba. Ebben az összefüggésben a magyar vezetés azt is fontolgatta, hogy az egyesülésig terjedő időben háromoldalú kapcsolatot építsenek ki miniszteri szinten. Erre vonatkozóan egy külügyminisztériumi munkacsoport a következőket javasolta: „Az átmeneti időszakban hasznos lenne, ha a tárcák esetében sor kerülne háromoldalú (magyar–NDK–NSZK) konzultációkra a kapcsolatok jövőjéről, átmenthetőségéről, megújításáról.

³³ Horváth István magyar nagykövet 1990. május 31-i levele Antall József miniszterelnöknek. Közli Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 214. Lásd még a magyar külügyminisztérium 1990. június 26-i jelentését Antall József miniszterelnöknek az NSZK-ban tett látogatásáról. MNL OL XIX-J-1-j 1990. 53. d. 002417. Lapszámzás nélkül.

Ilyen jellegű tárgyalásokat elsősorban a külügyi, gazdasági-műszaki és kulturális-oktatási területen célszerű rövidtávon kezdeményezni.”³⁴

A két német államhoz fűződő kapcsolatok fejlesztése mellett a magyar külügyminisztériumban amellet is érveltek, hogy aktiválni kell az ország kapcsolatait az Európai Közösséghez, a „német részvétel nélküli regionális kooperációkhoz” és az egyéb európai államokhoz, valamint az USA-hoz, Japánhoz és Dél-Koreához. Erre vonatkozóan az egyesült Németország „túlhatalmától” való – már említett – félelem is megjelent: „A magyar kormánynak ki kell dolgoznia a »több lábon állás« politikáját. [...] A tények azt mutatják, hogy országunk számára a Németországhoz való viszony döntő fontosságú lesz. Mindazonáltal mindent meg kell tenni azért, hogy az egyoldalú orientáció ne ismétlődhessék meg.”³⁵ A rá következő évek, évtizedek során Magyarország valóban tett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a többi államhoz fűződő kapcsolatait is intenzívebbé tegye, ami nem változtatott azon a tényen, hogy az egyesült Németország mindvégig kiemelkedő szerepet játszott az ország nemzetközi viszonyrendszerében.

A német–magyar kapcsolatok fejlődése az egyesülés után

Az új szövetségi tartományokkal kialakítandó eredményes és intenzív kapcsolatok szempontjából Magyarországnak két okból is „jó kártyái” voltak. Egyrészt Magyarország – mint bemutattuk – már évtizedek óta stabil alapokkal rendelkezett az NSZK-t illetően, először a gazdaság, majd a politika és a kultúra terén. (A gazdasági kapcsolatokra pozitív hatással volt az is, hogy a magyar vezetés a gazdasági rendszer 1987-től megkezdett átalakítása során a német gazdasági jogszabályokat vette zsinórmértékül.³⁶) Másrészt Magyarország bírta az egyesült Németország lakosságának, politikájának és gazdaságának messzemenő rokonszenvét – különösen a határ 1989. szeptemberi megnyitása, de a német egységhez a kezdetektől való, alapvetően pozitív hozzáállása miatt is. Ez a „szimpátiafaktor” jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Helmut Kohl szövetségi kancellár és Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter által vezetett német kormány 1990. október 3. után is nagy

³⁴ Külügyminisztérium. Feljegyzés. Tárgy: A német egyesítés európai és magyar vonatkozású kihatásai; a magyar kormány és a KÜM feladatai. A német egyesítés kapcsán megoldandó magyar kormányzati és külügyminisztériumi feladatok (1. sz. melléklet). 1990. május 24. 9., MNL OL XIX-J-1-j 1990. 53. d. 0077/28/1990. Lapszámozás nélkül.

³⁵ Uo.

³⁶ Lásd ehhez Tamás Sárközy: *Das Privatisierungsrecht in den ehemaligen sozialistischen Staaten*. Übersetzt von Andreas Schmidt-Schweizer. (= Begegnungen) 30.; Bp., 2009. 181–234.; Az 1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról. In: *Dokumente und Materialien zur ostmitteleuropäischen Geschichte. Themenmodul „Umbruch in Ungarn 1985-1990”*. Bearb. von Andreas Schmidt-Schweizer. (https://www.herder-institut.de/no_cache/digitale-angebote/dokumente-und-materialien/themenmodule/quelle/1526/details/2306.html). Legutóbbi megtekintés: 2019. január 10.)

nyitottságot mutatott Magyarország külpolitikai céljai iránt, valamint különösen segítőkész volt az ország számos problémájával kapcsolatban.³⁷

Nagyon előnyösnek bizonyult továbbá Magyarország számára, hogy a magyar diplomáciának sikerült – a tervek szerint – már a német egységet megelőzően érvényesítenie néhány fontos célját az NSZK-ban. Antall József miniszterelnök 1990. június közepi bonni, müncheni és stuttgarti látogatása során a magyar fél ugyanis egy sor alapvető ígéretet kapott a fentebb körvonalazott ügyekben.³⁸ Max Streibl bajor miniszterelnök, baden-württembergi kollégája, Lothar Späth, valamint Helmut Kohl kancellár készen mutatkoztak a – már megkezdődött – menedzser- és szakmunkásképzés további támogatására, ezenkívül konkrétan szóba került német bankok magyarországi képviselteinek nyitása is. Továbbá megállapodás született a szoros együttműködésről a két tartományi és a magyar belügyminisztérium között (mindenekelőtt a személyi képzést és a magyar önkormányzati rendszer reformját illetően). Tervbe vették kereskedelmi irodák és főkonzulátusok létesítését. Ezenkívül a német fél ígéretet tett arra, hogy eleget tesznek a további magyar hitelígényeknek, és átveszik a magyar munkaerő-kontingenst Kelet-Németországban. „Kohl kancellár minden kérésünk teljesítésére ígéretet tett”³⁹ – összegezte a magyar külügyminisztérium jelentése. Végül – a magyar fél javaslatának megfelelően – megegyeztek abban is, hogy legfelsőbb (kormányzati) szinten létrehoznak egy német–magyar tanácsadó testületet a bilaterális kapcsolatok konkrét továbbfejlesztésének érdekében. Habár német részről nem minden ígéret valósult meg, illetve Budapest részéről sem éltek minden lehetőséggel,⁴⁰ Magyarországnak sikerült az Antall-látogatással még az egyesülés előtt kész helyzetet teremtenie. Későbbi tárgyalások során Magyarország az említetteken túl elérte, hogy a keletnémet–magyar áruszállításokról szóló jegyzőkönyvet 1991. december 31-ig meghosszabbítsák.

E rendkívül kedvező körülmények között Magyarország az 1990. utáni években kialakította annak előfeltételeit – néhány nyilvánvalóan elszalasztott lehetőségtől eltekintve⁴¹ és azon tény mellőzésével, hogy Magyarország, legalábbis formálisan, nem élvezett külön-

³⁷ Egyrészt a szövetségi kormány intenzív erőfeszítéseire utalunk a nemzetközi szinten, amelyekkel Magyarországot támogatta a nyugati integrációhoz vezető úton. Másrészt a német segítséget említhetjük a magyar határőrség és honvédség tisztjeinek kiképzése terén.

³⁸ Lásd ehhez a magyar külügyminisztérium 1990. június 26-i jelentését Antall József miniszterelnöknek az NSZK-ban tett látogatásáról. MNL OL XIX-J-1-j 1990. 53. d. 002417. Lapszámozás nélkül. Lásd továbbá Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 213–224.

³⁹ A magyar külügyminisztérium 1990. június 26-i jelentése Antall József miniszterelnöknek az NSZK-ban tett látogatásáról. MNL OL XIX-J-1-j 1990. 53. d. 002417. Lapszámozás nélkül.

⁴⁰ Lásd a következő bekezdést.

⁴¹ Horváth István – aki 1991 nyaráig az egyesült Németországban is nagykövet maradt – visszaemlékezésében azt a véleményt képviseli, hogy az Antall-kormány alapvetően két nagy esélyt szalasztott el. Egyrészt elmulasztotta annak kieszközlését, hogy a szövetségi kormánytól masszív pénzügyi támogatást (kedvező hosszú lejáratú hiteleket) kapjon. Másrészt nem valósította meg azt az elképzelést, hogy a legmagasabb szinten működtessen egy német–magyar tanácsadó testületet. Ezen intézmény révén – érvel Horváth – Magyarország még inkább elmélyíthette volna a bilaterális kapcsolatokat minden területen és az NSZK részéről megnyilvánuló segítőkészséget még intenzívebben kihasználhatta volna. Vö. Horváth: *Az elszalasztott lehetőség*, 206–227., 246–284.

leges státust az NSZK nemzetközi kapcsolatrendszerében⁴² –, hogy az egyesült Németországhoz fűződő kapcsolatai dinamikusan fejlődhessenek.⁴³ A politikai-diplomáciai viszonyrendszer terén, mindkét ország erőfeszítéseinek köszönhetően sikerült fenntartani a magas színvonalat, az alapvetően megváltozott környezet ellenére, illetve figyelembe venni az öt új szövetségi tartomány belépését is, amelyet az 1980-as évek második felében elértek. Mind a mai napig fontos jele mindennek, hogy a különféle feladatköröket képviselő politikusok – nemzetközi összehasonlításban is – nagyon gyakran találkoznak, és rendkívül intenzív intézményes kapcsolatrendszert tartanak fenn. Az utóbbira vonatkozóan mindenekelőtt az 1990-ben létrejött, évente tanácskozó Német–Magyar Fórumra, illetve a pártokhoz közeli német alapítványok tevékenységére utalunk.

A gazdaság területén az egyesülést követő első évtizedben – a keleti gazdasági rendszer összeomlását kísérő fordulatok és a világgazdaságban megnyíló új lehetőségek fényében – a kereskedelmi volumen hatalmas arányú bővülését lehetett megfigyelni. Míg Magyarország 1990 és 2000 között a Németországba irányuló exportját ötszörösére növelte, addig az NSZK-ból Magyarországra áramló kivitel 1990 és 2004 között megnégyszereződött. E fejlődésnek köszönhetően az NSZK rövid időn belül Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált, amely pozíciót Németország a következő időszakban még tovább bővített. Jelenleg, három évtizeddel az egyesülés után Németország – Ausztriát, Szlovákiát, Oroszországot és Lengyelországot megelőzve, értékarányosan 25 százaléknyi részesedéssel a magyar külkereskedelemben – messze Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnere. Németország globális kereskedelmi partnerei között Magyarország ugyanakkor csak a 16. helyet foglalja el. Összességében a bilaterális kereskedelmi forgalom 2012-ben mintegy 38 milliárd eurót tett ki, amely 2014-ben kerekén 43 milliárd euróra növekedett. Továbbá a Magyarországra irányuló német beruházások terén szintén rendkívül dinamikus fejlődésnek lehetünk szemtanúi: miután a közvetlen német beruházások Magyarországon 1994-ig – átszámítva – mintegy 1,4 milliárd eurót tettek ki, 2014-ig 20 milliárd euróra növekedtek. A 79 milliárd eurónyi összes, Magyarországra érkező külföldi direkt befektetés egynegyede az NSZK-ból származik, amely ezáltal itt is az első helyet foglalja el. 2014-ben Magyarországon 4000 vállalkozás működött, amelyet teljesen

⁴² Jellemző erre vonatkozóan az 1992. február 6-án, Budapesten aláírt szerződés a „baráti együttműködésről és európai partnerségről” [lásd 1995. évi LXXIX. törvény a Magyar Köztársaság és a Németországi Szövetségi Köztársaság közötti, Budapesten, 1992. február 6-án aláírt, baráti együttműködésről és az európai partnerségről szóló Szerződés kihirdetéséről]. Lásd még *United Nations Treaty Series*. Vol. 1909 1, No. 32526 –, amely a mai napig a bilaterális kapcsolatok alapját képezi, mindazonáltal nem képvisel valamiféle egyedülálló értéket. Az NSZK egészen hasonló megállapodásokat kötött több kelet-európai állammal, így 1991 júniusában Lengyelországgal, 1992 áprilisában Romániával.

⁴³ Az alábbiakban a következő forrásokra támaszkodunk: Bence Bauer – András Hettyey: 25 Jahre deutsch-ungarische Beziehungen seit dem Wendejahr 1989. In: *Auslandsinformationen der Konrad-Adenauer-Stiftung*. 11. Dezember 2014. 7–29.; A Külügyi Hivatal online információi a német–magyar kapcsolatokról. (http://www.auswaertiges-amt.de/DE/Aussenpolitik/Laender/Laenderinfos/Ungarn/Bilateral_node.html; Legutóbbi megtekintés: 2016. január 10.); A berlini magyar nagykövetség online információi. (http://www.mfa.gov.hu/kulkepiselet/DE/de/de_bilateralis/politische_beziehungen.htm. Legutóbbi megtekintés: 2016. január 10.) A német–magyar kapcsolatok legújabb szakaszára vonatkozó átfogó elemzésre még nem került sor.

vagy részben német tőkére támaszkodva alapítottak, és amelyek a magyar munkavállalók 7-8 százalékát (vagyis 300 ezer embert) foglalkoztattak.

Az eredetileg az NDK-val kialakított kulturális vonatkozások,⁴⁴ elsősorban a budapesti Goethe Intézetben, illetve a stuttgarti Magyar Kulturális Intézetben (Balassi Intézet) és a berlini Collegium Hungaricumban ápolta hivatalos kulturális kapcsolatok az 1994. évi kulturális egyezményrel új lendületet vettek, és – a szűkös anyagi források ellenére – máig nagyon élő és sokoldalú képet mutatnak.⁴⁵ Ugyanez érvényes a bilaterális kapcsolatokban a tudomány és kutatás terén is, ahol a 2004. szeptemberi *Közös Közlemény* hozott újabb fellendülést. Itt egyrészt a Német Kutatói Közösség [Deutsche Forschungsgemeinschaft], a Fraunhofer Társaság [Fraunhofer-Gesellschaft] és a Max Planck Társaság, másrészt a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok játszottak fontos szerepet. A közép- és felsőoktatás terén kiemelkednek az 1992-ben, Budapesten létrehozott Thomas Mann Gimnázium és a 2002-ben alapított német nyelvű Andrassy Egyetem.

A „német egység kihívása” 1989–1990-ben az egyesülés utáni évtizedekben tehát eséllyé vált Magyarország számára, amellyel Budapest a részéről előre tekintő, mérsékelt és hosszú távon kiszámítható politikával messzemenően élni is tudott. A német–magyar kapcsolatokat ebben az időszakban – természetesen az egymást kiegészítő érdekek mentén, de kölcsönös szimpátiával és a német politika különös nyitottságával a magyar célkitűzések irányában – rendkívül dinamikus fejlődés jellemezte.

Fordította: Dömötörfi Tibor

⁴⁴ Ebben az összefüggésben példaképp utalunk a berlini Magyar Kultúra Háza (ma Collegium Hungaricum) fennmaradására, valamint számos, az egykori Kelet-Németországból származó, továbbra is Magyarországon működő nyelvi lektor jelenlétére.

⁴⁵ Erre vonatkozóan lásd az adott intézmények honlapjait.

MŰHELY

KÁDAS ISTVÁN – SKORKA RENÁTA – WEISZ BOGLÁRKA

KERESKEDELMI FORRÁSOK A KÖZÉPKORI MAGYAR GAZDASÁG SZOLGÁLATÁBAN

A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal *Jelentős nemzetközi hatású, kiemelkedő eredményeket elért kutatócsoportok támogatása* (KH 18) pályázatán a *Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában* elnevezésű projekt kétéves támogatásban részesült (2018. december 1. – 2020. november 30.). A vállalkozás célja egy olyan latin és német nyelvű forrásokat tartalmazó kiadvány elkészítése, amely az Árpád-kortól a Zsigmond kor végéig veszi számba a kereskedelemtörténethez nélkülözhetetlen iratokat.

Az utóbbi időben tanúi lehettünk annak, hogy mind Magyarországon, mind külföldön egyre több önálló, tematikus forráskiadvány jelenik meg.¹ Magyarországi viszonylatban ezek a teljes szövegükben publikált dokumentumok kötődhetnek egy megyéhez,² egy város-

Kádas István, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI, az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja, az NKFIH, KH 130 473. számú, *Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában* projekt résztvevője. Skorka Renáta, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Középkori témacsoport, az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja, az NKFIH, KH 130 473. számú, *Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában* projekt senior kutatója. Weisz Boglárka, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Középkori témacsoport, az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) és az NKFIH, KH 130 473. számú, *Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában* projekt vezetője.

A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, az NKFIH alapból valósult meg.

- ¹ A 2004 előtt megjelent forráskiadványokhoz lásd Draskóczy István – Soós István: *Középkori oklevélpublikációk Magyarországon 1945–1990 között. Levéltári Közlemények* 62 (1991) 1–2. sz. 9–55.; Horváth Richárd: *Középkori oklevelek publikálása Magyarországon 1991–2004 között* (Szövegkiadványok és regeszták). *Levéltári Közlemények* 78 (2007) 2. sz. 3–34. Vö. Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 2. Országos jellegű levéltárak és forráskiadványok*. Bp., 2003.; Solymosi László: *Jelentés a magyar diplomatika helyzetéről. A XX. század mérlege és a 2005. évi állapot. Századok* 141 (2007) 505–515.; Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 3. Megyei levéltárak és forráskiadványok*. Bp., 2008.
- ² Például Horváth Richárd: *Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525)*. Győr, 2005. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, tanulmányok 1); Uő: *Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1525)*. Pótlások, 1412–1522. In: *„In labore fructus”. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye múltjából*. Szerk. Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2011. 169–180.

hoz,³ egy családhoz,⁴ valamely egyházi⁵ vagy világi intézményhez.⁶ A példák sorát a regesztakötetekkel tovább lehet bővíteni.⁷ Az újonnan megjelentetett iratanyagok között azonban nem találunk gazdaságtörténethez, és azon belül kereskedelem-történethez kapcsolódó kiadványt, ami azért is figyelemre méltó, mert ellentétben a magyarországi helyzettel, külföldön (egyéb tematikus okmánytárak mellett) több olyan gyűjtemény is napvilágot látott az elmúlt években, amelyek az említett két témakörhöz hasonló forrásokat sorakoztattak fel. Ezek egy része a középkori Magyar Királyság területének csupán egyetlen településére vonatkozik,⁸ egy ennél jelentősebb számú csoport azonban Nyugat-Európa különböző országaihoz, városaihoz kötődik.⁹ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy magyar viszonylatban is vannak előzményei a vizsgált témának, és az ahhoz kapcsolódó forráskiadásnak, bár azok nem okmánytárak, hanem kötetek, tanulmányok függelékeiben megjelent forrás publikációk, vagy folyóiratokban közöltek.¹⁰ Ezek azonban a jelen projekt által célként

³ Például *Veszprém város okmánytár. Pótkötet [1000–1526]*. Összeáll. Érszegi Géza – Solymosi László. Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)

⁴ Például *Documenta ad historiam familiae Bátorii de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540*. Ed. Horváth Richárd – Neumann Tibor – C. Tóth Norbert. Nyíregyháza, 2011. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67); *Nógrády Árpád: Kanizsai László számadáskönyve*. Budapest, 2011. (História Könyvtár, Okmánytárak 8); *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. Közreadja Neumann Tibor. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.)

⁵ Például *A garamszentbenedeki apátság 13. és 14. századi oklevelei (1225–1403)*. Közzéteszi Keglevich Kristóf. Szeged, 2014. (Capitulum 9); *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1437–1464. A Veszprémi Érseki és Főképtalanai Levéltár középkori oklevelei*. Szerk. Dreska Gábor – Karlinszky Balázs. Veszprém, 2014. (A veszprémi egyházmegye múltjából 25); *Regesta Supplicationum 1522–1523. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények*. Közreadja Lakatos Bálint. Bp.–Róma, 2018.

⁶ Például *Politikatörténeti források Bátorii István első helytartóságához (1522–1523)*. Közzéteszi C. Tóth Norbert. Bp., 2010.; *A körösi comes terrestrisek oklevelei (1274–1439)*. Szerk. B. Halász Éva – Suzana Milijan. Bp.–Zágráb, 2014.

⁷ Például *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 44); *Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524)*. Nyíregyháza, 2010. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 65); *Az Árpád-kori nádorok és helyettesik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. Szócs Tibor. Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 51.)

⁸ Például *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. IX. (Zunfturkunden 1420–1580)*. Hrsg. Gernot Nussbächer – Elisabeta Marin. Braşov, 1999.; *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1579*. Ed. Radu Constantinescu et al. Sibiu, 2003. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt II.)

⁹ Például *Christoph Haidacher: Die älteren Tiroler Rechnungsbücher. Analyse und Edition. I–III*. Innsbruck, 1993–2008.; *Městské Úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. I–III*. Ed. Ludmila Sulítková. Brno, 1999–2003.; *Michael Grundner: Die Münzstätte Wien im 15. Jahrhundert. Organisation und Verwaltung im Spiegel spätmittelalterlicher Handschriften*. Schwechat, 2004.; *Elisabeth Gruber: „Raitung und awßgab zum gepew” – Kommunale Rechnungspraxis im oberösterreichischen Freistadt. Edition und Kommentare der Stadtgrabrechnung (1389–1392)*. Wien, 2015. (Quelleneditionen des Instituts österreichische Geschichtsforschung 14.)

¹⁰ Például *Kerekes György: A kassai kereskedelmi társaság főljegyzései 1502. és 1503. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9 (1902) 106–117.; Dománovszky Sándor: A szeptesi városok árúmegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árúmegállítáért 1358–1570*. Bp., 1922.; *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei*. Szerk. Kenyeres István. Bp., 2008. (Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez 1); *Weisz Boglárka: Debrecen kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban*. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. 142–148.; *Weisz Boglárka: Kassa kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban*. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. I–II*. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szócs Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. II. 905–908.

kitűzöthöz képest csak igen vékony szeletét fedik le a tervezett forráskiadvány tematikájának, és sok esetben időben túl is nyúlnak azon.

Mindezek alapján is érzékelhető, hogy a tervezett kiadvány olyan űrt töltene be, mely tartalmánál fogva nemcsak magyar, de nemzetközi érdeklődésre is számot tart. A köztudottan igen bonyolult gazdaságtörténeti folyamatok megértése, feldolgozása és kutathatósága a feltárt és kiadott latin és német nyelvű források segítségével könnyebbé válna. A korszakhatárok megválasztását két szempont indokolta: egyrészt ilyen jellegű tematikus okmánytárat érdemes a középkor elején kezdeni, másrészt a záró dátummal (1437) lehetőséget kívánunk teremteni arra, hogy a későbbiekben a már megkezdett gyűjtést folytatni lehessen időrendben haladva, teret engedve más gazdasági jellegű (például a pénzverésre vagy a kézműiparra vonatkozó) forráscsoportok esetleges bevonásának is. Az Anjou-kor és a Zsigmond kor második felére vonatkozó forrásfeltárás és -kiadás jelentősen elmaradt a korábbi időszakokhoz képest, így az időintervallum megválasztása ebből a szempontból is indokoltnak tűnik. A forráskiadás tekintetében messze a legteljesebb Árpád-kori anyag szerepeltetését a forráskiadvány tematikája kívánja meg.

A kereskedelem a gazdaság valamennyi ágával összefüggésbe hozható, így a felhasználható források mennyisége bőséges, főként ha figyelembe vesszük a forrástípusok gazdagságát is (például oklevelek, levelek, számadások, formulás gyűjtemények, követjelenések).¹¹ Mivel a kereskedelem bekapcsolta a Magyar Királyságot Európa vérkeringésébe, a dokumentumok keletkezettek a Magyar Királyság határain belül és azokon túl is. Ezeket a forrásokat napjainkban egyrészt a Kárpát-medence területén lévő államok levéltárai, másrészt a szerteágazó kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően azon kívüli archívumok is őrzik. A forráskiadványban az iratokat eredeti elképzeléseink szerint tematikus egységekbe kívántuk rendezni, a 2019. január 22-én tartott konferencia¹² és az azt követő vita következtében a kronologikus publikálás mellett döntöttünk, ami azonban nem befolyásolja a megjeleníteni kívánt oklevelek gyűjtési körét. Az időbeliség azért is indokolt, mert az egyes források több tematikus egységbe is besorolhatók, illetve annak mellőzésével az egyes időszakokban sok esetben megfigyelhető változások kevésbé érzékelhetők. A kiadványt terveink szerint személy-, helynév-, valamint tárgymutató zárja.

A források összegyűjtése során kiemelt szerep jut a kereskedelmi színterek vizsgálatát, illetve azok elemzését lehetővé tevő iratoknak. Ezen belül a vásárendéylek, illetve a vásárokhöz kapcsolódó egyéb források reprezentatív közlése kettős célt szolgál: bemutatni egyrészt azt a folyamatot, hogyan alakult ki az Árpád-kortól kezdődően a 14. század második felétől általánossá váló vásárendéylező oklevélformula, milyen egyéb kiváltságokkal bővítették ezeket az engedélyeket a későbbiekben, illetőleg milyen, ettől eltérő kiváltságleveleket lehet számba venni. Ezzel párhuzamosan a forráskiadvány segítségével

¹¹ Vö. Solymosi László: Kereskedelemmel kapcsolatos források az Árpád-kori Magyarországon. In: *Művészet és mesterség. Tisztelegő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó – Lauter Éva – Várkonyi Gábor – Hiller István. Bp., 2016. 33–39.; Draskóczy István: A Magyar Királyság kereskedelmére vonatkozó írott források a késő középkorból. In: uo. 41–62.

¹² <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/kozepkori-gazdasagtortenet/hirek/3508-a-lendulet-kozepkori-magyar-gazdasagtortenet-kutatorcsoport-konferenciaja-intezetunkben.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2019. április 16.)

érzékeltetővé válik, hogyan változott meg az Árpád-kori kezdetektől a *forum liberum* fogalma, illetve milyen vásártípusok alakultak ki a vizsgált időszakban. A vásárokról vonatkozó egyéb források, mint a vásáráthelyezések, vásárrendezési vitákra, vásárok működésére, vásári kikiáltásokra vonatkozó okmányok ezen intézmény mindennapjaiba engednek bepillantást. A kereskedelmi színterekhez kötődő adatok második csoportját a lerakatokra, lerakatjogra (árumegállító jogra) vonatkozó források alkotják. A vizsgált korszakból származó lerakatengedélyek javarészt kiadott források, így azok újraközlése nem minden esetben indokolt, a Luxemburgi Zsigmond magyar király által 1402. január 22-én több városnak is biztosított engedélyek (ezek egy része kiadatlan, más részük hibás kiadásban jelent meg), és azok kibővítésére, illetve azok visszavonására vonatkozó oklevelek kiadása azonban elengedhetetlen, sőt, ez esetben a publikáció – a többi csoporttól eltérően – teljességre törekszik. Ezzel párhuzamosan olyan egyéb oklevelek közlésére is sor kerül, melyek a korszakban a lerakatokhoz kötődő adatokat, szabályozásokat tartalmazták. Szintén helyet foglalnak a kötetben a kereskedelmi színterek harmadik csoportját képező, állandó kereskedelmi épületekre vonatkozó kútfők, melyekre elszórta ugyan, de már e századokban is találunk adatokat.

A következő nagyobb forráscsoport a vámszedés témaköréhez kapcsolódik. Mind a (bármely vámtípushoz sorolható) bel-, mind a külkereskedelmi vámok szoros összefüggésbe hozhatók a kereskedelemmel. Egyrészt a kereskedők útját, másrészt a kereskedelmi árucikkek fajtáját, összetételét mutatják be. A vámengedélyek kiadásával egyfelől azt a folyamatot lehet bemutatni, miként változott a vámengedélyben részesülők köre, másfelől, hogy hol alakultak ki az Árpád-korból eredő királyi vámok mellett új vámszedőhelyek. Mindezt kiegészül a vámokra vonatkozó egyéb forrásokkal (áthelyezések, viták, túlkapások). A harmincadokra vonatkozó iratok a harmincadhelyek kialakulásának folyamatát, az abban történő változásokat szemléltetik a forráskiadványban. A kiadatlan vámszabályzatokban felbukkanó kereskedelmi árucikkekre vonatkozó adatokból nem csupán ennek az időszaknak a mértékegységei, a szállítási és csomagolási körülményei ismerhetők meg, de a korszak anyagi kultúrájának is kimeríthetetlen s kivételes forrását jelentik, ezért komoly következtetések levonását teszik lehetővé. A pénzromlás, illetve az áremelkedés jelenségének érzékeltetéséhez is kiváló háttéranyagot biztosíthat a különböző évszázadok egyes vámtételeinek összevetése, amit az egybegyűjtött forrásanyag nagyban megkönnyít. A vámfizetés alóli mentességek kiadásánál, a kiváltságot megszerzők körén (például városok, hazai kereskedők, egyházi testületek), az egyes társadalmi csoportok mentességének minőségén, területi kiterjedésén túl, a már megszerzett immunitás bővítését vagy szűkítési lehetőségeit kívánjuk szemléltetni. A kiváltságokon felül természetesen a vámmentességhez kapcsolódó vitákat, pereket és ítéleteket is figyelembe kell venni. A források segítségével érzékeltetővé válik, mit jelentett, mikor és miért alakult ki a középkor elterjedt jogi tétele, „a korábbi adományok elve”.¹³

¹³ Vö. Kovács Viktória: Korábbi adományok elve: vezérfonalak az Anjou- és a Zsigmond-kor vámjogi ítélkezési gyakorlatában. In: *Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a középkorról*. Szerk. Kádás István – Weisz Boglárka. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 263–282.

A következő tematikus egységet a kereskedelmi színterekhez és a vámszedéshez kapcsolódó kényszerrendszabályokra, valamint egyéb kötelezettségekre vonatkozó források képezik, ide sorolhatók az útkényszerhez, a mérföldjoghhoz, a helyi mértékek használatához tartozó rendelkezések, illetőleg a pénzhasználathoz vagy a kizárólagos előállítási és értékesítési joghoz kötődő iratok.

A kereskedelem természetesen nem működhetett volna a magyarországi és a külföldi kereskedők nélkül. A forráskiadványnak tükröznie kell a rájuk vonatkozó szabályozásokat, illetve mentességeket, a kereskedelmi szerződéseket és társulásokat, a hozzájuk kapcsolódó pereket, melyek segítségével érzékelhetővé válik, hogy a vizsgált korszakban személyi körük, aktivitásuk, a Magyar Királysághoz, illetve az itt lévő városokhoz fűződő viszonyuk milyen változáson esett át, kapcsolatuk a Magyar Királyság mely régióival volt szorosabb vagy lazább. A kiadvány ugyanakkor nem hagyhatja figyelmen kívül azon külföldi forrásokat sem, amelyekben magyarországi kereskedők, kereskedelmi áruk jelennek meg. Itt elsősorban vámszabályzatokra, adóslevelekre, kereskedelmi egyezményekre kell gondolni.

A fenti szempontokat szem előtt tartva a kiadvány alapját képező forrásokat a magyarországi és külföldi levéltárakban végzett eddigi forrásfeltárás, és a projekt keretében folytatandó további hungarikakutatás révén gyűjtjük össze. A kiadvány természetesen nem törekszik arra, hogy a korszak minden kereskedelemhez kötődő iratát kiadja, a projektvezető eddigi kutatásainak tapasztalataira¹⁴ támaszkodva azonban igyekszik elérni, hogy az reprezentatív legyen. Ugyanakkor abban az esetben, ha a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjteményében a kutatócsoport munkája nyomán feltárt források nem lelhetők fel, a kiadást minden esetben megtesszük. A kereskedelem-történet nemcsak a magyar, de a külföldi kutatók érdeklődésének is a középpontjában áll. Utóbbiak saját, középkori kereskedőiknek, illetve azok tevékenységének vizsgálatakor nem nélkülözhetik a magyar forrásanyagot sem, éppen ezért a latin és német nyelvű forrásokat tartalmazó kiadvány külföldi érdeklődésre, illetve felhasználásra is számot tarthat. Az elkészítendő forráskiadványt a vizsgált korszak regesztasorozatai, az *Anjou-kori oklevéltár*, a *Szigmondkori oklevéltár* és a *Regesten Kaiser Sigismunds* szintén fel tudja használni. A történészek mellett a régészek, a nyelvtörténészek, az anyagi kultúrát vizsgáló kutatók számára is megkerülhetetlen lesz.

A pályázat résztvevői a latin paleográfiában jártas szakemberek, mindemellett a forrásanyag nélkülözhetetlenné teszi német paleográfiában jártas kutatók bevonását is. A kiadvány elkészítésében pályafutásuk különböző szakaszaiban járó – Pre Doc, illetve PhD fokozattal és az MTA doktora (DSc) címmel rendelkező – kutatók működnek együtt, a forráskiadásban jártas szenior kutatók (Neumann Tibor, Skorka Renáta, C. Tóth Norbert) jelenléte, lektori tevékenysége biztosítja a fiatal generáció számára a megfelelő szakmai segítséget, illetve a kiadvány magas színvonalát.

¹⁴ Vö. pl. Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések); Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak)

Függelék

A forráskiadvány tételeinél a sorszámot követően az okirat kiállításának magyar nyelvű dátumát és helyét tüntetjük fel, majd rövid tartalmi kivonat (a német nyelvű források esetében általában hosszabbak) és apparátus (az íráshordozó anyagára, az okmány hitelesítésére, a hátlapon lévő egykorú és közelkorú feljegyzésekre vonatkozó adatok, majd levéltári jelzet és szövegahagyomány, illetve az eddigi kiadások, regeszták feltüntetése zárja a sort) kap helyet a források teljes szövegű közlését megelőzően. A szövegeket filológiai és történeti jegyzetekkel látjuk el. Az alábbiakban két latin és egy német nyelvű forrás közlésén keresztül kívánunk ízelítőt nyújtani a készülő kötetből, amelyben a szövegek végső formája eltérő lehet.

1.

Visegrád, 1328. június 9.

I. Károly meghagyja a Vas és Zala megyei vámszedőknek, hogy a körmendi hospesektől kiváltságuk értelmében ne szedjenek vámot.

Hártyán, a hátlapján a nagypecsét nyomával. Hátlapján kora újkori feljegyzés és jelzet.

Orig. Österreichisches Staatsarchiv (Wien). Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände. Familienarchiv Erdödy. (= ÖStA HHStA FA Erdödy) D 89.

Karolus Dei gratia rex Hungarie fidelibus suis universis tributariis tam nostris regalibus et reginalibus, quam aliorum quorumcunque nunc et pro tempore in terris et in aquis in Zaladiensi et Castri Ferrei comitatibus constitutis, quocunque nomine censeantur, quibus presentes ostendentur, salutem et gratiam. Cum fideles hospites nostri de Kwrmond hac libertatis prerogativa per dominum Belam quondam inclitum regem Hungarie proavum nostrum eis concessa et tandem per alios reges eius successores, nostros predecessores et per nos confirmata gratulentur, ut in predictis duobus comitatibus de ipsorum mercimoniis per quelibet loca tributorum tributa dare et solvere non teneantur,¹⁵ volumus et fidelitati vestre universitatis firmiter et districte precipimus per presentes, quatenus prefatos hospites nostros aut quemlibet ex eis cum ipsorum mercimoniis et rebus propriis

¹⁵ IV. Béla 1244. évi kiváltsága értelmében a körmendi kereskedőknek (*mercatores*) Vas és Zala megyékben kereskedelmi áruik után nem kellett vámot fizetniük. *Elenchus fontium historiae urbanae*. III/2. (= EFHU) Ed. András Kubinyi et al. Bp., 1997. 38. IV. Béla 1244. évi oklevelét, mely a körmendiek egyéb kiváltságait is tartalmazta, 1270-ben V. István megerősítette, majd ezt 1328. június 2-án I. Károly is átírta és megerősítette. *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. (= UB) I–IV. Hrsg. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln, 1955–1985. IV. 33–34.; *Anjou-kori oklevéltár*. (= AO) I–. Szerk. Almási Tibor et al. Szeged–Bp., 1990–. XII. 301. sz.

per loca tributorum absque tributo transire libere permittatis ipsa libertate ipsorum in privilegio eorum contenta requirente, aliud facere, sicut nos offendere pertimescitis, non audentes. Datum in Alto Castro, in octavis Corporis Domini, anno eiusdem millesimo trecentesimo vigesimo octavo.

2.

Visegrád, 1330. április 19.

I. Károly meghagyja a Vas és Zala megyei vámszedőknek, hogy a körmendi hospesektől kiváltságuk értelmében ne szedjenek vámot.

Hártyán, hátlapján töredékes nagypecséttel. Hátlapján kora újkori feljegyzés és jelzet.

Orig. ÖStA HHStA FA Erdödy D 91.

Nos, Karolus Dei gratia rex Hungarie memorie commendantes tenore presentium significamus, quibus expedit, universis, quod cives et hospites nostri de Gurmend ad nostre serenitatis accedentes presentiam exhibuerunt nobis privilegium libertatis civitatis nostre eiusdem, in quo inter cetera conspeximus, quod mercatores dicte civitatis in parochia¹⁶ Ferrei Castri et de Zala nullum de suis mercimoniis tributum solvere tenentur,¹⁷ supplicantes nobis, ut exinde, cum tricesimarius¹⁸ et tributarius nostri de eadem Gurmend¹⁹ ipsos ultra dictam libertatem eorundem²⁰ aggravare conetur, de remedio dignemur providere opportuno. Igitur vobis universis tributariis tam in comitatu Castri Ferrei, quam de Zala et specialiter tricesimariis et tributariis nunc et pro tempore constitutis in eadem civitate Gurmend damus presentibus in mandatis, quatenus ultra libertatem eorundem civium nostrorum, specialiter tu Rophoyn, tributa super eosdem nullatenus exigere presumpmatis, ipsos in libertate eorundem stare permittentes, nec etiam, cum eadem libera civitas nostra existat, tu specialiter Rophoyn, tam venientes, quam de eadem recedentes debeas vel presumpmas molestare quoquomodo. Datum in Vissegrad, quinta feria proxima ante quindenam Pasce, anno Domini millesimo trecentesimo tricesimo.

¹⁶ A szövegben *parochya*.

¹⁷ A körmendi kereskedőknek Vas és Zala megyékben kereskedelmi áruik után IV. Béla 1244-ben biztosított vámmentességet. EFHU 38. IV. Béla oklevelét 1270-ben V. István megerősítette, majd ezt 1328. június 2-án I. Károly is átírta és megerősítette. UB IV. 33–34.; AO XII. 301. sz. Vö. Függelék 1.

¹⁸ A szövegben *tricesmarius*.

¹⁹ A körmendi harmincad más oklevélből nem ismert. A Körmenden szedett vámra vonatkozóan sem rendelkezünk korábbi adattal, az esetleg az itt tartott vásárhoz kapcsolódott. Vö. 1327: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Ed. Arnold Ipolyi et al. Győr–Bp., 1865–1891. I. 145.; AO XI. 347. sz.

²⁰ A szövegben *eorundem* után kihúzva *ipsos*.

3.

Buda, 1428. február 7.

A budai bíró és tanács Bécs bírójához és tanácsához intézett válaszlevele, melyben [Zsigmond] magyar királytól újonnan nyert jogosultságokra hivatkozva elismerik, hogy többszöri figyelmeztetés után Hans Peitskover bécsi polgár személyét és vagyonát őrizet alá vették, boltját és számadásait átvizsgálták az uralkodó, a város és az ország szabályozását figyelmen kívül hagyó kereskedelmi tevékenység miatt. Bécs városvezetői a levelet 1428. április 22-én városuk egyik városkönyvébe másoltatták, míg az eredeti iratot a városháza tornyában, egy ládában helyezték el.

Bejegyzés az egyik, 15. századi bécsi városkönyvben.

Orig. Wiener Stadt- und Landesarchiv (Wien). Handschriften. A 285.3/275v.

[Lap tetején más kéz írásával:] Ein brief von Ofen

Des phincztags von Sand Jorgen tag²¹ habent die herren des rats den brief in ir statpuch haissen schreiben, des inhaltung ist also:

Den erben weisen, dem burgermaister und richter und dem rate der stat ze Wienn, unsern guten frewnden²²

Erben und weisen, unsern frewntleichen dienst zavor! Als ir uns schreibt von Hannsen wegen des Peitskover,²³ ewer mitburger umb das beschawn seins gewelbs und seiner register,²⁴ daz wir getan heten und ir von uns ain antwurt begert. Mügt ir wissen, daz wir denselben Peitskover und ander gesst von Österreich und auch aus andern lannden offt ermant haben und ermont haben lassen haimleich und offenbar und voraus den obgenanten Peitskover und sein diener, Lucas, daz sy recht solten hanndeln und wider unser statrecht, noch wider das lannd nicht tün solten und demselben Peitskover vor auch von uns im vergeben ist worden, daz er wider gebot tet unsers genedigen herren, des kunigs²⁵ und auch der lantschafft, des er zu merkchleichen schaden kommen wer, heten wir im das nicht versehen.

²¹ Április 22.

²² Vélhetően az eredeti levél hátoldalán szerepelt.

²³ 1447 előtt meghalt, mert ez évben már özvegyét említik. Vö. Richard Perger: Nürnberg im mittelalterlichen Wien. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 63 (1976) 55.

²⁴ A nem budai kereskedők budai kereskedelmi szabályozásához lásd *Das Ofner Stadtrecht. Eine Deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Hrsg. Karl Mollay. Bp., 1959. 190–202. Magyar fordítását lásd *Buda város jogkönyve*. I–II. Közreadja Blazovich László – Schmidt József. Szeged, 2001. (Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár 17) II. 525–543.

²⁵ Luxemburgi Zsigmond magyar (1387–1437), német (1411–1437) és cseh (1420–1437) király.

Also hat er noch nicht wellen ablassen und hat gehandelt wider unsrer statrecht und freitumb und wider verbot unsers gnedigen herren, des kunigs und des ganczen lannds, des wir gute weisung haben und köm der unser ayner in ewr mittel, der wider ewr landes und statfreitung têt, ir liesst in ungepüsst nicht, desselben traw wir auch ze geniessen und durch solhe straff unsrer statfreitumb ze sterken, daz er und ander von solher hanttirung werden lassen, damit unsers gnedigen herren, des kunigs stat und land gewacht wurd.

Auch tü wir ewrer freuntschaft ze wissen, daz ir vil sind aus Österreich und aus andern lannden, die für ew herab herkomen aus Payrn, aus Francken, aus Swaben und auch von Nüremberg, die wider unsers herren, des kunigs land und stet grosleich getan haben und tēgleich tün, daz des landes und der stat gross verderblich scheden ist, das hab wir fürbracht unserm gnedigen h<e>rren, dem kunigen, der uns auf ain news gewalt geben hat und nēmleich mit uns verlassen hat, wo wir solch ankomen, die wider seiner gnaden, stet und land tēten oder wider freitumb und gerechtikait des lanndes und der stet, daz wir die solten echten an leib und an gut.²⁶

Auch schreibt ir uns und berürt die aynung der zwair land, Ungern und Österreich, die sich der sider nye gegeneinander entseczt heten,²⁷ so hoff wir zu Gott, daz sich die land, noch die fursten der land von wegen der gerechtikait und freitumb unsrer stat, daz wir die bevessten und halden wellen und sullen sich darumb nicht enczwaien, denn ir baidere gnad uns bey recht werden behalden, des wir alter her gute, bewerte hantfestbrief und sigel haben und darauf unsers gnedigen h<e>rren, des künigs bestettung,²⁸ der wir main und hoffen ze geniessen des pessten, als wir mugen. Geben zu Ofen, an sambstag nach Dorothee virginis anno etc. XXVIII°.

Richter und der rat
der stat zu Ofen

[*Megegyező írással:*] Der brief leit in dem rattürn in ainer skatel.²⁹

²⁶ Zsigmond Budának kiállított ezen kiváltságlevele nem ismert.

²⁷ Vélhetően az 1402-ben az osztrák hercegekkel kötött örökösödési szerződésre utal a levél. Vö. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Bp., 1984. 50–52.

²⁸ Vélhetően Buda IV. Bélától kapott lerakátjogára, és Zsigmond király ugyanezen jogra vonatkozó, fenn nem maradt, de szövegében részben ismert oklevelére utal a levél. Vö. Skorka Renáta: A budai jogkönyv lerakatra vonatkozó artikulusai. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 375–376.

²⁹ A bécsi középkori városháza tornyában lévő levéltárnak ez az első ismert említése. Vö. Ferdinand Opll: *Geschichte des Wiener Stadt- und Landesarchivs*. Wien, 1994. 10. Buda város eredeti levele nem maradt fenn.

CONTENTS

STUDIES

Miklós Takács <i>Some Thoughts on the Material Culture of the Avar Period from the Perspective of a Settlement Archaeologist</i>	165
Norbert Pap – Máté Kitanics – Péter Gyenizse – Gábor Szalai – Balázs Polgár <i>Sátorhely Or Majs? The Environmental Features of Földvár – Localizing the Central Area of the Battle of Mohács</i>	209
János B. Szabó <i>Two divans in Buda. György Rákóczi I. and Elite of Ottoman Hungary (1630–1636)</i>	247
Kornél Nagy <i>Golden Age Imagined. The Armenian Catholic (Uniate) Church in Transylvania in the 18th Century</i>	267
Attila Novák <i>From Lawsuit to Lawsuit. Zionist Movement at Budapest in the 1950s</i>	285
Andreas Schmidt-Schweizer <i>Hungarian – West-German Relations in 1989/1990. The Unification of Germany as a Challenge for Hungary</i>	311

WORKSHOP

István Kádas – Renáta Skorka – Boglárka Weisz <i>Commercial Sources in the Service of Hungarian Medieval Economy</i>	329
--	-----

E számunk szerzői

B. Szabó János, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, Magyar Őstörténeti Témacsoport • Gyenizse Péter, docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék • Kádas István, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI, az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja, az NKFIH, KH 130 473. számú, Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában projekt résztvevője • Kitanics Máté, tudományos főmunkatárs, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI • Nagy Kornél, PhD, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, az MTA BTK Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Lendület Kutatócsoport tagja • Novák Attila, PhD, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Eötvös József Kutatóközpont, Molnár Tamás Kutatóintézet • Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos tanácsadó, MTA BTK TTI • Polgár Balázs, régész, gyűjteménykezelő, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum • Andreas Schmidt-Schweizer, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Jelenkortörténet témacsoport • Skorka Renáta, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Középkori témacsoport, az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja, az NKFIH, KH 130 473 számú, Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában projekt senior kutatója • Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI • Takács Miklós, az MTA doktora, PPKE BTK Régészettudományi Intézet – MTA BTK Régészeti Intézet • Weisz Boglárka, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Középkori témacsoport, az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) és az NKFIH, KH 130 473 számú, Kereskedelmi források a középkori magyar gazdaság szolgálatában projekt vezetője

(Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet = MTA BTK TTI)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@btk.mta.hu, terjesztes@mta.btk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

9 770040 963009

1 9 0 0 2